

TARTALOM

Regionalizmus és etnicitás (<i>Cholnoky Győző</i>)	7
--	---

TANULMÁNYOK

Ulf Hannerz: Centrum és periféria a kulturális áramlatban	8
Colin G. Pooley: A migráció szerepe a nem domináns etnikai csoportok fejlődésében Európában, 1850–1940	12
Radácsi Imre: Regionális együttműködések egy magyar–szlovák határ menti térségben	20

FÓRUM A KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁGRÓL

Bevezető	27
Feischmidt Margit hozzászólása	30
Halász Iván hozzászólása	34
Bárdi Nándor hozzászólása	42
Bakk Miklós hozzászólása	54

MŰHELY

Pomogáts Béla: Magyar irodalom kisebbségben (Erdély és Felvidék magyar irodalma)	57
Stark Tamás: „Malenki robot”. Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban (1944–1955)	65
Rácz Erika: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura-menti településeken 1945-ig	76
Szabó István: Nemzetsezmélet és magyarságtudat (II. rész)	81

KRITIKA

Doncev Toso: <i>Haemus</i> – egy kétnyelvű társadalmi–kulturális lap szerepe egy kisebbség életében	95
Tóth Judit: Nemzetállam – új köntösben?	100

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

E. Hale, Henry: Az etnikum fogalma (<i>Bosznay Csaba</i>)	106
Brown, David: Az erőd lerohanása: külső határőrizet a kibővített Európában (<i>Bosznay Csaba</i>)	107
Henderson, Karen: Szlovákia – Kitérés a láthatatlanságból (<i>Bosznay Csaba</i>)	109
Montbrial, Thierry de: A törökkérdés (<i>Kakasy Judit</i>)	111
Del Valle, Alexandre: Törökország–Európai Unió: A szűk bejárat (<i>Bosznay Csaba</i>)	114
Zapf, Uta: Törökország, a kurdok és az Európai Unió (<i>Komáromi Sándor</i>)	117
Larrabee, F. Stephen: Törökország EU-csatlakozása – amerikai szemmel (<i>Komáromi Sándor</i>)	119

Schrepfer-Proskurjakov, Alexander: Moszkva csecsen háborúja: geopolitika vagy antiterrorista harc? (<i>Komáromi Sándor</i>)	121
Diamond, Larry: Milyen hibát követtek el Irakban? (<i>Bosznay Csaba</i>)	122
Roy, Sara: A palesztin állam: Megosztottság és kétségbeesés? (<i>Bosznay Csaba</i>)	124
Hou Hsiao-Hsien – Chu Tien-Hsin – Tang Nuo – Hsia Chu-Joe: Feszültségek Tajvanban (<i>Bosznay Csaba</i>)	126
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK	
Grulich, Rudolf: Etnikumok és kisebbségek az irodalomban (<i>Komáromi Sándor</i>)	128
Beyersdorf, Hermann: Günter Grass elbeszélő művei és a német „menekült-irodalom” (<i>Komáromi Sándor</i>)	129
KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Duličenko, A. D.: A kárpáti ruszinok etnolingvisztikai aspektusból (<i>Zoltán András</i>)	132
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Packer, John – Holt, Sally: Kisebbségi nyelvek használata az elektronikus médiában: új alapelvek bevezetése (<i>Bosznay Csaba</i>)	134
Bachmaier, Peter (Hrsg.): Nemzetállam vagy multikulturális társadalom? Kisebbségi oktatáspolitikai Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európában 1945-től napjainkig (<i>Komáromi Sándor</i>)	136
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Thurzo, Igor: Hova fordulunk vissza... (<i>Lesfalvi Tibor</i>)	139
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Markuš, Jozef: Szlovákia jelene, a Matica slovenská jövője (<i>Lesfalvi Tibor</i>)	141
Hrnko, Anton: Nekem is van álmod! (<i>Csengődi Ágnes</i>)	142
Mason, T. David: Az etnikai konfliktusok szerkezete: forradalom kontra elszakadás Ruandában és Srí Lankán (<i>Bosznay Csaba</i>)	143
Wolf, Hubert: Német birodalmi vonatkozású felszabadított vatikáni iratok XI. Pius idejéből (<i>Komáromi Sándor</i>)	145
Wrede, Martin: Német „nemzet” és Német Birodalom – Politikai önmeghatározás ellenség-képekben a vesztfáliai béke után (<i>Komáromi Sándor</i>)	147
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Georgescu, Paul: A romániai németek és a Waffen-SS (<i>Komáromi Sándor</i>)	149
Tischler, Paul: Szepeességi szász életrajzok: Ladislaus Guzsak (<i>Komáromi Sándor</i>)	150

TABLE OF CONTENTS

Regionalism and Ethnicity (<i>Cholnoky, Győző</i>)	7
--	---

STUDIES

Hannerz, Ulf: Centre and Periphery of the Cultural Flow	8
Pooley, G. Colin: The Role of Migration in the Development of Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940	12
Radácsi, Imre: Regional Collaborations in a Hungarian–Slovakian Border Region	20

ON DUAL CITIZENSHIP

Introduction	27
Feischmidt, Margit Remark	30
Halász, Iván Remark	34
Bárdi, Nándor Remark	42
Bakk, Miklós Remark	54

WORKSHOP

Pomogáts, Béla: Hungarian Literature in the Minority (Hungarian Literature in Transylvania and Upper Hungary)	57
Stark, Tamás: „Malenki robot”. Hungarian forced labourers in the Soviet Union (1944–1955)	65
Rácz, Erika: The Shaping of Church Conditions in Settlements beside the Mura until 1945	76
Szabó, István: National Attitude and Hungarian Awareness (Part II)	81

CRITIQUE

Doncev, Toso: <i>Haemus</i> – Role of a Bilingual Social-Cultural Paper in the Life of a Minority	95
Tóth, Judit: Nation-state – in a New Guise?	100

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Hale, Henry: Explaining Ethnicity in Comparative (<i>Bosznay, Csaba</i>)	106
Brown, David: Storming the Fortress: The External Border Regime in an Enlarged Europe (<i>Bosznay, Csaba</i>)	107
Henderson, Karen: Slovakia – The escape from invisibility (<i>Bosznay, Csaba</i>)	109
Montbrial, Thierry de: The Turkish Question (<i>Kakasy, Judit</i>)	111
Del Valle, Alexandre: Turkey – the European Union: The Narrow Entry (<i>Bosznay, Csaba</i>)	114
Zapf, Uta: The Republic of Turkey, the Kurds and the European Union (<i>Komáromi, Sándor</i>)	117
Larrabee, F. Stephen: Turkey for the EU – an American View (<i>Komáromi, Sándor</i>)	119

Schrepfer-Proskurjakov, Alexander: Moscow Versus Chechnya: Geopolitics or Fight Against Terrorism? (<i>Komáromi, Sándor</i>)	121
Diamond, Larry: What Went Wrong in Iraq (<i>Bosznay, Csaba</i>)	122
Roy, Sara: The Palestinian State: Division and Despair (<i>Bosznay, Csaba</i>)	124
Hou Hsiao-Hsien, Chu Tien-Hsin, Tang Nuo, Hsia Chu-Joe: Tensions in Taiwan. (<i>Bosznay, Csaba</i>)	126
NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Grulich, Rudolf: Ethnic Groups and Minorities in Literature (<i>Komáromi, Sándor</i>)	128
Beyersdorf, Hermann: The Epic Works of Günter Grass and the German „Refugee-Literature” (<i>Komáromi, Sándor</i>)	129
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Duličenko, A. D.: The Transcarpathian Ukrainians from an Ethnolinguistic View (<i>Zoltán, András</i>)	132
MINORITY CULTURES	
Packer, John, Holt, Sally: The use of minority languages in the broadcast media: Introducing new guidelines (<i>Bosznay, Csaba</i>)	134
Bachmaier, Peter (Hrsg.): Nation-state or Multi-cultural Society? Educational Policy for the Minorities in Eastern, Eastern Central and Southeast Europe from 1945 on (<i>Komáromi, Sándor</i>)	136
RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL AND EAST EUROPEAN AND COUNTRIES	
Thurzo, Igor: Where To Turn Back? (<i>Lesfalvi, Tibor</i>)	139
MINORITY POLICY	
Markuš, Jozef: The Present of Slovakia, the Future of Matica slovenská (<i>Lesfalvi, Tibor</i>)	141
Hrnko, Anton: I Have a Dream, Too! (<i>Csengődi, Agnes</i>)	142
Mason, T. David: Structures of Ethnic Conflict: Revolution Versus Secession in Rwanda and Sri Lanka (<i>Bosznay, Csaba</i>)	143
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Wolf, Hubert: Liberated Vatican Documents in Relation to the German Empire from the Time of Pius XI (<i>Komáromi, Sándor</i>)	145
Wrede, Martin: The German Nation and the German Empire – Political Self-definition through Enemy-images after the Westphalia Peace Treaty (<i>Komáromi, Sándor</i>)	147
Georgescu, Paul: The Germans of Romania and the Waffen-SS (<i>Komáromi, Sándor</i>)	149
Tischler, Paul: Saxon Biographies of the Szepesség: Ladislaus Guzsak (<i>Komáromi, Sándor</i>)	150

Állam és régió

A kettős állampolgárságról szóló kezdeményezés, majd a 2004. december 5-ei népszavazás eredménye (eredménytelensége) máig alig csituló vitákat gerjesztett mind a magyar állampolgárok legszélesebb rétegeiben és az érintett nem magyarországi magyarok körében, mind a politikai elitekben, sőt a szakmai-tudományos körökben is. A magunk részéről a vita érdemi alakításához a Kisebbségkutatás Könyvek sorozat egy újabb tagjának (Tóth Judit *Státuszjogok* című könyvének) kiadásával, jelen folyóiratszámunkban pedig három tudományos intézet, illetve egyetemi kar – népszavazást megelőző – vizsgálatának, pontosabban annak egy szerkesztett részének közreadásával kívánunk hozzájárulni.

Három tanulmány foglalkozik a regionalizmus és etnicitás összefüggéseivel: közülük *Hannerz* tanulmánya arra világít rá, hogy a kulturális áramlatok inkább transznacionális, mintsem internacionális keretek között szerveződnek; *Pooley* írása az 1850 és 1940 közötti etnikai csoportfejlődés folyamatáról ad számot: ebben az időszakban Európában az urbanizáció adott medret a folyamatnak, amelyben az etnikai identitás lassan egybeolvadt a helyi identitással; végül *Radácsi Imre* a szlovák–magyar határ menti régió keleti részének demográfiai viszonyaiból arra a következtetésre jut, hogy a térség fejlődésének kulcsa az iskolarendszer minden szintjének rendszer-elvű irányítása és működtetése, valamint a helyi munkalehetőségek körének bővítése elsősorban a versenyképes szakmák számára előnyös feltételek megteremtésével.

A kettős állampolgársággal kapcsolatos körkérdés mellett a jelen szám dolgozatai közül kiemelésre kívánkozik *Pomogáts Béla* adat- és gondolatgazdag írása a mai erdélyi és felvidéki magyar irodalomról, valamint *Stark Tamás* unikális dolgozata a második világháború nyomán a Szovjetunióba elhurcolt kb. 600 ezer magyar (egyharmad részben civil) fogoly sorsáról.

Budapest, 2005. március

Cholnoky Győző

Ulf Hannerz

Centrum és periféria a kulturális áramlatban¹

Centre and Periphery of the Cultural Flow

Cultural flows in the world are organised within transnational rather than international ranges. Four organisational ranges, and the analysis of their interaction, can contribute to an easier comprehension of the global courses of culture. These ranges are: the state, the market, the style of living and migration.

Abból a tényből, hogy „mindannyian ugyanabban a világban élünk” úgy az 1960-as évekig csupán jámbor, bizonytalan politikai és eszmei felismerések következték. Azóta a társadalomtudományokban, a globalizáció értelmezésében általában egy aszimmetrikus nézet terjedt el, melyben a fogalmi kulcspárok a centrum (vagy mag) és a periféria; a metropolisz és a peremkerületek.

Az aszimmetriák jelen vannak a gondolkodás társadalmi szerveződésében is. De miféle aszimmetriák ezek? Milyen viszonyban van egymással a kultúra aszimmetriája, valamint a gazdaság, a politika és a katonai hatalom aszimmetriája? Hogyan befolyásolja a centrum/periféria viszony a világban a gondolkodás szerkezetét és a kultúra önkifejezését?

A politikai és katonai szempontból a XX. század nagy részében a világon két szuperhatalom létezett, és a többi ország bármilyen mozgásszabadságot gyakoroljon is, legyen az kicsi vagy nagy, a fennálló rendhez kényszerült igazodni. A század közgazdaságtudományi felfogása lényegében az Egyesült Államokat látja domináns szerepben, körülötte számos kisebb hatalom csoportosul, amelyek eltérő mértékben a felemelkedés és hanyatlás fázisaiban állnak. Vajon ha most a kultúra szempontjából nézzük, találmunk-e ezektől különböző hatalmat?

A dolgok mai állása szerint a kérdésnek két oldala van (ami lehet, hogy leegyszerűsíti a dolgokat). Előfordul kulturális termék a periférián, amely valamilyen módon válasz a centrum politikai és gazdasági dominanciájára. Itt a politikai és/vagy gazdasági értelmezés szerinti világrendszer nyilvánvalóan kap egyfajta kulturális elismerést. Másrészről létezik egy kulturális diffúzió. Ami a centrum/periféria viszonyt elsősorban meghatározza, az az előbb használt értelmezések szerinti mennyiségű és mértékű aszimmetriák rendszere. Amikor a centrum beszél, a periféria hallgatja, és többnyire nem beszél vissza.

Ebben az esetben, a világ kulturális központjai a meghatározás szerint nem esnek egybe a politikai és gazdasági centrumokkal. És a gyakorlatban? Kiindulásképpen gondolkodjunk átfogó terminusokban, mint egy minden nemzetet kulturálisan befolyásoló tényezőről. Lehetne azzal érvelni, hogy a centrum–periféria kulturális viszony a legkisebb időintervallumban sem csupán tükre a politikai és gazdasági hatalomnak. Amerika esetében tagadhatatlan az együtt járás. Azonban a Szovjetunió általános kulturális befolyása a világra, annak legerősebb hatalmi évtizedeiben is csak szerény keret között maradt po-

¹ Részlet Ulf Hannerz: *Kulturális komplexitás. Tanulmányok a gondolkodás társadalmi szerveződéséről* című művéből. (Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning. Columbia University Press, 1992, New York.)

litikai és katonai hatalmához képest. Lehet, hogy a kisebb hatalmak között Nagy-Britannia és Franciaország jelenleg kulturálisan jelentősebb központ, mint politikailag és gazdaságilag, bár ez talán vitatható. Japán, egészében – legalábbis eddig – gazdasági sikerei ellenére inkább alacsonyabb kulturális arculatot mutatott a világban (néhány kivételtől eltekintve). Exportjának legnagyobb hányada nem tűnik azonosíthatónak a japán kultúrával.

Így tehát ha a centrum/periféria viszony globális modellje a kultúrát illetően bizonyos fokú elkülönülést mutat, könnyen megérthető néhány példán keresztül, hogy mi áll egy nagyobb kulturális befolyás háttérében. Nagy-Britannia és Franciaország jelenlegi kulturális befolyása bizonyos fokig azt tükrözi, hogy a régi típusú gyarmati rendszer többé-kevésbé monopolizálni tudta a centrum/periféria kulturális áramlást gyarmatokra. Ez teszi ma is a világ számos részén Londont és Párizst nem csupán egy központtá, hanem a központtá. A régi gyarmati területeken a történelmi kapcsolatok még szorosabbak, mivel a rokon kötelékek és a származás szintén összeköti a perifériát a centrummal. Amikor a kritikusok az ún. „kulturális hajlongás”-ra utalnak Ausztráliával kapcsolatban, az angolnak vélt dolgok iránti tiszteletet értik rajta. A nyelv beláthatóan szintén olyan tényező, amely kulturális befolyássá alakíthatja a politikai hatalmat, és azután konzerválja azt. Az emberek továbbra is angolul, franciául, portugálul beszélnek a volt gyarmatokon, még felszabadulásuk után is, és így a régi centrum/periféria viszony meghosszabbított élettartamra nyert. Ha mindez azt jelenti, hogy a kulturális centrum/periféria viszony fáziskésésben van a jelenhez és a kialakuló politikai és gazdasági hatalom szerkezetéhez képest, akkor Japán még jó eséllyel tehet szert nagyobb kulturális befolyásra a világban.

Egyesekben akár az is felmerülhet, hogy az embereknek metakulturális szinten eltérő elképzeléseik vannak a köztük és kultúrájuk között fennálló kapcsolatokról. Általánosságban például az amerikaiak aligha feltételezik, hogy az általuk létrehozott gondolkodási és kulturális formákat csak maguk számára alkották; valószínűleg azért nem, mert környezetükben az idők során azt tapasztalták, hogy gyakorlatilag mindenki képes amerikaivá válni. Egyes franciák kultúrájukat, nem kis küldetésstudattal, úgy tekintik, mint a világnak nyújtott adományt. A japánok ezzel ellentétben – általános vélemény szerint – különösennek találják azt a megjegyzést, hogy bárki „japánná válhat”, és a szervezett nemzetközi kapcsolatok keretében felmutatott japán kultúra többnyire olyan megvilágításban szerepel, mint amely inkább utolérhetetlenül más, mint általánosan elterjeszhető. (Figyelmet érdemel, hogy azok, akik elkötelezték magukat amellett, hogy a japán kultúrának egyes alapelveit a világban elterjesszék, többnyire nem japánok.)

Ha megmaradunk is annál az elképzelésnél, miszerint azok a helyek tekinthetők kulturális központoknak, ahol a kultúra kialakul, és ahonnan továbbterjed, akkor sem elégedhetünk meg azzal az általánosítással, hogy ezt a szerepet csupán egy maroknyi ország tölti be. Az egyik oldalon túl sokat feltételezünk, s a másikon túl sok hiányzik. A kulturális kifejezés széles skáláján az országok nem mindig gyakorolnak ugyanolyan szintű hatást. Az amerikai befolyás jelenleg igen sokrétű, de valószínűleg leginkább feltűnő a tudomány, a technika és a tömegkultúra területén; a francia befolyás inkább az elit kultúra egyes területeire terjed ki, s ezzel összefüggésben olyanokra, mint a szakácsművészet és a divat; de nagy érdeklődésre tart számot a japán társaságok magas szintű szervezési és belső kulturális tevékenysége. Vagy még különlegesebb módon az olyan helyek, mint például Vatikán, vagy a síiták szent városa, Qum, a világ egy részét bizonyos okokból szintén centrum/periféria kapcsolatba szervezi kulturálisan.

Ebben az összefüggésben azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy különösen az olyan területeken, mint a tudomány és a technika, a tudás nemzetek közti terjedését gaz-

dasági, politikai vagy katonai előnyök végett aktívan is akadályozni lehet. Sőt, arra utaló jelek is vannak, hogy a tudás terjedésének befolyásos körökből kiinduló akadályozása mindinkább teret hódít. Ez gyakran a különböző központok közti versengések meghatározó eleme, mely egyben a központok és perifériák közti kulturális áramlást is akadályozza, fenntartva ezzel az előbbieket előnyét.

A központ/periféria viszony szerkezetének egy másik jellemzője lehet a sok kapcsolódó elem. Néhány ország, a magas szintű kulturális tevékenysége következményeként, jelentős befolyással rendelkezik egy-egy régió belül, ilyen például Mexikó Latin-Amerikában vagy Egyiptom az arab világban. Ezen esetekben a közös nyelvnek és a kulturális hagyományoknak jelentős hatása lehet, ugyanakkor a kulturális termékek belső piacának nagysága is elősegítheti, hogy egy-egy ország a régió más országaiba is exportálható javakat hozzon létre. Az ilyen regionális központok termelésüket mind forma, mind tartalom tekintetében teljességében a régió belüli piacra alapozhatják, de működhetnek úgy is, mint kulturális közvetítők: az elsődleges központokból származó hatásoknak a régió által jobban befogadhatóvá alakításával.

A világ kulturális folyamatának sokfélesége – úgy tűnik – sokkal kifinomultabb szerkezetet rejt annál, mint ami néhány, minden téren elsődleges centrumot tartalmazó centrum/periféria szerkezetben lehetséges. Továbbá ha valaki fel akarja vázolni a világ jelenlegi kulturális áramlatainak térképét, nyilvánvalóan fel kell tennie azt a kérdést is, hogy milyen mértékű a perifériák visszahatása, ami nagyjából egyenértékű avval a kérdéssel, hogy milyen hatást gyakorol a harmadik világ a nyugati társadalmakra.

A közelmúlt kulturális történetéből, ha ilyenfajta ellentétes irányú áramlásra gondolunk, elsőként talán a jamaikai reggae zene, a hindu bölcsélet vagy a dél-amerikai regények jutnak az eszünkbe, mely esetekben a perifériákról teljesen kiérlelt kultúra áramlott a centrum felé, olyan kultúra, amelyet a periféria egyidejűleg tudott továbbadni és megtartani. Valóban vannak ilyen esetek, s ha ezek nem is mennek újdonság számba, de számuk növekedhet. Ezekről a fejezet végén még további szót ejtünk. Bár kívánatos lehetne a világ kulturális cseréjéről mint kiegyensúlyozottabb folyamatról beszélni, a jelen helyzetben az aszimmetria dominanciáját aligha lehet nem észrevenni.

Azután vannak másféle kulturális mozgások a perifériáról a centrumba, amelyek önmagukban példáznak más módon egy másfajta aszimmetriát. Némelyik magába foglalja a gondolat sajátos megtestesítését: művészeti, rituális vagy egyéb jelentőséggel bíró tárgyakat, amelyek nem kicserélhetőek a periférián, de egy bizonyos időben kiviteltel kerültek a centrum gazdasági és politikai fölényének hatására, és múzeumok vagy egyéb gyűjtemények felvásárolták őket. Sőt, itt a periféria érezhető kulturális hanyatlása figyelhető meg; különösen gyakran abban a tekintetben, hogy a régió maga hogyan férhet hozzá saját kulturális örökségéhez; míg az, ami eltávolításra kerül, az a centrum meghatározása szerint a periféria nagybetűs kultúrája. Ez mostanság vita tárgyát képezi, mivel a periféria azt követeli, hogy olyan tárgyakat, amelyekre ők erkölcsi alapon jogot formálnak, azt ne bocsássák többé áruba, hanem kerüljenek vissza származási helyükre.

Van egy hasonló jellegű, perifériáról a centrumba való mozgás, melyben az antropológusok és hozzájuk hasonló emberek játszanak szerepet. Sok, a perifériáról való ismeretanyag jobban hozzáférhető a centrum számára, mint magának a perifériának, és különösen centrumbeli periféria-szakembereknek, mert a centrumnak nagyobb a kapacitása, hogy bizonyos módon rendszerezze és analizálja az ismereteket. A centrum kiaknázhatja az ismeretekhez a nyersanyagot a perifériából oly módon, hogy az ismeret ugyanakkor ott is maradhat. Ugyanakkor az informátoroknak és másoknak nem kell feladniuk ötleteiket, amiket továbbadtak. Az anyag finomítása gyakran csak a centrum intézeteiben tör-

ténik, és egyáltalán nem biztos, hogy a végtermék visszakerül a perifériára. Ezt a centrum/periféria aszimmetriát néha akadémiai imperializmusnak nevezik; mint látható, ez együtt jár egy ellentétes irányú áramlással, amelyet általában kulturális imperializmusként emlegetnek.

Egyébként mindez csupa általánosság, kezdeti módja a kulturális menedzsment mindent magába foglaló vizsgálatának. Valójában nem jutunk nagyon messzire, ha a nemzetek kulturális befolyásáról beszélünk; a nemzeteknek mint államra szervezett szereplőknek csak korlátozott részük van a kultúra globális áramlásában. Az egyes államok tevékenykedhetnek USIA-hoz, a Fullbright Bizottsághoz, a British Councilhoz vagy az Alliance Française-hez hasonló szervezetek képében, vagy együttműködhetnek olyan szervezetekben, mint az UNESCO. A világon a kulturális áramlások azonban többnyire más; inkább transznacionális, mintsem internacionális keretek között szerveződnek. Amikor amerikai, francia vagy mexikói befolyásról beszélünk, akkor egy sor különböző, összetett aszimmetrikus viszonyt veszünk egy kalap alá, és valószínűleg néhány szimmetrikusat is, az egyensúly kedvéért. Ennek következtében jobb rálátásunk lesz a kultúra globális áramlataira, ha azokat négy szervezeti keret: az állam, a piac, az életforma és a mozgás értelmezése szerint, valamint az ezek közti kölcsönhatás szerint tekintjük át.

(Fordította: *Jacsev Nikolai*)

Colin G. Pooley

**A migráció szerepe
a nem domináns etnikai csoportok fejlődésében Európában,
1850–1940***

**The Role of Migration in the Development
of Non-dominant Ethnic Groups in Europe,
1850–1940**

In the period discussed, urbanisation gave range to a process in the course of which ethnic identity slowly united with local identity. Simultaneously, migration had an influence on the nation-states' relation. Sometimes migration within the nation created urban community, in other cases migration passed through national boundaries.

Migráció és etnikai identitás

Számos helyzetben a migráció fontos elem az etnikai identitás fejlődésében és az új tagok toborzásában a kisebbségi csoportokban. A migráció mértéke és milyensége ugyan-csak kihat a kormányok (helyi és nemzeti egyaránt) reakcióira egy bevándorló kisebbségi csoport jelenlétére. A migrációs elméletnek hatalmas szakirodalma van, ahogy a migráció szociológiai, gazdasági és geográfiai hatásainak is, különböző helyzetekben és időszakokban. Ez a fejezet kiindulópontként kezeli ezeket a forrásokat, és megpróbálkozik egy összehasonlító értékeléssel a migráció viszonylagos fontosságáról azon nemzeti kisebbségek fejlődése szempontjából, akikkel ez a kötet foglalkozik. Minden összehasonlító elemzés a túlzott leegyszerűsítés és a hamis beállítás kockázatával jár, de a megállapításokat alátámasztó adatokat megtaláljuk magukban az esettanulmányokban.

Azt állíthatjuk, hogy legalább négyféle módja van annak, ahogy a migrációs tapasztalat kihat a kisebbségi csoportok toborzására és etnikai identitására.

Először is a migráció eredete, időzítése és szelektivitása nagyban befolyásolta a kisebbségi csoport társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzőit. A migráció hatott a nem domináns csoport korára, nemére, családszerkezetére, az osztályokra és a foglalkozásbeli jártasságra, és e jellemzők kombinációja segített megformálni a csoport identitását. Kijelenthetjük, hogy az eredet, az időzítés és a szelektivitás terén legegységesebb migrációs tapasztalatokkal rendelkező csoportoknak voltak a leghomogénabb jellemzői, így könnyebben fejlődtek erős etnikai identitássá.

Másodszor maga a migrációs tevékenység és az általa létrehozott közös tapasztalat segített összekötni a csoportot, és táplálta a kulturális identitást még egy olyan kisebbségi csoporton belül is, amely egyébként változatos elemeket tartalmaz. Így ahol a migráció a szűkölködés, a viszontagságok és a diszkrimináció közös megtapasztalásával

* *Forrás:* Ethnic Identity in Urban Europe. A testes kötet táblázatait ehelyütt nem közöljük – a szerk.)

járt, ahol a migráns csoport rövid időn belül elérte városi célpontját, ahol a kisebbségi csoport jellemzői élesen eltértek a domináns csoportétól, ott az etnikai identitás erős érzése tudott kifejlődni. Azokban a csoportokban, amelyekben hiányzott a migrációs traumák közös megtapasztalása és nem egy teljesen idegen közösségbe érkeztek, kevésbé fejlődhetett ki a koherens csoportidentitás.

Harmadszor a folyamatos migráció fontos lehet az etnikai identitás megőrzésében egy időszakon keresztül. Egy etnikai csoportnak a városba irányuló alacsony szintű, folyamatos migrációja megerősítette a társadalmi és kulturális sajátosságokat, és megakadályozta a gyors asszimilálódást a domináns kultúrába. Bár, ahol a nemzetiségi migráció abbamarad, vagy élesen új formát ölt, az etnikai közösség fokozatosan felhígulhat, és a csoportidentitás idővel csökkenhet.

Negyedszer a migrációs folyamat milyensége hatással volt arra a módra, ahogyan a domináns társadalom és kormány érzékelte a csoportot. Egy bevándorló csoport, amely nagyszámú volt, rövid időszak alatt jelent meg, a domináns népességtől élesen különböző jellemzői voltak, és politikailag, gazdaságilag vagy kulturálisan fenyegetőnek tűnt, általában erős negatív reakciókat váltott ki a városokban. Ez a nem domináns csoportok elleni személyes diszkriminációban vagy erőszakban testesült meg, illetve a kormány tetteiben, melyekkel a kisebbség befolyását igyekeztek korlátozni a domináns népességre.

Bár a városi etnikai kisebbségek gyakran migrációt követően keletkeznek, de a kötetben szereplő esettanulmányok áttekintése azt hangsúlyozza, hogy ez nem feltétlenül van így. Négy esetben (németek Prágában, görögök Isztambulban/Konstantinápolyban, flamandok Brüsszelben és szlovének Karintiában) a nem domináns etnikai csoport eredetileg azért keletkezett, mert a bennszülött népességet elárasztotta más csoportok későbbi migrációja és a termékenység és halandóság megkülönböztető hatása. A migrációs tapasztalat így nagyrészt irreleváns az olyan csoportok számára, mint például a németek Prágában, de a saját ellenőrzésükön kívül eső demográfiai körülmények miatt egy etnikai kisebbség helyzetében találták magukat, akik megkülönböztető kultúrájukért küzdenek egy olyan városban, amelyet hagyományosan az otthonuknak tekintenek. Néhány esetben az 1850–1940 közötti időszakban egy második migráció által újabb megerősödés volt tapasztalható a kisebbségi csoportban (például Prága, Brüsszel, Isztambul), de ez a későbbi migráció nem tudta lényegileg megváltoztatni a városokban kialakult közösségeket.

Más esetekben, bár a kisebbségi csoport fő sajátosságai és hatása a XIX. századi migrációt követően alakultak ki, a bevándorló közösség beolvasztódott egy már hosszú ideje fennálló közösségbe. Így a XIX. században Triesztbe bevándorló zsidók egy a XIV. század óta létező közösséghez csatlakoztak; a katolikus írek Liverpoolba vándoroltak, ahol már jelentős ír népesség élt; a Budapestre és Pozsonyba költöző szlovákok már meglévő szlovák közösségekhez csatlakozhattak. Néhány esetben ezek közül a későbbi bevándorlók sajátosságai eltértek az alapító közösségétől: az azonos etnikai és kulturális eredet ellenére eltérő társadalmi és gazdasági tulajdonságaik azt jelentették, hogy nem alkottak önálló kulturális csoportot a városban. Más esetekben a folyamatos migráció megerősítette a bevándorló csoport megkülönböztető jegyeit. Például a trieszti szlovén közösséget időről időre migrációs hullámok sorozata erősítette, illetve a külső területekről a város központjába irányuló mozgás. Így az újabb migráció nem mindig volt szükséges az erős etnikai identitás megteremtéséhez és megőrzéséhez, és a migráció második generációja nem szükségszerűen változtatta meg a kulturális vonásokat.

Migrációs okok, mechanizmusok és szelektivitás

A legtöbb tanulmány a migráció mechanizmusát az eredeti és a célterület között működő taszító és vonzó erők harcaként jellemzi. A taszító és vonzó erők kombinációja meghatározza a kiindulópontot, ahonnan az egyén mozog, és a célállomás választását. Amikor azonos erők hatnak nagyszámú egyénre, akkor jöhet létre egy meghatározott etnikai csoport mozgása egy célállomás felé. A legáltalánosabb kiváltó ok gazdasági: a forrásokhoz viszonyított túlnépesedés taszítja, a nagy városi munkaerőpiac gazdasági előnyei pedig vonzzák a bevándorlókat. Mindazonáltal számos más vonzó és taszító tényező elképzelhető: vallási vagy politikai üldöztetés éppúgy, mint társadalmi és pszichológiai okok és a természet vagy az emberek által előidézett katasztrófák. Legyen bármi is a mozgás pontos oka, amikor a bevándorlók egy megkülönböztetett csoportja azonos taszító és vonzó erők tapasztalásán osztozik, akkor az összekötheti a csoportot és növelheti az etnikai identitást.

A 12 esettanulmány áttekintése azt sugallja, hogy a taszító és vonzó erők relatív fontosságának kiértékelése nem könnyű, és ezért a legtöbb csoportnál a pontos okok és mechanizmusok az idők során és a társadalmi és gazdasági osztályok között keveredtek, létrehozva az egyéni migrációs viselkedés sokrétű szövedékét. Bár a taszító és vonzó erők közötti egyensúlyt nehéz felmérni, de világos, hogy a mozgások legfőbb oka gazdasági volt. Minden esetben, ahol egy nem domináns csoport alakult ki a migrációt követően, a mozgást kiváltó inger az eredeti terület gazdasági nyomásának (a legtöbb esetben a vidéki környezet túlnépesedése) és a városi munkaerőpiac gazdasági vonzerejének kombinációja volt. A finnek Szentpétervárra, illetve a zsidók Triesztbe költözése szokatlan volt, mert nagy részük más városokból jött, de őket is a viszonylag nagy és terjeszkedő kereskedelmi piac vonzotta.

A gazdasági okokhoz viszonyítva a többi tényező viszonylag rövid ideig ható és átmeneti jelentőségű volt. Az éhínség, mint például Írországbán (1847–1849) és Finnországbán (az 1860-as évek) domináns taszító tényező volt, melynek (főleg az írek esetében) hosszú távú hatásai voltak, de ezeket az eseményeket helyesebb a mozgások folyamata egy részének tekinteni, melyben a taszító és vonzó erők viszonylagos fontossága időről időre változott. Hasonlóképpen, a zsidó közösségek vallási üldöztetése is előidézhet olyan specifikus migrációs áradatot, mint a korfui zsidók Triesztbe költözése, de ez egyszerűen csak kiegészítette a zsidó migrációt, mely főleg gazdasági okokból már folyamatban volt.

Az éhínséghez vagy a vallási üldöztetéshez hasonló specifikus események fő hatása az volt, hogy megváltoztatták a migrációs áramlás jellegét. Az erős taszító tényezők gyakran vezettek a társadalom tág keresztmetszetén jelentkező, nem szelektív migrációhoz, míg a bevándorlók rendelkeztek egy pozitív vággal az újítás és a változás iránt, és hogy létrehozzák az eredeti csoport egy magasabban szelektív szub-csoportját. A vonzó és taszító erők relatív fontosságának változása egymás után hatott az etnikai identitásra. Például az éhínség elől menekülők szegényebbek voltak a krízis előtt és után érkezőknél, így változatosságot hoztak az etnikai csoportba. A kulturális identitást a csoportban mint egészben tanulhatták, de egy megkülönböztetett szub-csoportot alkothattak a kisebbségi populáción belül. Specifikus események (mint az éhínség) drámaian megnövelheti a migráció volumenét, mely megváltoztathatja a domináns népesség és a korábbi bevándorlók viszonyát hozzájuk. Természetesen Liverpoolban sok, az éhínség előtti ír betelepülő rossz néven vette azt a terhet, amit a nincstelen, új bevándorlók jelentettek, és azt a negatív imáget, amit utólag minden írnek tulajdonítottak.

A vonzó és taszító tényezők relatív fontossága idővel az éhínségi migrációnál kevésbé komoly következményekkel is változhat. A finnek mozgása Vadsř ba, Észak-Norvégiában, számos kölcsönösen ható tényező eredménye, mint amilyen a vidéki túlnépesedés és az időnkénti éhínségek taszító ereje, a jó halászati lehetőségek és a kihasználatlan területek, az északfinnek hagyományosan magas mobilitása, az információ áramlása és Vadsř pozíciója, mint az Atlanti-óceánra induló utazások kiindulópontja. Ezen taszító és vonzó tényezők relatív fontossága az idők során változott, de úgy tűnik, hogy nem gyakoroltak fő hatást Vadsř ban a finn népesség etnikai identitására vagy belső koherenciájára.

Az esettanulmányokban a legtöbb bevándorló nagyban idomult a fiatal, vállalkozó szellemű bevándorlók sztereotípiájához, akiket ténylegesen kiválasztottak. Az olyan erős taszító erők eredményezte migrációs áramlások, mint az íreké Liverpoolban, a katolikusoké Belfastban és (főleg az 1860-as években) a finneké Vadsř ban, kevésbé voltak szelektívek, és az idősebb bevándorlók és családi csoportok nagyobb keveréke volt, míg néhány zsidót, németet és görögöt az esettanulmányokban inkább a státus és a rátermettség, mintsem a kora alapján választottak ki. A Triesztbe és Vadsř ba vándorlók között jelentős volt a nők jelenléte. Az esettanulmányokban csak kevés bizonyítékát találjuk annak a kijelentésnek, hogy a migrációs szelektivitás csökkenti a migrációs áramlás folytatódásának hosszát, de számos esetben a kritérium, aminek alapján a szelekció történt, az idők során változott. Így a zsidók trieszti migrációjának későbbi szakasza alacsonyabb státusú embereket hozott be, mint a már megalakult közösség: ez az etnikai közösségben belső feszültséget okozott.

A nem domináns csoportok demográfiai jellemzői, a különösen magas termékenységi, halálózási és házassági arányok vagy a nemek kiegyensúlyozatlan aránya szintén hatott a migrációs hullám szelektivitására a vonzó és taszító erők viszonylagos erősségének megfelelően. A megkülönböztető demográfiai viszonyok növelhetik a kisebbség láthatóságát a városi társadalomban, és befolyásolhatják a domináns népesség reakcióit. Ahol a migrációs folyamat a célterületre olyan demográfiai jellemzőket visz, mint amilyen a magas termékenység, ez egyaránt vezethet a kisebbségi csoport gyors növekedéséhez, és a nagy valószínűségéhez annak, hogy a domináns csoportban kialakul egy félelem, hogy elárasszák őket a bevándorló csoportok.

Ezek a folyamatok különösen nyilvánvalóak voltak a katolikus lakosság esetében, a XX. századi Belfastban. A protestánsok fiatal kora és magas termékenysége miatti esetleges többségbe kerülésük félelmetesnek tűnt a katolikus lakosság számára, mert ezáltal hagyományos dominanciájuk a város gazdasági és politikai életében elmosódna. A katolikusok kisebbségbe kerülésétől való félelem, mely az eltérő demográfiai szerkezetükből eredt, fontos tényező volt, mely kihatott a kisebbséggel szembeni előítéletre és diszkriminációra Belfastban a XX. században. A demográfiai körülmények szintén hatással voltak a németek helyzetére Prágában és a görögökre Isztambulban, a XIX. században. Mindkét esetben ezeknek a viszonylag magas státusú csoportoknak alacsony volt a termékenysége a XIX. században, és más kultúrák fiatal csoportjai uralták őket. Minden egyes esetben a csoport demográfiája befolyásolta pozíciójukat a város kulturális és politikai életében, és idővel hatott a csoportidentitás fejlődésére a kisebbségi kultúrán belül.

Bár a szelektivitás jellemző volt, a legtöbb esettanulmány azt sugallja, hogy az erős kulturális identitás kialakításához és megtartásához több köze volt a csoport társadalmi, gazdasági és politikai tevékenységének a befogadó közösségben, mint a migráció szelektivitásának. A szlovének migrációjakor Triesztbe a populáció túlnyomóan alacsonyan képzett és vidéki volt, de a szlovének kulturális sikere a városban egy kis szlovén elit csoport tevékenységének volt köszönhető, akik kiterjesztették a szlovéniai politikai törekvé-

seket. Csak kevés közös volt bennük a bevándorlók domináns jellemzőivel, de a szegény szlovének képesek voltak azonosulni és hasznot húzni az elit politikai tevékenységéből, közös kulturális identitásuknak és magának a nemzeti mozgalom fokozott törődésének köszönhetően a társadalmi problémák iránt.

Folytatódó kapcsolat a kiindulási és a célterület között

Megállapíthatjuk, hogy a kiterjedés, amíg a nemzetiségi migráció a kiindulási területtől az idők során folytatódott, együtt a folyamatos kapcsolat és a visszatérés lehetőségével, sajátos hatással volt a kulturális identitás megőrzésére egy nem domináns csoporton belül. A hasonló társadalmi és kulturális jellemzőkkel rendelkező migránsok folyamatos mozgása és a kapcsolat fenntartása az eredeti területtel visszatérő barát- és rokonlátogatásokon keresztül megerősíthette a kisebbségi csoport kultúráját. A kapcsolat hiánya a hagyományos kultúrterülettel a kulturális identitás feloldódásához és a domináns városi közösséghez való gyors asszimilálódáshoz vezethet.

Minden esettanulmányban, ahol a migráció kezdetben fontos volt, a nemzetiségi migráció vagy megszűnt, vagy méretében és összetételében drámai változáson ment keresztül az 1850–1940 közötti időszak alatt. A kisebbségi csoport fő jellemzőit egyetlen nagy, viszonylag rövid időre koncentrált migráció határozta meg. Ahol a migráció folytatódott, általában a volumene erősen lecsökkent (írek Liverpoolban) és/vagy határozottan más jellemzői voltak (zsidók Triesztben). Szinte valamennyi esetben a megtett viszonylag kis távolság tette elméletileg lehetővé a visszatérést és a folytatódó kapcsolatot a szülőfölddel. Lehet osztályozni a nem domináns csoportokat abból a szempontból, hogy milyen mértékben tartják a kapcsolatot a szülőfölddel. Egyedül a trieszti és krakkói zsidó bevándorlók esetében nem volt fontos az etnikai identitás számára a kapcsolat a kiindulási területtel. A zsidók a migrációt elkerülhetetlennek tartották, etnikai identitásuk alapja pedig inkább a közös vallásos hit volt, mintsem egy közös hazával való azonosulás. Bár a Galíciából Krakkóba vándorló zsidók meg tudták őrizni a kapcsolatot vidéken maradt barátaikkal és rokonaikkal, de ez nem volt alapvető etnikai identitásukban.

Bár azok a nem domináns csoportok, amelyek más bevándorlók bejövetele által alakultak ki, meglehetősen függetlenek voltak kulturális anyaországuktól (hagyományos otthonukban kisebbségnek tekintették magukat), a legtöbb esetben a kisebbség etnikai identitása a folyamatos migráció és kapcsolat révén erősödött meg. Így a brüsszeli flamandokat a szomszédos flamandul beszélő vidéki területekkel való kapcsolat és a flamandok XIX. századi bevándorlása erősítette meg, míg a görög közösség Isztambulban megőrizte a kapcsolatot a görög állammal a XIX. század második felében. A többi bevándorló csoport képes volt, és változó mértékben, de meg is őrizte a kapcsolatot a kulturális anyaországgal: néhány esetben ez fontos tényezője volt az etnikai identitás megőrzésének, miután a nemzetiségi migráció fő szakasza abbamaradt.

Egy csoport etnikai identitására ugyancsak hatással lehet az egyének lakóhely-változtató mozgása az új városi környezetben. A legtöbb csoport megkülönböztetett lakóhelyi csoportokat hozott létre, de azok, akik felfelé irányuló mozgásukkal kimozdultak hagyományos területükről, azok megtapasztalhatták az etnikai identitás hiányát. Így a liverpooli írek és a belfasti katolikusok felfelé irányuló mobilitása vezetett az általuk dominált területekről való kiköltözéshez és az etnikai identitás nyilvánvaló csökkenéséhez, bár a brüsszeli flamand közösségben pont ellentétes tendenciák figyelhetők meg a XIX. század végén. A magas fokú mobilitás hagyománya, melyben a lakóhelyet egy hosszabb utazás ideiglenes állomáspontjának tekintették, szintén csökkentette az etnikai csoport kulturá-

lis koherenciáját. Vadsř , Liverpool és Trieszt a tengerentőli migráció egy-egy állomás-pontja volt, bennük az etnikai közösségek állandóan változtatták összetételüket és tagjait. Ugyanígy a finnek Szentpéterváron hagyományosan magas szintő mobilitással rendelkeztek, ami kihathatott etnikai identitásukra.

A migráció kihatása

Maga a migrációs folyamat természete is jelentős hatással van az etnikai identításra, főleg ha nagy távolságra és szakaszokban történik. Kijelenthetjük, hogy a nagy távolság, a szakaszos előrehaladás nagyobb valószínűséggel vezet kulturális híguláshoz a bevándorló csoporton belül és a tapasztalatok fokozatos elsajátításához, ami megkönnyíti a végső asszimilációt. A nagy távolság megnehezíti a kapcsolat fenntartását a kulturális anyaországgal és a visszatérést. A migráció kihatása kapcsolatban lehet a kisebbségi csoporton belül létező viselkedési normákkal és elvárásokkal a migrációval szemben.

A vizsgált esettanulmányok legtöbbszörében a migráció túlnyomóan rövid távú volt. A leghosszabb költözésre néhány zsidó (főleg Triesztbe), finn és ír vállalkozott, és minden esetben tanújelét találhatjuk annak, hogy a migráció szakaszokban történt. Így a Vadsř ba költöző finneknek Észak-Finnország egy sor településén kellett átutazniuk, a megfelelő szaktudást és tapasztalatokat útközben megszerezve, míg az ír éhínségi bevándorlók eltölthettek némi időt Belfastban vagy máshol Észak-Írországban, mielőtt Liverpoolba költöztek. Bár az ilyen fokozatos mozgások elősegítették a gazdasági asszimilációt, de nincs bizonyíték arra, hogy kulturális hígulást okoztak volna. A területek, amelyeken áthaladtak, már magukban foglaltak tekintélyes közösségeket ugyanabból a kultúrából, így a migráció fokozatos folyamata inkább erősítette, mintsem gyengítette az etnikai identitást.

A különböző csoportoknak változatos migrációs reményeik voltak, és megállapíthatjuk, hogy a Triesztbe és Krakkóba költöző zsidók könnyebben elfogadták a migrációt, mint néhány más csoport, mert megfelelt a közösség viselkedési normáinak. A mobilitás és a bizonytalanság az egyéni viselkedés „kész ténynek vett” aspektusává vált, ami átadódott a csoport kultúrájának és folklórájának. Az egyéni viselkedés tehát erősítette a csoport kultúráját egy természeténél fogva nem biztonságos pozícióban. Valamivel alacsonyabb szintő intenzitással, de a finnek Vadsř ba és Szentpétervárra költözése szintén egy olyan kultúrából eredt, ahol a mobilitás köznapi dolog volt, ezért a migráció a mindennapi tapasztalás és viselkedés normális része volt.

Más esetekben azonban a migráció melletti döntés nehéz és nyomasztó volt. A szlovéniai vagy dél-írországi, viszonylag stabil vidéki területek bevándorlói még az olyan kis távolságra való költözésről szóló döntést, mint amennyire Trieszt vagy Belfast volt is, nagy fájdalommal hozták meg (bár néhány esetben volt példa a szezonális migrációra). Minden egyén alaposan mérlegelte az előnyöket és a hátrányokat, és csak az éhínség és a vidék túlnépésedésének taszító ereje eredményezett tömeges migrációt. Azokban az esetekben, ahol a migráció előtt megvolt a szűkölködés és a viszontagságok közös tapasztalata, ott a költözés folyamata átadódhatott a népi kultúrába, és a migráció egyéni cselekvése később kialakíthatta a csoportidentitás központját a célterületen. Kisebbséget alkotni egy idegen társadalomban valóban szolgálhatja a csoportidentitás emelkedését, és a csoport kultúrája erősebb lehet a migráció után, mint volt az anyaországban.

A migráció strukturális hatásai és a kormány reakciója

A migráció folyamata fontos hatással volt mind a kiindulási, mind a célterületek társadalmi és gazdasági szerkezetére. Általánosságban, minél nagyobb és megkülönböztetettebb a csoport, annál nagyobb a valószínű strukturális hatás. Ahol egy nagy és megkülönböztetett csoportnak alapvető hatása volt a terület gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetére, az a domináns csoport ellenséges reakcióit válthatta ki, mert veszélyeztetve érezték magukat a kisebbségi csoport jelenléte által. Ahol ez a reakció a kisebbséggel szembeni diszkriminációban, erőszakban nyilvánult meg, vagy olyan intézkedésekben, amelyekkel a nem domináns csoport tevékenységét igyekeztek szabályozni, a csoport etnikai identitása megerősödhetett, ahogy a csoport önvédelme érdekében egyre összetartóbb és magába fordulóbb lett.

A 12 esettanulmányban a migráció strukturális hatása ott volt a legnagyobb, ahol a bevándorlók a teljes népesség nagy százalékát alkották és/vagy élesen elkülönültek a domináns társadalomtól foglalkozásbeli és társadalmi jellemzőikben. Pontosan ez volt a helyzet a zsidók esetében Krakkóban, az íreknél Liverpoolban, a katolikusoknál Belfastban és a szlovéneknél Triesztben. A többi példában, mint a finnek Szentpéterváron vagy a szlovákok Pozsonyban és Budapesten, bár a bevándorló csoport meglehetősen különbözött, számuk túl kicsi volt ahhoz, hogy lényeges strukturális hatással legyenek.

A nem domináns csoportokkal kapcsolatos kormányzati reakciókat a 18. fejezet tárgyalta, de annyi sejtethető, hogy a domináns társadalom és kormány reakciója egyenes arányban volt a migrációs hullám strukturális kihatásaival és a nem domináns csoport méretével. Néhány kisebbségi csoport, különösen az olyanok, mint a németek Prágában vagy a görögök Isztambulban, akik nagy részben nem friss bevándorlók voltak, és akik bizonyos státust szereztek a városukban, viszonylag erős pozícióban voltak. Megpróbálhattak befolyást gyakorolni kultúrájuk védelme érdekében, de mint kisebbség, a hatalmuk mindig korlátozott volt. Más nem bevándorló kisebbségek kevésbé voltak szerencsések: a flamandok Brüsszelben és a dél-karintiai szlovén lakosság helyzete a XIX. század folyamán fokozatosan romlott. Egy viszonylagos hatalmi pozícióból olyan helyzetbe jutottak, ahol a társadalomra gyakorolt strukturális hatásuk sokkal kisebb volt.

A nagy bevándorló csoportoknak eltérő tapasztalataik voltak a XIX. században. A jelentős strukturális hatás ellenére a zsidók Krakkóban és a szlovének Triesztben meglehetősen hatalomra és autonómiára tettek szert városaikban, és képesek voltak törvényeket alkotni, hogy megvédjék kulturális identitásukat. Ezzel szemben a katolikusok Belfastban, az írek Liverpoolban és a finnek Vadsőban főleg szegénységük és az intézményesített diszkrimináció hatásai miatt képtelenek voltak ellenőrzést gyakorolni a sorsuk felett. Ezekben az esetekben a kormány megpróbálta ellenőrizni és felhígítani a nem domináns csoportok etnikai identitását. Mindazonáltal más csoportok, mint a finnek Szentpéterváron, a zsidók Triesztben és a szlovákok Pozsonyban és Budapesten, nem váltottak ki akkora ellenségeskedést, mert túl kevesen voltak ahhoz, hogy jelenlétük fenyegetően hason, és néhány esetben végül integrálódtak a városi vezetésbe és vallásuknak, ami némi státust jelentett nyelvüknek, oktatásuknak és vallásuknak. A migrációs folyamat strukturális hatása így fontos befolyással volt arra, ahogy a kisebbségi csoportot fogadták, és a domináns népesség és kormány reakcióira.

Befejezés

A kötetben szereplő esettanulmányok egyértelműen illusztrálják azt a komplex kapcsolatot, ami a migrációs folyamat, valamint a nem domináns csoport erős etnikai identitásának fejlődése és fennmaradása között létezik. Európa különböző részeinek nagyon eltérő társadalmi, gazdasági és politikai körülményei megnehezítik a közvetlen összehasonlítást, de lehetséges felvázolnunk néhány általánosítást, ami segít megértenünk a migráció történeti hatásait a kisebbségi kultúrákra.

A migráció okainak és hatásainak vizsgálata után tanulmányoznunk kellene az egyes csoportok nem-vándorlásának okait is. Miért maradtak a prágai németek, az isztambuli görögök, a karintiai szlovének és a brüsszeli flamandok egy olyan közösségben, amely egyre kevésbé volt vonzó számukra? A görögök és németek viszonylagos elit helyzete képessé tette őket arra, hogy elégséges kontrollt gyakorolhassanak a közösségük felett, amely elviselhetővé teszi életüket, de a szlovének és a flamandok a XIX. század előrehaladtával egyre inkább alárendelt kisebbséggé váltak szülőföldjükön. Bár a flamandok a XIX. század vége felé egyre inkább tudatában voltak pozícióvesztésüknek, megőrizték erős ragaszkodásukat a városhoz, és hittek egy erős flamand karakterű Brüsszelben. A városhoz való erős történelmi ragaszkodás legyőzte az elidegenedés és a szűkölködés fokozódó érzését.

A többi fő migráns csoporttal kapcsolatban is feltehetjük ugyanezeket a kérdéseket. Könnyen megmagyarázhatók az okok, amiért a katolikusok Belfastba, az írek pedig Liverpoolba költöztek, de miért maradtak ott a szegénység és a diszkrimináció ellenére? Az írek XX. századi második migrációs hulláma nagy részben elkerülte Merseyside nyomott munkaerő piacát, de valószínűleg akkorra a katolikus ír közösség már olyan jól szervezett volt, hogy a taszító és vonzó erők egyensúlya már nem volt elég a katolikusok nagy kivonulásának kieroszakolásához Belfastból vagy Liverpoolból. Idővel az etnikai identitás egybeolvadt a helyi identitással és a teljes városi közösség identitásával, ahol éltek. Bár az írek Liverpoolban vagy a szlovének Triesztben 1940-re nem veszítették el teljesen etnikai identitásukat, fél évszázaddal vagy többel a migráció fő hullámai után, legalább annyira azonosultak az őket befogadott közösséggel, mint a földdel, amit több generációval korábban elhagytak.

A migráció folyamata a nemzetállamok közötti kapcsolatokra is kihathatott. Néhány városi közösséget a nemzeti belüli migráció hozott létre (pl. az írek Belfastban és Liverpoolban), más esetekben a migráció országhatárokon keresztül haladt. Ahol a politikai határok kérdésesek voltak, a migráció további többletet adott a szituációhoz. Pontosan ez volt a helyzet Észak-Norvégiában, ahol a Finnországgal folyó határviták kihatottak a Vadsrba költöző finnek érzékelésére. A városi kisebbség és a domináns népesség konfliktusát nem szabad elkülöníteni a szélesebb társadalmi, gazdasági és politikai összefüggésektől. Sok esetben a nem domináns csoport pozíciója egy városi területen egyszerűen a tágabb nemzeti és nemzetközi folyamatok visszaverődése volt. A város egy szélesebb társadalom mikrokozmosza volt, a városokba való beköltözés a XIX. században egyszerűen a városi porondra összpontosította a figyelmet.

(Fordította: *Koronczai Barbara*)

Radácsi Imre

Regionális együttműködések egy magyar–szlovák határ menti térségben

Regional Collaborations in a Hungarian-Slovakian Border Region

The region under survey can be found at the western part of the Carpathians-Euro region (three counties by Slovakia's south-eastern and Hungary's north-eastern adjoining borderline). The key to the concerted development of the region is:

- a) to make the educational-system more effective;*
- b) to reduce the migration of people with competitive professions by creating local job opportunities*

A határok közelében fekvő térségek több szempontból is specifikus helyzetben vannak: egy ország határán helyezkednek el, illetve egy másik ország közvetlen közelében. A két ország közt húzódó határ azonban nemcsak elválasztja, de egyben össze is köti a két oldalon fekvő térségeket, lakosságuk gyakran vegyes nemzetiségű, s a határ két oldala történeti, kulturális, gazdasági vonásokban rokonságot mutat. A határ menti térségek ezáltal, közös történetiségük, kultúrájuk, hagyományaik, településszerkezetük és lakosságuk révén sajátos átmenetet jelenthetnek a két ország között: egyszerre kötődnek két országhoz, kötődnek, függenek saját centrumuktól, de kötődnek a határ másik oldalához. Ezen térségek helyzete ennél fogva adottságaikon és a politikán túl erősen függ egyszerre két országtól, az anyaországtól, annak központjával való kapcsolattól és a velük szomszédos országokkal való kapcsolat alakulásától. A határ menti térségek az országon belül földrajzi értelemben a periférián helyezkednek el, ez gyakorta jelent halmozottan hátrányos helyzetet. E kettős helyzet azonban jelenthet előnyt is, adott esetben az egyik kompenzálni képes a másiktól fakadó hátrányokat.

Az Észak-Magyarországi régió határ menti térségei

Az e térségbe tartozó országok mind a volt szovjet tömb tagállamai voltak, és ezen belül együttműködés alakult ki közöttük, igaz, ez sokszor kényszeredett, kényszerített együttműködés volt. Ezt a fajta természetes kölcsönösséget megbontotta a szovjet tömb felbomlása, majd a Szlovákiában az 1990-es években bekövetkezett kedvezőtlen politikai légkör. Az 1998-as parlamenti választásokat követően újra lehetőség teremtődött a különböző szintű gazdasági és oktatási együttműködésekre. Az ilyen folyamatok kiépülése azonban várhatóan nem központi akarat hatására, adminisztratív eszközök révén következik be, hanem regionális szinten, önszerveződő módon. Hosszú távon tekintve a térségre – a történelmi hagyományok okán és reményeink szerint – olyan területnek tekinthetjük, mint Nyugat-Európában a Benelux-államok közösségét.

Ami gátolja a térségi együttműködést

Az esetleges kooperációnak azonban vannak gátló tényezői is. Ezek közül az egyik a demográfiai. Észak-Magyarországon ugyan a lakosság szám csökkenése kisebb ütemű, mint

más magyarországi régióban, de a népességszám fennmaradására csak néhány kistérségben lehet számítani.

Másik tényező a népesség vándorlása. A népesség egyre nagyobb része igyekszik a „biztos megélhetést” nyújtó városok felé, illetve az olyan urbanizáltabb területekre, ahol továbbképzésre és munkaalkalomra nyílik lehetőség. Az ilyen jellegű vándorlás főként a fiatalabb korosztályt érinti, akik menekülnek a régió perspektíva nélküli aprófalvas kistérségeiből, és sokan közöttük kitérés pontjaként a továbbtanulást választják. Hatásaként növekszik a középiskolák, de főként a felsőoktatás, illetve az érettségit követő harmadfokú képző intézmények szerepe, mind az iskolarendszerű, mind az iskolarendszeren kívüli képzések területén.

A harmadik tényező az elmaradottság, fejletlen infrastruktúra, leépülő korszerűtlen ipar, ez mind Magyarország, mind Szlovákia vizsgált határ menti térségére elmondható. Ez a régió mindkét ország szegény, válságsújtotta térsége, ahova külföldi beruházás csak nagyon szórványosan érkezik. Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén fekvő kistérségek (Sátoraljaújhely, Encs, Edelény, Szikszó, Szerencs, Sárospatak, Kazincbarcika, Ózd) tartós munkanélküliséggel sújtott területek, de jelentős a bűnözés is.

A legkritikusabb helyzetet a mezőkövesdi kistérségben, ahol gyors a népességcsökkenés, nagyarányú a lakosság elöregedése, ennek következtében az elnéptelenedés veszélye áll fenn. Heves megye közel háromnegyed részén kimutatható a gyors népességcsökkenés (Pétervására, Füzesabony, Jászberény, Hatvan kistérségei), negyed részén pedig a tartós munkanélküliség. Nógrád megyében a legfőbb gond a tartós munkanélküliség. Ez Rétság, Szécsény, Salgótarján és Bátortereny kistérségeiben mutatható ki. Az utóbbi három kistérségben jelentős arányú a lakosság elöregedése is.

A negyedik tényező az oktatási rendszerek eltérése és kompatibilitása. Az észak-magyarországi régió oktatási rendszerét vizsgálva megállapítható, hogy a közoktatás területén intézményi ellátottsági problémák mutatkoznak. Ez elsősorban a falusi területekre érvényes megállapítás. Sok az ingázó gyerek, kevés a falusi iskola. A tárgyalt régióban a felsőoktatás jelentős szellemi erőtartalékkal rendelkezik, elsősorban a Miskolci Egyetemen és az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán. Utóbbi intézmény a színes képzési kínálatával egy jövőbeli tudományegyetem alapításának lehetőségét rejti magában. A városi, a megyei, a regionális és a kistérségi gazdasági és politikai szervezetekkel létesülő kapcsolatai kihatással lehetnek működésükre és ez elősegítheti a harmadfokú képzések iránti igények növekedését és az új munkahelyek létesítését.

Demográfiai összehasonlítás

Az észak-magyarországi régióval szomszédos 4 szlovákiai járás népszámlálási statisztikai adatait összehasonlítva általánosságban elmondható, hogy szignifikáns eltérés a szlovákiai és a magyar területek között a lakosság korszerkezetében, iskolai végzettség egyes területein és egyes térségekben a foglalkoztatásban adódott. Általában elmondható, hogy a vizsgált szlovákiai járásokban átlagosan kevesebben laknak egy településen, mint Magyarországon, a legnagyobb településnek, Losoncnak is csak 29 ezer lakosa van, míg Nagyürtősnak csak 14 ezer, ezzel szemben nálunk mindegyik vizsgált megyében több, 40-60 ezer lakosú település található.

A szlovák oldalon a népesség összetétele vegyes, a szlovákon kívül legjelentősebb számban magyarok laknak (23–46%), jelentős még a cigány népesség aránya is (2,6%), (1991-es népszámláláskor ennyien vallották magukat cigány nemzetiségűeknek).

A magyar népesség aránya a határ menti településekben sokszor meghaladja a 80%-ot, míg a határtól távolabb gyakorlatilag nem, vagy csak néhány százalékban laknak magya-

rok. A magát cigánynak valló népesség a legnagyobb arányban Rozsnyó járásban lakik. Arányszámuk nagyon szór, egyes településeken 30–40%, máshol nem laknak cigányok. Magyar oldalon a nemzetiségi összetétel sokkal egyöntetűbb, a magyar nemzetiségen kívül kis számban szétszórva, főleg kisebb falvakban szlovákok is laknak, viszont nálunk is jelentős a térségben lakó cigány népesség száma.

A következő összehasonlításban a szlovákiai adatok csak a jelentős magyar népességgel rendelkező településekből és a járásközpontokból származnak, tehát az értékelés is csak ezekre a területekre vonatkozik.

A korcsoportok közül a 0–9 éveseket és a 60 felettieket vizsgáltam, mivel ez mutatja a legjobban az adott térség korösszetételét. Szlovákiában fiatalabb a korszerkezet, magasabb a 0–9 évesek aránya és alacsonyabb a 60 éven felülieké (mindkettő 14–16%). Az eltérés 10–20% a magyarországi értékekhez viszonyítva a hasonló korcsoportok létszámát tekintve, különösen Heves megyében alacsony a fiatalok (12%) és magas az öregek (20%) aránya. A szlovákiai magyar népesség öregebb korszerkezetű, mint a szlovák. A rozsnói járás határ menti településeiben és a szemben levő borsodi magyar településekben különösen alacsony a fiatalok és magas az öregek aránya. A rimaszombati járásban sok településen magas a fiatalok aránya és alacsony az öregeké, azonban mégis a legfiatalabb a korszerkezet összességét tekintve a rozsnói járásban van. A Mátra és a Bükk közötti településekben nagyon kevés 0–9 éves lakos él. A 60 éven felüliek Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi térségében kimagasló arányban laknak. A szlovákiai járások közül a Nagykürtösből idősőbb a korszerkezet. Magas a 0–9 évesek aránya a rimaszombati járás egyes településein.

Iskolázottság

Hasonló tendenciát mutat a határ menti térség lakosságának iskolázottsága, illetve iskolázatlansága is.

TELJESEN ISKOLÁZATLAN NÉPESSÉG

Nálunk 1–2% körüli, míg a szlovák oldalon 1% és az alatti érték. A települések között igen nagy a szórás, mindkét oldalon előfordul 16%-os analfabetizmus egy-egy településen. Meglepő az eltérés a két ország között, ha összehasonlítjuk a Szécsény környéki településeket (5–10%) a nagykürtösiakkal, ahol csak 1–2% az iskolázatlan népesség.

ALAPISKOLAI (8 OSZTÁLY) VÉGZETTSÉGŰEK

A szlovákiai járásokban a lakosság kb. 40–50%-át teszik ki, míg nálunk ez az érték alig több mint egyharmad.

SAZKAMUNKÁS ÉS SZAKISKOLAI VÉGZETTSÉGŰEK

Jelentős eltérés mutatkozik a szlovákiai és a magyar területek között, szinte minden térségben. A legkevésbé Ózd és környéke és a határ túloldalán fekvő rimaszombati térség között látszik különbség. Sokkal magasabb a szakmunkás végzettségűek aránya a négy szlovákiai járásban (25–30%), mint nálunk (15–20%). A szlovákiai térségben az adatok szórása is sokkal nagyobb, legmagasabb értékek a rozsnói járásban található, míg legnagyobb a települések közötti eltérés a rimaszombati járásban. Magyar területen a borsodi térség északi részének településeiben igen alacsony (5–15%-os) az érték. A legmarkánsabb az eltérés a két ország szomszédos területei között a borsodi és a rozsnói, valamint a palócok által lakott területeken tapasztalható.

KÖZÉPFOKÚ (ÉRETTSÉGIZETT) VÉGZETTSÉGŰEK

Az átlagos iskolázottsági szint jó indikátor, mivel a területi eltérések nagyon jól kimutathatók, az adatok értelmezése egyértelmű és a népesség jelentős, 20–30%-át érinti. Általánosságban elmondható, hogy a szlovákiai értékek magasabbak, vagyis a lakosság nagyobb százalékának van érettségije, mint nálunk. Nálunk a népesség 22–27%-a, míg szlovákiai területen 27–32%-a leérettségizett. Kiugróan magas a Rozsnyó járási érték, míg a legalacsonyabb a Borsod-Abaúj-Zemplén megye értéke. A két országon belül a települések között a szórás szinte azonos. Jelentős különbség látszik az észak-borsodi és a rozsnyói értékek között, az eltérés sok esetben 10-20%-os a szlovákiai települések javára. Sokkal kisebb az eltérés az ózdi térség és a szomszédos rimaszombati között. Salgótarján környezetében a magyarországi értékek a magasabbak, azonban átlagosan a nagykürtösi járásban (27%) az érettségizettek aránya mégis magasabb, mint Nógrádban (24%). A térképről leolvasható, hogy magyar területen a legnagyobb városokban (Miskolc, Eger, Gyöngyös) a legmagasabb az arány, szlovákiai területen is a járásszékhelyeken a legmagasabb. Figyelembe kell venni azt, hogy ezek a szlovákiai települések nem vehetők össze az előbb említett 50–200 ezres magyar nagyvárosokkal, inkább Balassagyarmattal, Ózddal, Kazincbarcikával kell összehasonlítani, így 5–15%-os eltérés adódik a szlovákiai települések javára.

FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK

Arányukban nincs jelentős eltérés, a magyar területen átlagosan kissé magasabb (7,6%), mint a szlovák oldalon (6,3%). Magyarországon egyes nagyvárosok kiugró maximum értékei (13–18%) lényegesen magasabbak, mint a szlovákiai 10–12%-os maximumok. Vagyis nálunk egyes településeken jelentősebb a felsőfokú végzettségűek aránya, mint a vizsgált szlovákiai járásokban. Ez abból adódik, hogy nálunk komoly felsőoktatási központok találhatók ebben a régióban.

Az ózdi kistérség néhány településének leírása

A körzetbe tartozó falvak Ózd környékén találhatóak, azonban a térség sajátossága, hogy nemcsak Ózd, hanem Putnok és Kazincbarcika is hatással van a falvak életére. A *határmentiség* elsősorban gazdasági téren jelentkezik, sokan járnak át bevásárolni vagy tanakolni. Érdekes jelensége a térségnek, hogy az ún. második generáció (a hetvenes években elköltözők leszármazottjai) a városból visszaköltözik ugyanabba a faluba, ahonnan a szülők korábban elköltöztek. Ennek oka, hogy a városi létezés sokkal költségesebb, mint falun. Falun annyi pénzért, amennyibe egy városi lakás kerül, gyakran 3-4 szobás komfortos házat, 300 és 400 négyszögöles telekkel lehet kapni. Ez a generáció már felismerte, hogy a lakóhely nem feltétlenül jelenti egyben a megélhetési forrást is. Van autójuk, vagy ha nincs, akkor vagy busszal, vagy más járművel járnak be a munkahelyükre. Ha nem rendszeres jövedelemből élnek, akkor vannak, akik vállalkoznak és kereskednek. Nincs közöttük munkanélküli, de akik annak vallják magukat, azoknak is van valamilyen megélhetési forrásuk, de más nem, akkor a háztáji. A munkanélküliség elsősorban a 40 és 50 év közöttieket sújtja.

Nekézseny

A falu a Lázberci természetvédelmi körzet területén fekszik, Ózdtól nagyjából 15 kilométerre. Korábban Sátához tartozott, és csak 1989 óta önálló bányászfalu. A '70-es évek

ben lakosai nem költöztek el. Az ipar és a bányászat biztosította a munkalehetőséget úgy, hogy a lakosok bejártak dolgozni Ózdra és Kazincbarcikára. Érdekes megjegyezni, hogy a faluban sohasem működött tsz, valószínűleg ennek magyarázatát a környék adottságában kell keresnünk.

1000 fős népessége nem csökken, a rendszerváltást követően nőtt a gyermeklétszám, sok a háromgyermekes család. Vannak elvándorlók is, például 10–15 család külföldön, Németországban keresett magának munkát, míg mások ingáznak főként Budapestre, Kazincbarcikára és a Putnok-környéki szénbányákba. Általában elmondható, hogy az emberek szeretnek itt lakni, jó a közbiztonság, ragaszkodnak a családhoz. A város a fiatalok számára nem vonzó. A falunak nagy a megtartó ereje.

Csokvaomány

A falu az Upponyi-hegység lábánál helyezkedik el. Földrajzilag kedvező helyen, város környéki vonzáskörzetben, Ózdtól kb. 10 kilométerre.

A településen zömében bányászcsaládok élnek. A közeli Tólapán, ami az 1950-es években munkatáborként funkcionált, meglehetősen rossz szociális körülmények között élnek cigány családok. A község létszáma 1000 fő körül mozog, ennek 10%-a cigány.

Nem beszélhetünk létszámcsökkenésről, mert hasonlóan Nekézsenyhez, ide is visszatelepülnek a Kádár-rendszerben elköltözött családok. Viszonylag kedvezőek a lakáskörülmények, telefon, gáz, kábeltévé már nem státuszszimbólum.

Királd

A bányászfalu Ózd közelében, a várostól mintegy 10 kilométerre található. A község a századforduló környékén kezdett fejlődni, főként a bányászat miatt. Ma is ez adja a fő munkalehetőséget, a környező településekről is sokan idejárnak munkát vállalni. Ózdról sok fiatal, szintén a másodgeneráció (30 és 40 éves korosztály) költözik vissza, mivel már 200 ezer forintért komfortos lakáshoz tudnak jutni. Az ezer fős helybeliek közül néhányan vállalkoznak, főként élelmiszerüzleteket nyitnak. Az életkörülmények kielégítőek, gáz, telefon, kábeltévé szinte minden házban van. A bányászsorházakat aligha nevezhetjük esztétikusnak.

Serényfalva

Putnoktól néhány kilométerre fekvő rendezett falu, 1000 fős lakossággal. 1991-től vált külön Putnoktól, és azóta rendelkezik saját önkormányzattal. A falubeliek véleménye szerint „jó a polgármester”, a különválás óta jelentős beruházások történtek, például: bevezették a gázt, telefont, korszerűsítették az utakat, művelődési házat és vendégházat építettek. A falunak jelentős bevétele származik a Hályi téglagyár által fizetett iparüzési adóból. Sok a regisztrált munkanélküli, illetve a közhasznú munkás, ez az állapot azonban nem látszik a házak portáján. A község lakosságának 27%-a cigány.

Hét

Putnokhoz közeli, kissé elhagyott benyomást keltő település, Serényfalvával nagyjából szemben helyezkedik el. A 618 lakos közül sok a munkanélküli és a nyugdíjas, csak a közalkalmazottak számára van munkalehetőség. 1980 óta folyamatos az elköltözés. A beruházási elképzeléseket tekintve ingatag az önkormányzati és a polgármesteri poszt.

Kelemér

A 650 fős település Serényfalvától 10 kilométerre található. A lakosság 30%-a cigány, vannak sűrűlódások a helybeliek és a betelepült cigányság között. Ez valójában egy családnál nyilvánul meg, akiktől a helybeliek megpróbálnak elhatárolódni. A faluban nincs munkalehetőség, ezért a falubeliek Kazincbarcikára járnak el, vagy közmunkát vállalnak. Kevés az igazán jó állapotú vagy nagy ház, egy részük lepusztult, romos épület, más részük jellegtelen stílusú és kondíciójú.

Sajónémeti

Ózdtól alig néhány kilométerre fekvő, 700 fős, rendezett település. A munkanélküliség nem számottevő, sokan vállalkoznak, vagy Ózdon vagy a putnoki bányában találnak maguknak munkát. Jól működik az önkormányzat, a közműfejlesztés során bevezették a gázt. Hasonlóan más településekhez, ide is sokan beköltöznek. Jellemzően a 30 és 40 éves generáció, de előfordulnak közöttük cigányok is. A 700 fős lakosságból mintegy 160 a cigányok száma, ez még éppen a kezelhetőség határán mozog. A falu főutcáján több, frissen tatarozott kúria-szerű épület található, míg mellettük szintén jó állapotú, ám kevésbé stílusos lakóépületek sorakoznak.

Kelemér

1990-ben vált le Domaházáról. A polgármester véleménye szerint a falu gazdasági helyzete fellendülőben van. A 387 lakost számláló községből mindössze 27 fő munkanélküli. A falunak van egy 11 főt foglalkoztató magánpéksége. Sokan Ózdra járnak be mint kohászok, mások pedig Budapestre járnak el dolgozni. A közeli erdőséget egy osztrák-magyar kft vette meg, ami fakitermeléssel és fafeldolgozással foglalkozik. A legtöbb falusi a kárptólási jegyével erdőket vásárolt (jelenleg 132 fő rendelkezik erdővel). A fa eladásából vagy felhasználásából van jövedelemkiegészítésük. A faluba nem engedik beköltözni a cigányokat.

Tanulságok

Összefoglalóan elmondható, hogy a vizsgált szlovákiai területek népességének iskolázottsági szintje magasabb, mint a magyarországiaké. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy csak a főleg magyarlakta települések adatai álltak rendelkezésre, és a szlovákiai adatok szerint a szlovákiai magyar lakosság iskolázottsági szintje alacsonyabb, mint a szlovák nemzetiségűeké, megállapítható, hogy jelentős az eltérés Szlovákia vizsgált térségeinek a javára. Ez főleg a szakképzésben és a középfokú végzettségben mutatkozik meg, a felsőfokú végzettségük aránya közelítően hasonló, illetve kissé magasabb a magyar területeken. A korszerkezet egyértelműen fiatalabb Szlovákiában. Az iparban dolgozók Magyarországon, míg a mezőgazdaságban dolgozók aránya főleg Szlovákiában magasabb, különösen magas a rimaszombati járásban, ahol a legmagasabb a magyar nemzetiségű lakosság aránya.

Az észak-magyarországi régió korábbi ipara leértékelődött, válságba került. A modern ipar kialakulásának csak halvány kezdeményezése van jelen. A korábbi egyoldalú iparszerkezetből fakadó negatívumok tovább éreztetik hatásukat. Az iparfejlesztés és ezáltal a tartós munkanélküliség megszüntetésének kulcsa a több lábbon álló, a gazdasági struktúráváltás talaján alapuló középüzemekre építhető.

A régió mindhárom megyéje számára alapvetően fontos a humán erőforrás fejlesztése, a lakosság és az aktív munkaerő képzettségének és alkalmazkodó képességének emelése. Ennek számos sürgető feladata van:

- az általános iskolákban fel kell számolni a funkcionális analfabetizmust. (Ez különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, elsősorban a cigány tanulóknál a legszámtottevőbb.)
- a már szakképzettséggel rendelkező, de átképzésre szoruló munkaerő helyzetének megoldása
- a versenyképes végzettséggel rendelkező munkaerő elvándorlásának csökkentése, helyi munkaalkalmak megoldásával
- versenyképessé vált a történelmileg kialakult iskolarendszerű középiskolai hálózat, elsősorban az egyházi és a nem iskolarendszerű magániskolák révén. Fejleszteni kellene a határ menti területeken a középfokú intézményhálózatot.

A régió felsőoktatási intézményhálózata sokszínű, de települési megoszlását tekintve egysíkú. A miskolci egyetem és az egri főiskola önmagában nem képes tudományegyetemi jellegű képzés beindítására. Érdekes és keresett Salgótarján pénzügyi és számviteli főiskolai képzése. Sárospatak tanítóképző főiskolája nagy hagyományokkal rendelkezik. A régió felsőoktatási szövetségének működése egy jövőendő universitas körvonalait sejteti.

Felhasznált irodalom

- Archer M. S. ed. 1982 *The Sociology of Educational Expansion*. Sage: London, Beverly Hills
- Chronicle of Higher Education*, 1998. március 13. Ismerteti: *Edupage*, 1998. március 15. (edupage@educum.unc.edu)
- Forray R. Katalin – Andreas Pribersky (szerk.) 1992. *A határ menti együttműködés és az oktatás. Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung*. Oktatókutató Intézet, Budapest. 179 p.
- Gábor Kálmán 1998. *Társadalmi átalakulás, társadalmi egyenlőtlenségek, iskola*. Kézirat. Budapest. Oktatókutató Intézet
- Az oktatáspolitikai regionális hatásai, 1990–1997*. Szakértői anyag az Oktatási Minisztérium számára. 1999 Budapest. Oktatókutató Intézet. Kézirat. D5167
- Kozma Tamás – Hives Tamás 1995 Hálózatfejlesztési súlypontok. In: *Településhálózat és iskolaszervezet*. Budapest. Oktatókutató Intézet, 5–48. p. (Kutatás közben, 209.)
- Liskó I. ed. 1993 „Munkanélküliség és oktatás.” *Educatio* 2, 1: 1–166 (tematikus szám)
- Liskó I. ed. 1997 „Hátrányos helyzet.” *Educatio* 6, 1: 1–184 (tematikus szám)

FÓRUM A KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁGRÓL

On Dual Citizenship

(Edited by Zoltán Kántor, Balázs Majtényi, Balázs Vizi)

The initiative of the referendum in connection with the extension of Hungarian citizenship gave rise to a hot debate both in the political and scientific public life in Hungary. Prior to the referendum a home page was created by three scientific institutions for collecting those professional opinions free from emotions. 19 questions are included on the home page. We are now publishing four of them in edited version.

Bevezető

A magyar állampolgárság kiterjesztéséről szóló népszavazási kezdeményezés a magyarországi politikai és tudományos közéletben régóta nem látott heves vitákat váltott ki. Minekutána 2004. október 28-án a köztársasági elnök 2004. december 5-ére kitűzte a népszavazás időpontját, látva a döntést követő reakciókat, egyértelművé vált előttünk, hogy érdemes létrehozni egy információs–dokumentációs honlapot, ahol a népszavazáshoz kapcsolódó sajtóanyagok, hírek, publicisztikák mellett elemző tanulmányokat, cikkeket is közzé lehet tenni. A www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu honlap végül a Teleki László Intézet – Közép Európa Tanulmányok Központja, az MTA Kisebbségkutató Intézete és a Budapesti Corvinus Egyetem Államigazgatási Kara Nemzetközi Jogi Tanszéke együttműködésében, Bárdi Nándor, Fodor Szabolcs, Halász Iván, Kántor Zoltán, Majtényi Balázs, Szarka László és Vizi Balázs szerkesztésében jött létre, és a mai napig igyekszik naprakészen, tematikus gyűjtésben minden érdeklődő számára könnyen elérhetővé tenni az ún. „kettős állampolgárság” kérdéshöz kapcsolódó anyagokat, programokat, jogszabályokat, cikkeket és tanulmányokat.

A honlap útra indításával az volt a célunk, hogy még a népszavazás előtt, lehetőleg emócióktól mentesen, érdemi szakmai vitát nyissunk a magyar állampolgárság kiterjesztésének lehetséges demográfiai következményeiről, jogi lehetőségeiről és politikai–társadalmi hatásairól. (Meggyőződésünk ugyanis, hogy a kettős állampolgárság [pontosabban a magyar állampolgárság megadása más országok állampolgáraiként élő magyaroknak] nem csupán politikai, hanem tudományos kérdés is.) Ennek érdekében egy ankétot indítottunk a honlapon, és kisebbségi kérdéssel foglalkozó jogászokat, szociológusokat, politológusokat kértünk fel, hogy a szerkesztők által feltett kérdések mentén fejtsék ki véleményüket. A kérdőíven három kérdéskört jelöltünk meg:

I. Elméleti keretek: A „kettős állampolgárság” kérdése több elméleti keretben közelíthető meg. Az állampolgárság egy adott állam és adott egyén közötti jogviszonyt fejezi ki. Magyarország és a határon túli magyarság közötti viszony mind ez ideig rendezetlen. 1. Ön milyen elméleti keretben elemezné a „kettős állampolgárság” körül kialakult vitát? 2. Ki tekinthető határon túli magyarnak? Ki és milyen kritériumok alapján jogosult dönteni erről a kérdésről? Mennyire szabad, és hogyan lehet ezt jogszabályban

szabályozni? 3. A határon túli magyarok milyen problémáira jelentett megoldást a státustörvény, és mire nem? A megoldatlanul maradt kérdések közül melyek kezelhetők a „kettős állampolgárság” eszközével? 4. Mennyiben egyeztethető össze a magyar állampolgárság kiterjesztése a különböző magyar regionális kisebbségek közösségépítő törekvéseivel (önálló oktatási, kulturális intézményrendszer, kulturális, regionális autonómia)? 5. Milyen új perspektívákat kínál a magyar–magyar kapcsolatokban az európai integráció, az EU bővítése?

II. Demográfia és migráció: 6. Miként ítéli meg a népszavazási kezdeményezés időzítését és a népszavazásra föltett kérdés megfogalmazását? 7. A demográfiai adatok tanúsága szerint Magyarország és a magyar kisebbségi közösségek népessége folyamatosan csökken. Erre a a kérdésre a magyar államnak és a magyar kisebbségek politikai reprezentációjának valamilyen megoldást kell találnia. Lehet-e a határon túli magyarok Magyarországra telepedésével ezt a kérdést úgy kezelni, hogy a kárpát-medencei magyar anyanyelvű népesség csökkenése megálljon vagy legalábbis lassuljon? 8. Hogyan ítéli meg Magyarország jelenlegi migrációs politikáját? Milyen alapelveket kell figyelembe venni a magyar kormánynek az aktív migrációs politika kialakításakor? 9. A magyar kormány hogyan egyeztetheti össze a klasszikus kisebbségvédelmi politikát az egyéni életpályák mobilitási–migrációs igényeivel? 10. Lehet-e, kell-e mérlegelni, „mennyibe kerülnek” Magyarországnak a határon túli magyarok? Milyen gazdasági következményei lehetnek az etnikai jellegű migrációnak? 11. Az eddigi támogatáspolitikai és a kedvezmények nyújtása mellett milyen új eszközökre lenne még szükség?

III. Politikai stratégiák és jogi megoldások: 12. A „kettős állampolgárság” körülötte vita mennyiben szól a határokon kívül élő magyarokról, és mennyiben vált belpolitikai kérdéssé? 13. A „magyar kérdés” nincs végiggondolva – állítja Kis János a *Túl a nemzetállamon* című tanulmányában. Milyen jövőképekben lehet gondolkodni? 14. Milyen nemzetközi visszhanggal, dokumentumokkal (pl. az 1997-es ET állampolgársági egyezmény) kell számolni a magyar állampolgárság kiterjesztésekor? Mennyire relevánsak ezek a jelenlegi „kettős állampolgárságról” szóló vitában? 15. Kérjük, fejtse ki véleményét a népszavazás várható eredményéről. Elemezze az alternatívák következményeit! 16. Milyen jogi megoldás volna az állampolgárság kérdésében a leghatékonyabb és a külhoni igényeket leginkább kielégítő? Elégségesnek tartja-e a jelenlegi állampolgársági törvény módosítását, vagy más jogi megoldások is felmerülhetnek? 17. Ön szerint lehetséges-e a magyar állampolgárságnak a lakóhely szerinti korlátozott megadása például politikai jogok nélkül? Lehetséges-e, illetve milyen módon lehet kettős állampolgárok jogait korlátozni? Egy speciális külhoni jogállás létrehozása elképzelhető-e a státustörvény módosításával a „kettős állampolgárság” megadása nélkül? 18. Véleménye szerint milyen reakciókat vált ki a környező országok politikai elitjében a magyar állampolgárság kedvezményes kiterjesztése? 19. Mennyiben jelent szakítást a magyar állampolgárság kiterjesztése az eddigi magyar kisebbség-, illetve nemzetpolitika eddigi gyakorlatával, alapelveivel kapcsolatosan, s mennyiben tekinthető az 1989 óta kialakult gyakorlat betetőzésének?

A 2004. december 5-i népszavazás az alacsony részvétel miatt ugyan eredménytelen lett, de mégis fontosnak tartjuk, hogy a népszavazásra feltett kérdés kapcsán felmerült vita gyümölcseinek egy részét közzé tegyük. A felkérésre 30-nál is több válasz érkezett, ezek közül a következőkben négy írást teszünk közzé szerkesztett változatban.

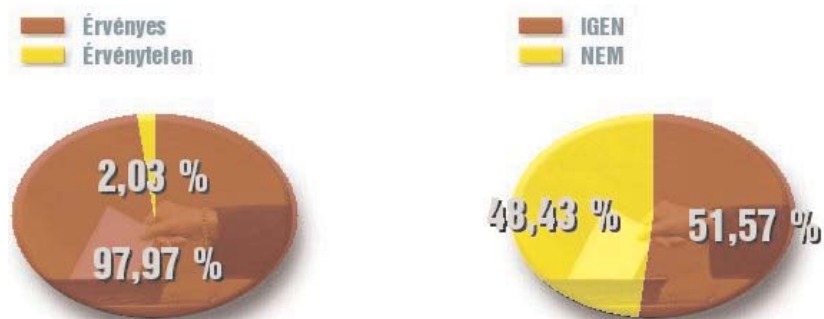
A népszavazásról

A következő kérdést bocsátották népszavazásra:

Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. tv. 19. § szerinti „Magyar igazolvánnyal” vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?

Az Országos Választási Iroda adatai szerint a feltett kérdésre:

- érvényesen szavazott az érvényes szavazólapot leadott választópolgárok 97,97%-a, 2 949 879 fő,
- érvénytelenül szavazott az érvényes szavazólapot leadott választópolgárok 2,03%-a, 61 093 fő,
- IGEN választ adott az érvényesen szavazó választópolgárok 51,57%-a, 1 521 143 fő,
- NEM választ adott az érvényesen szavazó választópolgárok 48,43%-a, 1 428 736 fő,
- IGEN választ adott az összes választójogosult 18,90%-a,
- NEM választ adott az összes választójogosult 17,75%-a.

A szerkesztők nevében: Kántor Zoltán, Majtényi Balázs, Vizi Balázs

Feischmidt Margit

A kettős állampolgárságról való népszavazás kérdésére két „nagy” diskurzus telepedett rá Magyarországon: az egyik egy szélsőjobboldalnak indult, majd az egész jobboldal által átvett nacionalista diskurzus, amelyet ideologikus tartalmán túl a moralizálás, a historizmus és az érzelmi túlfűtöttség jellemez. A másik egy az előző diskurzussal szemben megfogalmazódó, saját nyelvezetét és érveit sokáig kereső beszédmód, amely végül az emócionálitással a racionalitást, a józan ítélőképességet és a költségkalkulációkat állította szembe. Az eredetileg a felvilágosodás és az egyetemesség érveivel érkező diskurzusba azonban alattomos célzások keveredtek az országot veszélyeztető bevándorlókra, arra, hogy mennyien lesznek (nagyon sokan, a találgatások néhány tízezertől néhány száz-ezerig terjednek), mennyibe fognak kerülni (elviselhetetlenül sokba, különösen a rendszerváltás után elszegényedett rétegek). Mindeközben azt sejtetik, hogy akik előzőnk az országot, nem fognak dolgozni – hiszen nem befizetői, hanem használói lesznek a szociális rendszernek – vagy ha netalán mégis, akkor csak alacsony képesítésű vagy szakképesítetlen munkát képesek végezni – hiszen maximum minimálbérrel lehet számolni az ő vonatkozásukban. (És különben mi jót lehetne feltételezni olyan emberekről, akik az első anyagi csábításnak engedve tömegesen hagyják el otthonukat?)

Sík Endre a *Magyar Narancs*-ban vele és Örkény Antallal készült interjúban¹ erre a jelenségre a jóléti sovinizmus fogalmat használja. Én szigorúbb volnék, megítélésem szerint a nacionalista diskurzussal szemben a kormánypártoknak, különösen a nagyobbik kormánypártnak sikerült egy idegengyűlölő, xenofób kampányt megfogalmaznia. Nem kellett sajnos ezt a diskurzust már kitalálni, csupán azt, hogy népszavazási „nem” népszerűsítését az utcai xenofób diskurzusok felkarolására lehet rábízni.

A xenofóbiát pedig nemcsak hogy összeférhetetlennek tartom mindenféle liberális vagy szociáldemokrata érveléssel, és ezeknek a kisebbségekhez, bevándorlókhoz való viszonyának európai tradícióival (gondoljunk bele, hogy mit szólna egy hasonló kampányhoz egy németországi török), de nagyon veszélyesnek is. Legalább annyira veszélyesnek, mint a felelőtlen ígéretések szóvirágos jobboldali diskurzusát. Legalább öt szempontból: (1) bántó, sőt sértő a határon túli magyarokra nézve, mert ellenséges érzületek tárgyává teszik őket, (2) ugyanígy bántó a Magyarországon élő külföldiekre, bevándorlókra, menekültekre, stb. nézve – akik, mint ahogy Melegh Attila emlékeztet minket Népszabadság-beli² hozzászólásában, már itt vannak, nem lesznek vagy lehetnek, (3) bántó a környező országok többségeire (különösen a románokra) nézve is, mert megerősíti a velük szembeni sztereotip gondolkodást is, (4) káros az eredeti kérdésfelvetésre nézve, amely az állam és a nemzet, az állampolgárság és a nemzettagság viszonyát lett volna hivatott (újra)tárgyalni, és (5) nem utolsósorban káros a magyar demokráciára nézve, amelyben a szélsőségek nem tudnak leválni a mérsékelt politikai gondolkodásról és vitákról.

Vagyis abban a borzasztóan kellemetlen helyzetben látom magunkat, hogy ezen a népszavazáson nincsen jó lelkiismerettel felvállalható válasz, mert amíg az egyik alternatíva a szélsőjobboldali revizionizmussal kacsint össze, annak egy (többé-kevésbé) civilizált

¹ „A végén mindenki rosszul érzi magát” – Örkény Antal és Sík Endre szociológusok az állampolgársági népszavazásról. *Magyar Narancs*, 2004. november 18.

² Melegh Attila: A globális munkás védtelensége. *Népszabadság*, 2004. november 24.

formáját képviseli, a másik egy korszerű, máshol honos politikai eszme népszerűsítésére a jóléti vagy középosztályi sovinizmust és az idegenellenesség populáris formáit találta meg, amelynek retorikájában a *honos* (magyar állampolgársággal rendelkező) *csórót* a *határon túli* (magyar állampolgárság után sóvárgó) *csóróval* állítják szembe.

Sokan elmondták már énelöttem e kérdés vitájában – abban a komolyabb részében, amit már alig hallani a harsány szélsőségektől – hogy egyfelől nehéz, kockázatos, másfelől fölösleges - a 21. század elején az állampolgárság intézményét etnikai hovatartozáshoz kötni. Többek között azért, mert kinek volna joga eldönteni másról, hogy magyar-e vagy sem, hogy elég magyar-e ahhoz, hogy a magyar állampolgárság kegyében részesüljön. Számolni kell azzal, hogy a régióban, azokon a területeken, amelyeken sokan csak „tisza magyar” közösségeket látnak, egyre jelentősebb a vegyesség mértéke, számaránya. (Számos olyan példáról hallottunk, hogy erdélyi státusirodákba románul beszélő személyek mentek be, magukat magyarnak vallották, de az űrlapot csak egy hivatalnok segítségével tudták kitölteni. Intézményi ajánlásuk is volt. A példákban különböző megoldások vannak erre a helyzetre. Vannak olyanok, amelyekben a kérelmezőt szóban elutasították, és olyan is, amelyben az érintett hivatalnok megbotránkozása ellenére segített, továbbította a kérelmet.)

Vagyis arra a kérdésre, hogy a magyar állam etnikai alapon kiválaszthatja-e az újfajta állampolgárság alanyait, az a válaszom, hogy nem. Ha azt gondolja valaki, hogy Trianon miatt a magyar állam igazságtétellel tartozik azoknak, akiket akkor akaratukon kívül megfosztottak a magyar állampolgárságuktól, rendben (vagy akár rendben is lehetne), de akkor ezt mindenkiel szemben gyakorolni kell, akit, illetve akiknek a felmenőit ez az igazságtalanság érte. Vagyis az elcsatolt területeken lakó minden valamikori magyar állampolgár leszármazottjának – ha kéri – vissza kell adni a magyar állampolgárságot. Ezzel egy történeti restitúció történik ugyan – amivel nem feltétlenül értek egyet –, de a magyar állam legalább nem etnikai alapon tesz különbséget azok között, akik jogosultak erre, és akik nem. Emellett szólna az az érv is, hogy nem, vagy kevésbé verne éket a környező országok multietnikus településeinek lakói közé, vagyis kevésbé válna az ottani társadalmi integráció akadályává. Kérdés azonban, hogy kell-e nekünk az a multietnikus ország, ami a magyar állampolgárság történelmi, de nem etnikai alapon való kiterjesztésével esetleg előállna. Nem volna a környező országokkal még nagyobb a konfliktus veszélye?

Empirikus társadalomkutatóként két dolgot tartok érdemesnek vizsgálni: egyfelől azt, hogyan valósul(t) meg a határon túli magyarok magyar állampolgárságáról szóló vita, milyen konkrét jelentésekkel ruházták fel az ügyet. (Ezt igyekeztem vázolni hozzászólásom elején.) Másfelől azt, hogy milyen problémák, kérdések hívták egyáltalán életre ezt a helyzetet, hogy miért volt erre a kérdésfeltevésre egyáltalán szükség, milyen problémát kívántak a kezdeményezők, és híveik megoldani általa. Ennek megértése talán alternatív javaslatok megfogalmazását is könnyebben lehetővé teszi. A választ itt négy vázlatpontban foglalnám össze. Vegyük sorba, milyen okai lehetnek valakinek arra, hogy a környező országokban élő magyar identitású embereknek magyar állampolgárságot akarjon adni (úgy, hogy az illető nem költözik közben Magyarországra).

- (1) etnikai konfliktusok veszélye, amelyek magyar érintettjeivel, áldozataival szemben felelősséggel tartozik a magyar állam – a magyar állampolgárság ebben az esetben egyfajta védettséget jelent a túlerőben, fölényben levő etnikai többséggel szemben

- (2) az elcsatolt területekről Magyarországra való utazás, a kapcsolattartás és ott egyenjogú emberként való létezés nehézségei – a magyar állampolgárság ebben az esetben az utazás szabadságát és a korlátlan és teljes jogú Magyarországon való tartózkodást tenné lehetővé
- (3) a kisebbségben élők etnikai alapú nemzeti identitásának el nem ismertsége – a magyar állampolgárság a Magyarországon élő és a határon túl élő magyarok azonos nemzethez való tartozásának közjogi elismerése és bizonyítéka volna
- (4) az „egy ország egy nemzet” eszme kísértete, amit azóta, mióta meghiúsult, próbálják különböző módokon helyreállítani – erre való újabb kísérlet az állampolgárság kiterjesztése az elcsatolt területek magyar lakóira.

A státustörvény a fentieket lefordította a kedvezmények és támogatások nyelvére, kedvezményekben részesítve azokat, akik kapcsolatban vannak az anyaországgal, és támogatva azokat (és azok intézményeit) akik kisebbségben is a magyar identitást választják. Mindezt egy igazolványban materializálódó kapcsolaton keresztül, amely létrejön az egyes egyén, magát magyarnak valló nem magyar állampolgár és a magyar állam között. A státustörvény, különösen az igazolvány által, már feszegette a nemzetállam, a szuverenitás eszme stb. határait, de hosszú egyezkedések után sikerült egy olyan kompromisszumos megoldást találni, amely szerint az igazolvány valójában a kedvezményekre való jogosultság bizonyítéka, illetve azon kívül egy szimbolikus aktus. Vagyis a négy fentebb felsorolt probléma közül a harmadikra adott egyfajta választ.

De térjünk vissza a megoldatlan problémákra!

- (1) A konfliktusokkal való érvelés azért nem stimmel, mert – amiként számtalan, az utóbbi tíz évben végzett kutatás mutatja – a környező országok magyarok által (is) lakott területein nincsen ilyen veszély. Ha meg van, akkor a menekültek azonnali befogadása és ügyük külpolitikai képviselője jelent igazi segítséget.
- (2) Szabadkáról Szegedre vagy Beregszászból Debrecenbe utazni bonyolult volt eddig is, Magyarország Európai Unió csatlakozása után még bonyolultabb. Ez megnehezíti az ezeken a helyeken élő és utazni vágyó emberek életét, vagyis olyan probléma, ami sürgősen megoldásra vár. Kérdés, hogy a magyar útlevél vagy egy 10 éves vízum (esetleg egyéb, határátlépésre jogosító okmány) volna a jobb és gyorsabb megoldás.

A környező országokból érkező magyarországi munkavállalók kérdése talán még nehezebb. A probléma azonban nem az, hogy mennyien lesznek még, hanem az, hogy akik már itt vannak, azok előtt a munkavállalás és tartózkodás hivatalos útját miként lehet megnyitni, hogy egyfelől őket megszabadítsuk a megalázó, kínos helyzetektől, másfelől, hogy az államnak munkájuk után adóforintjai, a szociális rendszernek jövedelme származzon. El kell dönteni, hogy ez egy állampolgárságpolitikai vagy egy migrációs politikai kérdés. Én azt gondolom, hogy az utóbbi eredményesebb lehet ebben az ügyben.

- (3) Eddig is sejteni lehetett, ami a mostani cirkusz hátterében kikristályosodni látszik: Magyarországon a kétféle, a politikai és az etnikai alapú nemzetkonceptió hívei nagyjából megoszlának a baloldali és jobboldali elit között, amiként – Örkenyék kutatása szerint – a társadalomban is nagyjából ez a helyzet. A határon túli magyar elit viszont szinte egyöntetűen egy etnikai-kulturális értelemben egységet alkotó magyar nemzetet lát, vagy legalábbis ennek a szemléletnek van ott nyilvánossága és társadalmi támogatottsága. Az erdélyi magyar vezetők, amiként a magyar nemzetiségű román állampolgárok sem látnak ellentmondást aközött, hogy valaki

romániai/ román állampolgár és ugyanakkor a magyar nemzethez tartozik. Gondoljunk a román államelnökségért kampányoló és ugyanakkor a MÁÉRT találkozóján a magyar állampolgárság kiterjesztéséért síkra szálló Markó Bélára. Vagy arra az igen széles körben elterjedt diskurzusra, ami szerint az erdélyi magyarok magukat „magyarabbaknak”, autentikusabb magyaroknak látják, mint a Magyarországon élőket. Ezt a politikai következményei tekintetében mind ez idáig átgondolatlan érzelmi és kulturális kötöttséget, vonzalmat fordították le most e vita közepe a magyar állampolgárság akarására. A határon túli magyarok – legalábbis az a részük, akik egyáltalán foglalkoznak ezzel a kérdéssel – meglátásom szerint azt akarják, hogy magyarságuk el legyen ismerve Magyarországon. Kérdés, hogy ezt milyen módokon lehet megtenni, és milyen módon lehet kommunikálni. Az egyik eszköz, pont a magyar igazolvány volna, hiszen – ha nem tévedek – pont erre lett kitalálva. További, ennél nehezebb kérdés, hogy miként lehet őket bevonni, elhelyezni abban a vitában, ami Magyarországon a politikai nemzetfogalom és az etnikai alapú nemzetkonceptió megmértéséről szól.

- (4) A nemzetállamokból álló világrend hozta létre az „egy ország–egy nemzet” ideálját, ami a nacionalizmusok logikájának alappillére lett. Minden igazi nemzet-féltő (nacionalista) szeretné egyben látni (egy országban látni), ami együvé tartozik (nemzete minden tagját). Ha ez valamilyen oknál fogva nem megy, akkor azt egyfelől nehezen viseli, másfelől kitalál, kísérletezik olyan módszerekkel, amikkel az mégiscsak megvalósítható. A magyar nacionalizmusra az utóbbi 10–15 évben a határon túli szimbolikus térfoglalás volt leginkább jellemző (Arad, Csiksomlyó, „ezer éves határ”). A kettős állampolgárság a revízió egy újabb formája. A klasszikus és leggyakoribb változat a területi revizionizmus. Ezt most senki sem mondja, a terület, úgy tűnik, hogy tabu. Ez a formája a területeket nem, de az embereket revindikálja, még hozzá szelektív módon. Az egykori magyar állampolgárok gyermekei közül azokat, akik 80 év után is magyar identitásúak maradtak.

Trianon emlegetése, a revízió bármely formája olyan kérdés, amelytől a magyarországi elit egyik része zsigerileg és azonnal elhatárolódik. Hasonlóképpen van ezzel – minden bizonnyal – az a német, francia, osztrák stb. közvélemény is, amelyik a maga Trianonjait már megharcolta, leküzdötte. Ezért is volna érdemes elgondolkozni azon, hogy nem lehet-e elismerést, szolidaritást stb. kivívni más módokon, mint úgy, hogy annak legitimitásáért újfent a múltba térünk vissza.

Halász Iván

I. Elméleti keretek

1. A „kettős állampolgárság” kérdése egyrészt a nemzetpolitika eszközeiről folytatott vitaként, másrészt komoly belpolitikai disputa kereteiben kérdésként értelmezhető. Ez teljesen érthető egy ilyen horderejű ügy esetében. Fel kell viszont hívni a figyelmet egy harmadik vitakeretre is, amellyel főleg az „igen”-tábor győzelmének esetén kell majd foglalkozni. Ebben az esetben ugyanis komolyan el kell gondolkodni a modern magyar és magyarországi politikai közösség fogalmáról, annak hatáiról, az abba való beletartozás kritériumairól. Egyébként lehet, hogy ezt a vitát a „nemek” győzelme esetén is le kell folytatni, hiszen az egyfajta magyar nemzeti alapú politikai intézményesülés már most is zajlik – elég a MÁÉRT-re és más hasonló kezdeményezésekre gondolni.

Bár szemérmesen viszonylag kevés szó esett róla, a MVSZ kezdeményezésének egyik legproblematisabb pontja éppen az állampolgárság kiterjesztésének a magyarországi és magyar politikai közösség arculatára való potenciális kihatása volt. Bármit mondanak most erről a szereplők, előbb vagy utóbb fel fog merülni a választójog újrafogalmazásának a kérdése. Annál is inkább, mert több nyugat-európai és kelet-közép-európai országban (Horvátország, Szlovákia) a parlamenti választójog (eltérően például a helyi vagy regionális választásoktól) egyáltalán nincs kötve az állandó vagy akár ideiglenes lakhelyhez. Léteznek olyan országok is, ahol a parlament az összes állampolgár képviseleti szerveként funkcionál és nemcsak az országban élő állampolgárok képviselőinek testületeként. Valamikor tehát tisztázni kell azt a kérdést, hogy a választójog gyakorlása kit illet meg, illetve mihez köthető: a lakóhelyhez, csupán az állampolgári kötelékhez, a közterhek viselésében való közvetlen vagy közvetett részvételhez stb.

2. A „ki a magyar?” kérdés a magyar nemzetpolitikai diskurzusban egyre gyakrabban hangzik el. Általában nem célszerű ilyen kérdést törvényben szabályozni, sőt néha veszélyes is lehet. Ezt csak nagyon súlyos érvek indokolhatják.

A jog szintjén ezt a kérdést átfogóan először a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001-ben elfogadott, majd 2003-ban jelentősen módosított törvény szabályozta. Igaz, ahogy a címéből kiderül, ez a jogszabály csak a szomszédos országok magyarjaira vonatkozik (kivéve Ausztriát), tehát nem mondható teljesnek, de ennek ellenére mégis jellemző és markáns megoldást kínál.

Az ún. státustörvény a szomszédos országok hasonló jogszabályaitól eltérően először (helyesen) „decentralizáltan” próbálta kezelni a kérdést, azaz döntően az érintett közösségekre akarta bízni annak eldöntését, hogy a „ki a (helyi) magyar?”. E feladat teljesítésére jöttek létre a helyi sajátosságokat jól ismerő ajánló szervezetek és azok irodái. Ezzel az ún. „decentralizált önkormányzati” modellel szemben áll az ún. „központi bürokratikus” modell, amely egyértelműen az anyaország közigazgatási (rendszerint külügyi vagy belügyi) szervekre bízta a nemzeti hovatartozás kérdésének az eldöntését. Ez a modell egyébként gyakoribb. Természetesen a magyar megoldásnak is lehetnek hátrányai (bizonyos voluntarizmus, visszaélések vagy a helyi klikkek kizsorítósi játékaival szembeni tehetetlenség), ennek ellenére érdekes és inkább pozitívan értékelendő kísérletnek fogható fel ez a próbálkozás, amelynek végül a nemzetközi szervezetek közvetett nyomása vetett véget, amikor a „hagyományos” anyaországi államigazgatási keretbe terelte a kísérletező magyar „decentralistákat”.

Ezt a modellt Magyarország azért is preferálta, mert láthatóan félt az ún. „objektív kritériumok” egyértelmű bevezetésétől. Ez nem jelenti, hogy az objektivitásra való törekvés

már kezdetektől fogva ne vezérelte volna a jogalkotót, hiszen a végrehajtási rendeletek szintjén már 2001-ben megjelent egy „objektívabb” körülírási kísérlet, amelyet aztán 2003. évi törvénymódosítás során beemelték a státustörvénybe. Jelenleg tehát létezik egy többé-kevésbé pontos definíció arról, hogy kit lehet magyarnak tekinteni.

A magyar törvény a fent említett „decentralizáltságot” függetlenül a többi térségbeli jogszabályhoz hasonlóan alapvetően az etnikulturális alapokon áll, hiszen a lehetséges kritériumok között főleg a nyelvet részesíti előnyben. A státustörvény kritériumai szerint gyakorlatilag a magyarul beszélő és (esetleg az egyéb mellett) a magyar önazonosságú személyek is kérhetik (a kérelemmel járó nyilatkozat segítségével) a magyar státuszigazolványt. Bár ez a probléma nincs igazán tisztázva, ebben a formában a jogszabály a többes identitású emberekre is vonatkozhat, hiszen senkitől nem lehet megtagadni a többes identitás megvallását, főleg ha ismeri a magyar nyelvet, kultúrát, valamint a magyar szervezetekben aktívan tevékenykedik.

A magyar státustörvény szerinti nemzetmeghatározás egyik sarkalatos pontja tehát a nyilatkozat, amely tulajdonképpen a szabad identitásválasztás megvalósításának egyik legfontosabb eszköze. Így a jogszabályban két megközelítés, illetve kritérium keveredik: a törvény szerinti magyar igazolványra az jogosult, aki amellett, hogy kinyilvánította a magyar nemzeti közösséghez való tartozását (szubjektív kritérium), tud magyarul (objektív kritérium). Az utóbbi feltétel ugyan vaglyagos, mert ki lehet „váltani” a magyar egyesületi közéletben való részvétellel vagy az állami, illetve közelebről meg nem nevezett (egyébként nagyon helyesen) egyházi nyilvántartásban magyarként való szerepeltesével, de mégis ez a meghatározó szempont. Ez valószínűleg összefügg a XIX. századi magyar nemzeti modernizációs folyamattal, amely során a vezető elit a magyar nyelv és kultúra nemzetiségek által (sajnos néha nagyon erőltetett) elfogadtatásával próbálta megteremteni nagyobb lélekszámú és saját államában nemcsak politikailag, hanem számszerűleg is domináns magyar nemzetet.

Az utóbbi az államnemzet és a kultúrnemzet sajátos keveréke kellett volna, hogy legyen. Egyébként a mai napig ez a kettős szempontú nemzet-meghatározás jellemzi a magyar közbeszéd és közgondolkodás meghatározó áramlatait. E kettősség problémája a hatályos magyar alkotmányban is jelen van. Ez azzal az alapvető kérdéssel függ össze, hogy tulajdonképpen mi is indokolja az Alkotmány 6. cikk 3. bekezdésébe (azaz az ún. felelősségi klauzulába) foglaltak szerint a Magyar Köztársaság külön törődését a határon kívül élő személyek egy viszonylag tágan (magyarok) meghatározott csoportjával? Egyáltalán miért csupán a magyarok sorsával kíván foglalkozni az alkotmány, amikor Magyarországnak más nyelvű és kultúrájú állampolgárai is vannak, akiket az alkotmányozó hatalom szintén államalkotó tényezőként ismert el? A magyar alkotmány 68. § (1) bekezdése értelmében ugyanis a „Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők.” Sőt, jegyezzük meg, az alkotmányban ez az egyetlen utalás az „államalkotó tényezőkre” – sehol másutt hasonló megjelölést nem találunk. Így az alkotmányozók expressis verbis elmulasztották deklarálni, hogy Magyarországon a magyarok is államalkotó tényezők. A 2. § (2) bekezdése is csupán a jelző nélküli népet említi a hatalom forrásaként. A többségi népesség így közvetlenül nincs néven nevezve az alaptörvényben, hacsak nem az ország nevének említéséből indulunk ki. Az alkotmány két formában is említi az ország elnevezését: az 1. §-ban Magyarországról beszél, másutt pedig a Magyar Köztársaságról. Miután a magyarok névadó nemzetnek számítanak az országban, logikailag feltételezhető, hogy mivel ők alkotják az államalkotó nép többségét, így az államalkotóként elismert nemzeti és etnikai kisebbségek mellett „hallgatólagosan” (de vitathatatlanul) a magyar nemzeti többség is államal-

kotó tényező. Az pedig, hogy a Magyar Köztársaság a határain kívül élő magyarokkal kíván foglalkozni, és nem másokkal (azaz például nem a „magyarországiaknak” a külföldre elszármazott, etnikailag anonim „honfitársaival”), tulajdonképpen nem alapulhat máson, mint ezen a többségi és névadó jellegen. Ugyanakkor, ha komolyan vesszük, hogy a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó tényezők, akkor dogmatikailag védhetőbb lenne egy olyan klauzula, mely minden magyarországi honfitársa iránti felelősséget is kinyilvánítaná.

Végül néhány szót az egész „magyar meghatározás” legitimitásáról. Általában az etnikai, nemzeti, vallási vagy más származás nyilvántartása nem szerencsés dolog a modern demokratikus államban. Ha viszont valaki már rászánja magát, két szempontot kell figyelembe venni: a nyilvántartás az önbevallás alapján történjen, az érintett kifejezett beleegyezésével, valamint valamilyen pozitív és az érintett részéről értékelendő célja legyen. A státustörvény egyik legfontosabb célja az esélykiegyenlítés volt a határon túl élő szomszédos országokbeli magyarok számára. Ez méltányolandó cél, ugyan úgy, mint esetleg méltányolandó cél lehetne a magyarországi kisebbségvédelmi berendezkedésben a hazai kisebbségi választók önkéntes névjegyzékének létrehozása. Miután azonban nagyon érzékeny kérdésről van szó, óvatosan kell eljárni, és célszerűbb inkább csak a keretjelleggel szabályozni az adott kérdést, meghagyva a rendszerben létező „jogszerű” kiskapukat. Ugyanakkor érdemes kiküszöbölni az olyan bizzar fogalmak meghonosítását, mint a „nemzetpolgárság”, a „magyar nemzeti polgárság” vagy a „Kárpát-medence magyar polgársága”, hiszen ezekkel egyrészt nem tud majd mit tenni a nemzetközi jog, illetve esetleg később a természetes fejlődés révén „áttérjeszkedhetnek” a Magyar Köztársaság területére is. Sőt, megeshet, hogy bizonyos erők szorgalmazhatnák azok „belföldi” alkalmazását is. Például a nemzetpolgárság bevezetése esetén annak alkalmazását milyen alapon lehetne később a határon túl élőkre korlátozni? Ennél már sokkal célszerűbb a rendes állampolgárság platformján maradni.

3. Tisztázni kell néhány dolgot: sem az ún. „kettős állampolgárság”, sem a státustörvény nem a kisebbségi jogvédelmi intézmény. A mindenkori kisebbségek védelme alapvetően annak az államnak a feladata, ahol élnek, hiszen ez az állam joghatóságot gyakorol feletük. Igazából ezen az államon múlik, hogy milyen jogokat biztosít lakossága azon részének, amely valamely kritérium szerint különbözik a többitől. A többiek, és mindenkelelőtt az anyaország ugyan közvetlenül vagy közvetve (a nemzetközi szervezetek által) nyomást gyakorolhat a „kisebbségtartó” államra, felszólalhat a kisebbségei érdekében, sőt különböző kedvezményekben részesítheti a vele azonos nemzetiségű határon túli nemzettársait, de ennél többet a nemzetközi jog alapelveinek súlyos megsértése nélkül nem tud tenni, hiszen a globalizáció térnyerése dacára még mindig erősen tartja magát a nemzeti szuverenitás eszménye.

Abban az országban, ahol a kisebbségek élnek, a kettős állampolgárság nem nyújt újabb jogokat, azon a potenciális mozgásszabadságon kívül, amely abból áll, hogy a kedvezményezett kettős állampolgár könnyebben cserélhet lakhelyet. A tömeges lakhelyváltozással viszont váratlanul radikálisan meg is oldódhat a kisebbségi kérdés: a csoport vagy csoportok egyszerűen megszűnnek létezni. Ennek azonban csak egyvalaki örülhet – a többségi nemzetek nemzetállami homogenizációban érdekelt nacionalistái. Természetesen az anyaország törekedhet arra, hogy a nemzetközi szerződésekkel kieszközöljön a nemzettársai számára nagyobb jogokat, de egyrészt ezt most is megteheti, másrészt a szülőföld-állam nem köteles reagálni erre.

De miért nem nyújtja a kettős állampolgárság a jogok magasabb szintjét a szülőföld államában? Hiszen közsímet, hogy mindegyik valamire való állam védi a külföldön lakó

állampolgárait. A magyar alkotmány is tesz ilyen „védelmi ígéretet” az állampolgárainak. Azért nem, mert amennyiben az adott kettős állampolgár megőrzi szülőföldjének az állampolgárságát, az ott impériumot gyakorló ország elvileg teljesen figyelmen kívül hagyhatja azt, hogy a valamelyik állampolgárának esetleg más ország állampolgársága is van. Ez teljesen bevett gyakorlat a kettős állampolgárság jogintézménye esetén. Azaz a Romániában élő magyar–román kettős állampolgár esetében a román állam joggal figyelmen kívül hagyhatja valamelyik állampolgárának esetleges külföldi állampolgárságát. Ez nem jelenti azt, hogy a másik állam nem emelhet szót az érintett érdekében, de ennél sokkal tovább nem mehet, legalább addig, amíg az érintett rendelkezik a „szülőföldi” állampolgársággal is.

Sőt, ezen a helyen le kell szögezni, hogy a kisebbségvédelmi szempontból veszélyes talajra téved az, aki azt hiszi, hogy ha a határon túliak százezrei magyar állampolgárok lesznek, akkor Magyarország sokkal többet tehet az érdekében. Az államok ugyanis a bilaterális kapcsolatokban az egymás területén élő állampolgáraik viszonylatában rendszerint a reciprocitás jegyében biztosítanak jogokat az érintett személyeknek. Azaz az egyik ország állampolgára körülbelül annyi jogot élvez a másik ország területén, mint az utóbbi állam állampolgára nála. Ez különösen a munkavállalásra, vállalkozásokra és az ingatlanszerzésekre vonatkozik, de vonatkozhat más életviszonyokra is. A nemzetközi kapcsolatokban a reciprocitás teljesen elfogadott gyakorlat. Más a helyzet az emberi és ezen belül a kisebbségi jogok területén. Ezek a jogok nem (csak) azért járnak, mert az érintett országok így egyeztek meg, vagy azért, mert esetleg az anyaországnak tekinthető állam nagyvonalúan így cselekszik, és ezt várja el a partnereitől is, hanem azért, mert ezek a jogok az érintett személyeket és közösségeket az emberi és kisebbségi mivoltuk miatt illetik meg. A közép-európai népek történetében egyszer már sor került a reciprocitás érvényesítésére, mégpedig a második világháború alatt. Az 1939 és 1945 közötti Szlovák Köztársaság az alkotmányának értelmében ugyanis annyi jogot biztosított a helyi magyar kisebbségnek, amennyi jogot adtak az akkori Magyarországon a szlovákoknak. Igaz, ez a megoldás a gyakorlatban némileg enyhített a két nacionalista és nem demokratikus rezsim alatt élő kisebbségek helyzetén, de egyben a zsarolás tárgyává és a helyzet túszává is tette azokat. Magyarország azért az 1990-es években folytatott kisebbségvédelmi politikájában mindig (helyesen) elzárkózott ettől a gyakorlattól, annál is inkább, mert rendszerint nem azonos nagyságú és típusú nemzeti kisebbségi közösségek élnek a Kárpát-medencében.

Egy tekintetben a magyar állampolgárság kiterjesztése a határon túl élő magyar nemzetiségű személyekre mégis többletjogokat nyújtana az eddigi állapotokhoz képest, mégpedig az anyaországban. Itt ugyanis a magyar állampolgárság megadása valóban növelhetné a határon túli magyarok komfortérzését, és kiküszöbölhetné azt a szomorú helyzetet, hogy az érintettek egyszerre két országban érezzék magukat időnként másodrendűnek – a szülőföldjükön mint kisebbségi magyarok egy nacionalista kurzus idején, valamint Magyarországon mint beutazó vagy bevándorló külföldiek. Kérdés, hogy itt lehet e egyáltalán többletjogokról beszélni, hiszen formálisan az „újak” nem kapnának több jogot, mint a „régik” állampolgárok. Az ún. „többletjogokról” csak a közönsébe történő hozzájárulásuk mértékének és az élvezett jogok kölcsönviszonyának tekintetében lehetne esetleg beszélni, de azt sem feltétlenül.

A kisebbségi jogvédelem leghatékonyabb jogi eszközének tehát továbbra is a következőes antidiszkriminációs szabályozás mellett az *autonómia* intézménye marad. A nagyobb tömegekben és az összefüggő területeken élők esetében annak területi formája, a szétszórt kisebbségek esetében pedig esetleg a személyi elvű önkormányzatiság.

Az egyik fontos szempont a kettős állampolgárság bevezetésének „legitimizálásában” az esélykiegyenlítődé és a kisebbségi helyzetből eredő hátrányok kiküszöbölésének a politikája lehetne. A magyar nemzetpolitikában ezt a célt leginkább a 2001-ben elfogadott és 2003-ban jelentősen módosított, úgynevezett státustörvény biztosítja. A státustörvény lényege szintén nem a kisebbségvédelemben rejlik, hiszen a jogszabály egyszer sem említi azt az igényt, hogy a magyar állam védelemben kívánja részesíteni a határon túl élő nemzetközi közösségeket. Ez persze nem jelenti azt, hogy a magyar jogrendben nem létezik a „védelmi politikát” megalapozó jogalap, elég csak az alkotmány 6. cikkének 3. bekezdésére gondolni. Az ún. nemzeti felelősségi klauzula ugyanis azt mondja ki, hogy a Magyar Köztársaság felelősséget érez a határon túl élő magyarokért. Ebben a „felelősségi érzésbe” teljesen belefér a határon túliak iránti aggodalom és az érdekükben történő aktív fellépés a nemzetközi és belső hazai porondon is. Egyébként meg kell említeni, hogy léteznek a világon olyan státus- és kedvezménytörvény jellegű jogszabályok, amelyek tartalmaznak a védelemre vonatkozó utalásokat. Ilyen például a 2001. évi bolgár törvény, az 1996-os szlovén parlamenti határozat és mindenekelőtt az 1999-ben elfogadott orosz honfitársi törvény. Az utóbbi például nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az Oroszországi Föderáció átértékeli kapcsolatait azokkal az államokkal, amelyek súlyosan megsértik az ott élő oroszországi honfitársak jogait. Természetesen ebben a fenyegető rendelkezésekben van valami a hajdani orosz birodalmi gögből és a nagyhatalmi pozícióból, de mégis sokat elárul az adott ország hozzáállásáról a kérdéshez, illetve a honfitársi törvény jellegéről.

A státustörvény lényege három pontban foglalható össze: a szomszédos országokban élő magyarok önkéntes nyilvántartásának (az ún. nemzeti kataszternek) a létrehozásában, az esélyek kiegyenlítését szolgáló oktatási és egyéb kulturális támogatásokban, valamint az újszerű kapcsolattartási formák bevezetésében. A státustörvény nagy előnye, hogy rendelkezéseivel elősegítheti a kárpát-medencei magyar nyelvű kulturális és kommunikációs tér fenntartását, esetleg további kiépítését. Ez egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hiszen az integrált Európában és a globalizálódó világban egyre erősebb lesz a nagy nyelvek nyomása. Várható az is, hogy megváltozik az egyes kisebb és közepes nyelvek szociális státusa, mégpedig nem éppen kedvező irányban. Az angol nyelv „divatossága”, növekvő társadalmi presztízse, a sikeres rétegek státusszimbólumává válása egyre nagyobb nyomás alatt fogja tartani a kis nyelvek pozícióit. Ebben a „küzdésben” fontos szerepet játszik majd az egyes nyelveket beszélők létszáma, hiszen részben ettől függ az adott nyelv iránti tanulási hajlam vagy a nyelvfenntartási készség.

Mi újat nyújthatna ezen a területen a kettős állampolgárság a státustörvényhez képest? Azt állítani, hogy semmit, valószínűleg túl nagy leegyszerűsítés lenne, hiszen a magyar állampolgárságban az érintettek számára mégis fontos komparatív előnyök és potenciális lehetőségek rejlenek – a könnyebb utazás, a nagyobb kereseti lehetőségek és mozgástér az anyaországban, esetleg bizonyos szociális juttatásokhoz való hozzáférés. A kérdés csak az, hogy ezek közül a megfelelő jóakarát és szándék fennállása esetén mi nem lenne megvalósítható az ilyen irányban tovább módosított státustörvény keretein belül?

Egyébként a kettős állampolgárság tömeges bevezetése esetén komolyan el kellene gondolkodni a státustörvény további hivatásán és funkcióján. A népszavazás sikere ugyanis paradigmaváltást fog jelenteni az eddigi kedvezménypolitikában. Hiszen eddig a külföldön élő magyar állampolgár nem szerezhetett magyar igazolványt, sőt már a magyarországi letelepedés is az igazolvány elvesztésével járt együtt. A sikeres népszavazás után azonban az igazolvány birtoklása majd előnyt fog jelenteni az állampolgársági eljárás során. Így van ez Szlovákiában is, ahol a külhoni szlovák igazolvány birtokosa előnyt

élvez a honosítási eljárás során. Mi lesz viszont azokkal a státusmagyarokkal, akik egyben állampolgárok is lesznek? Ez a kérdés egyébként többé-kevésbé kezelhető, mert a 2003. évi kedvezménytörvény-módosítás után az oktatási segélyezés már nem kötött olyan szigorúan az igazolványhoz.

Mi indokolhatja mégis a kettős állampolgárság bevezetését? Döntően a nemzeti és szociális szolidaritás, főleg azokkal a nemzettársakkal szemben, akik területi elhelyezkedésük és a kisebbségi sorsuk miatt többféle hátrányban szenvednek. Senki sem tagadhatja, hogy az 1990-es években Ukrajnában bekövetkezett általános gazdasági és szociális összeomlás által sújtott kárpátaljai magyarok, akiknek belátható időn belül esélyük sincs az európai integrációra, vagy a délszláv háborúk által megviselt, meghurcolt és atrocitásoknak kitett vajdasági magyarok rászorulnak az anyaországiak segítségére. Hasonlóan segítette a második világháború után megalakult Izrael Állam a világ zsidóságát, egyebek mellett például az etiópiai falasa zsidókat vagy a rendszerváltás idején a Szovjetunióból emigráló zsidó tömegeket. A Német Szövetségi Köztársaság szintén segítette a keleten rekedt vagy éppen onnan száműzött németeket. Ezeknek az akcióknak alapvetően „humanitárius” jellegük volt, bár emellett egy kis nemzetépítés és egyesítés is folyt.

Ez a segítő és humánus szándék sokkal elfogadhatóbb hivatkozási alap, mint a nemzeti reintegrációs retorika, amely főleg a Közép-Európában a szomszédok között, valamint a nemzetközi szervezetek előtt sok problémát okozhat. Ezenkívül erkölcsileg is sokkal tisztább és talán szimpatikusabb, bár ez már az izlés és a politikai meggyőződés dolga, illetve függvénye.

Végül a „kettős állampolgárság” bevezetését úgy is fel lehet fogni, mint a magyar nemzetpolitikai palettát bővítő, tovább színesítő intézményt. Ebben a „többpólusú” vagy „alternatív” nemzetpolitikában az, aki „szülőföldön akar boldogulni”, támaszkodhat a státustörvényben biztosított kedvezményekre és támogatásokra, aki pedig ki akar vándorolni a szülőföldjéről, az megteheti azt a magyar állampolgárság segítségével.

4. Önmagában a magyar állampolgárság tömeges kiterjesztése a határon túl élő magyarokra nem kérészezi a különböző magyar regionális közösségépítő törekvéseket, feltéve, ha nem jár tömeges jellegű kivándorlással bizonyos területekről. Ezzel számolni kell, de nem kell azt tragédiaként felfogni, hiszen aki bevándorol Magyarországra, az nem vész el sem a világ, sem a nemzete számára.

5. Az európai integráció természetesen új lehetőségekkel is jár, főleg a gazdasági, kulturális és oktatási területen. A népszavazási kampányban itt-ott emlegetett közös gazdasági teret is főleg az európai integráció teremti meg, igaz, nem a magyart, hanem az európaiat.

II. Demográfia és migráció

6. A kérdést talán nem a legjobbkor, illetve a legpontosabban (ami talán előny is lehet a későbbi értelmezés szempontjából) tették fel, de az időzítése viszonylag érthető. Az európai uniós csatlakozás és az európai vízumpolitika ugyanis a későbbiekben (főleg 2007 után) a mainál komolyabb akadályokat gördíthet a magyar–magyar mindennapi kapcsolatokba.

7. –

8. Egyelőre úgy tűnik, hogy nem teljesen tisztázták a céljai és eszközei, valamint sok ellentmondás rejlik benne. Előbb vagy utóbb ezekre a problémákra világosabb választokat kell adni.

9. Ez két különböző dolog, amelyet nem kell feltétlenül összekapcsolni. Kisebbségvédelmi politika alapvetően a kisebbségi sorsot „választókat” érinti, aki viszont meg akar „szabadulni” ettől a helyzettől, és a saját nemzetiségével azonos többségű országot választja lakóhelyéül, azt már nem kell kisebbségi védelemben részesíteni. Érdekes kérdés viszont az, mi lesz azokkal, akik például a romániai „kisebbségi sors” helyett nem a magyarországi „nemzeti többségi sorsot”, hanem a nyugati „diaszpóra-sorsot” választják majd.

10. A felelős politika mindig mérlegel, tehát ebben a kérdésben is természetesen lehet mérlegelni, csak éppenséggel nem demagóg formában. Ilyenkor azonban a költségek mérlegelése mellett azt is mérlegelni lehet, illetve kell, hogy az új bevándorlók milyen hasznot és új impulzusokat fognak majd hozni.

11. Nehéz kérdés. Figyelembe kellene azonban venni a következőket is: 1989 óta 15 év telt el. Ezek az évek nem voltak könnyűek és problémamentesek, de mégis komoly változásokra is sor került. Nem mindegyik határon túli magyar közösség annyira „gyámoatlan” már, mint amilyen korábban volt. A helyzet egyáltalán nem problémamentes, de mégis léteznek már biztató jelek is, mint például a magyar többségű önkormányzatok (vannak országok, ahol a közigazgatási reformok során a források egyre nagyobb részéről a helyi önkormányzatok szintjén döntenek már), nehézkesen és nem teljesen, de több helyen sikerült visszaszerezni az egyházi és más közösségi épületeket, létrejöttek a magyar egyetemek, továbbá léteznek magyar miniszterek, milliárdosok, vállalkozók, több országban megjelent a magyarországi székhelyű tőke stb. Jó lenne tehát az, ha az anyaországi-határon túli viszonyt nemcsak a „patronus–kliens” koordinátarendszerben szemlélnénk. Bár valószínűleg mindkét részről lesznek ezzel szemben ellenvetések, célszerű lenne a lehetőségekhez képest inkább az önállóbb és öntudatosabb magyar közösségek létrehozásán fáradozni, amelyek nemcsak Budapestről várának pénzt a különböző projektekhez, de például az uniós pályázatokon is részt vennének, alaposabban kihasználnák a szülőföldi kapcsolataikat és lehetőségeiket stb. Természetesen ez csak differenciáltan lehetséges, mert nagyon eltérő erejűek és helyzetűek az egyes magyar közösségek (magyarországiak és határon túliak egyaránt).

III. Politikai stratégiák és jogi megoldások

12. Mindkettőről szól a vita. Részletesebben lásd a választ az 1. kérdésre. Kiegészítésül csak annyi, hogy ennek a vitának is van pozitív hozadéka. Magyarországon már régen nem került sor olyan népszavazásra, amely ennyire megmozgatta volna az emberek fantáziáját, érdeklődését és felelősségérzését. (Csak az a kár, hogy a „kettős állampolgárság” kérdése teljesen elhomályosítja a kórház-privatizációról szóló vitát.) Az egész kérdésfeltevés és alkalmazott vitamódszerek problematikusságától eltekintve, az ilyen helyzetekben lehet tulajdonképpen átérezni a „demokrácia esszenciáját”. Szintén előny, hogy sok felelős állampolgár (attól függetlenül, hogy hogyan szavaz majd a szavazófülke magányában) komolyan elgondolkodik olyan fogalmakon, mint a szolidaritás, nemzet, migráció stb. Ezek nagyon fontos kérdések.

13. –

14. Nem számolni a jogintézmény lehetséges bevezetése esetén a nemzetközi visszhanggal, naivitás. A kettős állampolgárság intézménye ugyanakkor egyáltalán nem ismeretlen jelenség a jogban. A nemzetközi gyakorlat szerint az egyes államokra van bízva, hogy lehetővé teszik ennek az intézménynek az „igénybevételét” az állampolgáraik számára vagy sem. Korábban az államok és a nemzetközi jog inkább akadályokat gördített az útjába, de az utóbbi egy-két évtizedben (főleg az európai integrációval és globalizációval kapcsolatosan) megváltozott a trend: egyre engedékenyebbé vált a gyakorlat. Az Európai Unió teljesen a tagállamokra bizza ezt a kérdést. A kettős állampolgárság létezésére számos példa van Európa- és világszerte, de tisztában kell lenni azzal is, hogy az egyes nemzeti példák létezése nem ró semmilyen kötelezettségeket vagy nem keletkezett semmilyen jogosultságokat másokra nézve. Önmagában az, hogy a más államok hasonló állampolgársági politikája nem váltott ki komolyabb vitákat, nem jelenti azt, hogy most sem lesz erről komolyabb vita.

15. –

16. Alternatív megoldásként talán még szóba jöhet a státustörvény újragondolása és kibővítése, a vízumpolitika rugalmasabbá tétele stb. A jelenlegi állampolgársági törvény módosítása révén is orvosolhatók a problémák és megvalósíthatók a kitűzött célok.

17. Véleményem szerint nem szerencsés olyan sajátos, néha egészen furcsa megoldásokon gondolkodni, mint például a nemzetpolgárság. Ilyen kategóriák nehezen értelmezhetők, nagyon képlékenyek és külföldön is nehezen kommunikálhatók. Az sem lenne célszerű, ha a különböző státusok nehezen áttekinthető kavalkádjá keletkezne: teljes állampolgárság, korlátozott állampolgárság, nemzetpolgárság, a magyar igazolvány stb. (A nemzetpolgársággal még az a gond, hogy mi lesz akkor, amikor valamelyik politikai erő elkezdi szorgalmazni „belföldi” kiterjesztését, hiszen miért lehetnének a „magyar nemzet polgárai” csak a határon túliak? Az ilyen kezdeményezés elég rossz tendenciákat jelezne, és nemkívánatos trendeket indíthatna el.)

18. –

19. –

Bárdi Nándor

I. Elméleti keretek

1. Vajon mikor volna „rendezett”? A kérdést nem inkább „csak” kezelni lehet? Pontosabban azt az alaphelyzetet, hogy – a döntően nemzetállamok szervezte európai történeti területeken – a magyar nemzet és Magyarország határa nem esik egybe. De vajon általában a határon túli magyarsággal vagy annak országoként más-más adottságokkal bíró egyes közösségeivel kell a kérdést tisztázni vagy a magát magyar nemzetiségűnek valló nem magyar állampolgárokkal mint egyénekként? A kettős állampolgárság ez utóbbi viszonyból indul ki.

A vita két egymástól eltérő szerkezetben folyik. Magyarországon pártpolitikai erőterében, a szomszédos országokban pedig a helyi magyar nyilvánosságban. Ez utóbbiban egyértelműen a kettős állampolgárság magyarországi biztosítása mellett foglalnak állást, beleértve minden probléma végső okának, Trianonnak a felülírását. (Tehát ebben a nyilvánosságban nem volt és ma sincs valódi vita a kérdéstről.) Majd az erre – a határon túli elvárás- és hitrendszerre – való hivatkozás kerül vissza Magyarországra.

A vita megközelítését két szintre lehet bontani. Az egyik a nagy általános „elvi nemzetpolitikai” logika, a másik pedig a részletkérdések szakpolitikai megközelítése. Ez utóbbiban a kisebbségi kérdés mint strukturális probléma jelenik meg, tehát mint politikai (magyarság-, kisebbség-, párt-), jogi (alkotmány-, nemzetközi), kulturális, biztonságpolitikai, szociológiai viszonyrendszerek összessége.

A közbeszédben egyszerre van jelen a nemzetépítő, az államszervezési és a kérdés jelen formában történő feltevése elleni – a politikai elit rossz teljesítménye következtében kialakult túszhelyzettel szembehelyezkedő – tiltakozás logikája.

Az elemzésben egyrészt a pártpolitikai szempontokat, másrészt a nemzetfogalom és a magyar állam magyarságpolitikai tevékenységének átalakulását tartom kulcsfontosságúnak.

2. Például engem is határon túli magyarnak lehet tekinteni, – bár Szabolcs-Szatmár megyében születtem, és most Pest megyében élek – ha Kolozsvárról teszik fel a kérdést. Ezzel az idéltlenkedéssel csak arra akartam utalni, hogy már a kifejezéseink is behatárolják nézőpontunkat.

Határon túli magyar a Magyarországgal szomszédos országokban élő, magyar állampolgársággal nem rendelkező személy. (A máshol élőket amerikai, ausztráliai, nyugat-európai magyaroknak nevezzük.) Történeti, politikai értelemben magyar az, aki annak vallja magát. Jogilag ez az önbevalláson (vállalás) túl a származás révén és a kultúrán keresztül azonosítható. A továbbiakat a vonatkozó jogszabályok megalkotóinak kell eldönteniük a konkrét viszonyokból kiindulva.

A kettős állampolgársággal ez a helyzet alapvetően megváltozna, hiszen kialakulna a magyar igazolvánnyal rendelkezők (státusmagyarok) mellett a nem Magyarországon élő magyar állampolgárok köre. Törvénytervezet hiányában nem tudni, hogy milyen volna a státusmagyarok és a szomszédos országokban élő (persze nem használhatom a „honos” kifejezést, miközben ez a genesis...) magyar állampolgárok jogosultságainak viszonya. (Lehet-e egyszerre mindkettő valaki? Ha nem, akkor mi lesz a kedvezményekkel? Ha igen, akkor mi van az állampolgári jogegyenlőséggel?) Nem is beszélve a formalizáltság nélküli határon túli magyarok és az előbbi két csoport társadalmi viszonyáról.

Évekkel ezelőtt Tóth Judit és Sík Endre migrációs vizsgálata kapcsán Tamás Pállal keményen kritizáltuk a határon túli magyarokra használt diaszpóra kifejezést. Hiszen a szomszédos országok magyarsága nem bevándorló, hanem őshonos mai településeiken. Akkor azt a választ kaptuk, hogy „a határok migráltak”. S mindenki jót nevetett, hiszen tudtuk, hogy egy nemzetközi kutatás terminológiai egységesítése miatt volt az egész. Vajon, ha ma valaki azt mondaná, hogy az állam átlépett az országhatáron (migrált egyet), kinevetnénk a posztmodern víziót?

A határon túli magyarok jogi megragadása törvényalkotási feladat. Az azonban társadalomtudományi kérdés, hogy a magyarországi magyarok és a határon túli magyarok „haza” fogalma és ezzel geopolitikai látásmódja mennyiben változott meg 86 év alatt? A magyar–magyar viszonyrendszer alapadottsága, hogy míg a határon túliak számára a haza mindazon tér, ahol magyarok élnek, addig a magyarországi közgondolkodásban ez Magyarországra korlátozódik. Tehát az előbbi – a kulturális közösség révén összekapcsolódó – csoport jóval szorosabban kötődik a magyar történeti térhez (Kárpát-medence), mint a homogén nemzetállamban élő, a magyarságukat „csak” az egyik, kulturális meghatározottságuknak tekintő magyarországiak.

3. A budapesti magyarságpolitika és a határon túli magyar elitek kisebbségpolitikája némileg sarkítva, nem „az emberek”, hanem általánosabban a mindenkori „nemzet”, „közösség” problémáiból indult ki.

A határon túli igényekre eddig mindig Budapesten adták meg egy-egy politikai döntéssel a választ. A tömegkommunikációs kapcsolat hiányát a Budapestről szervezett, jórészt repatriált határon túliak által működtetett Duna Tv „oldotta meg”. A magyar egyetem hiányát a Budapestről elindított, az ottani politikai prioritások meghatározta felsőoktatási fejlesztési programmal „oldották meg”. A kulturális autonómiához elengedhetetlen, a határon túli magyarok jogi megragadhatóságát a státustörvénnyel próbálták orvosolni. Tehát a nagy magyarságpolitikai projektek esetében egy-egy hosszú időn át hangsúlyozott intézmény- szükségletet, Budapestről elindítva, az ott kiválasztott határon túli partnerekkel együtt valósították meg. (Ezekben a programokban a határon túli megfontolások a létrehozáskor alárendeltek voltak, mindig később a határon túl Budapestről kiválasztott partnerek beépülésével módosultak.)

A kettős állampolgárság ügye volt az első olyan projekt, amely határon túlról jött, MVSZ–Patrubány Miklós és a vajdasági magyar politikai pártok kezdeményezésére.

A kedvezménytörvény lényegében nem problémamegoldásra készült, hanem kedvezmények biztosítására, illetve a magyarországi pozitív diszkriminációt szolgálta. Stratégiai- lag mint egy-egy magyar közösség nemzeti autonómiájának alapját és egy folyamatosan bővíthető keretrendszert, valamint a nyelvország felé kialakított kapocsként képzelték el teoretikus kezdeményezői (Duray Miklós, Lőrincz Csaba). Létrejöttekor ott volt a 2-3 évente újra éledő Schengen-félelem is, amelyet a regionálisan megerősödő Magyarországnak kezelnie kellett, hisz nem volt biztos Románia EU-s vízummentessége. A státustörvénnyel megcélzott munkavállalási, határátlépési, intézmény-támogatási célokból az oktatási, utazási kedvezmények és a diák- és pedagógus-igazolványok maradtak meg. De ennél fontosabb három eredmény: egy több száz főt foglalkoztató közép-európai irodahálózat létrehozása (mára ügyfélforgalmuk mérséklődött, de senki nem mer funkcióváltásról gondolkodni); a magyar diplomácia a státustörvény kezdeményezésével kilépett az eseménykövetésre beszorított szomszédság és magyarságpolitikából. (A kedvezménytörvény kiürítése szerintem inkább a kormányváltáshoz és nem az EU-követelésekhez kapcsolódik. Lásd az Orbán–Nastase paktum létrejöttét.) Harmadikként pedig a Magyar-

országáról érzelminek, szimbolikusnak tekintett gesztus a határon túliak felé, amely azokban a kisebbségi életvilágokban, amelyekben a magyarsághoz való tartozásnak meghatározó szerepe van, a Magyarországhoz való kapcsolat manifesztlását – igazolvánnyal formalizálását – jelentette.

A kettős állampolgárságról nem tudjuk, míg nincs törvény, hogy mit is hozhat. Maga a népszavazás aktusa azonban a határokon túl mint elengedhetetlen és mindent megoldó döntés jelent meg a magyar nyelvű nyilvánosságban. Vajdaságban 2003 júliusától, Romániában 2004. nyár végétől jelent meg a magyar nyilvánosságban erőteljesebben a téma (a *Magyar Kisebbség* évekkel ezelőtti tematikus számaint leszámítva). A 2003 őszén a budapesti Külügyminisztériumban tárgyaló vajdasági szakértői csoport és a MVSZ szakértőin kívül a határon túl nem volt a közfigyelem előterében a kérdés. Igazából 2004 szeptembere után vált hirtelen kulcsfontosságúvá. Tehát miközben 1996 óta a magyar útlevél, illetve az állampolgársági igény jelen volt, csak a népszavazás előtt jelent meg sorskérdésként az ügy. Ehhez természetesen hozzájárult a kisebbségpolitikai elit (elkerülhetetlen) felzárkózása a kettős állampolgárság követeléséhez. Hasonlóan az eddigi nagy magyarságpolitikai projektekhez, ez a kezdeményezés is mint igény lappangva volt jelen, és hirtelen jött elő. Mégpedig úgy, hogy kényszerhelyzetek és döntések sorába sodorta a magyarországi és a kisebbségi politikai eliteteket, amelyből megint az ad hoc jellegű lépések és végig nem gondolt: a kívánatos, a lehetséges és a valóságos tények egyensúlyát felborító egyensúlytalan, össze-vissza kapdosó közbeszéd alakult ki.

4. Ma a határon túli politikusok mindezt összeegyeztethetőnek látják. Sőt az autonómia, kedvezménytörvény, állampolgárság hármasságát hangsúlyozzák. Ki merne a mentőv-álommal: a kisebbségi sorhelyzet remélt felszámolásával szembeszállni?

Azonban míg az előbbi programok Magyarország és egy-egy magyar kisebbségi közösség viszonyából indultak ki, addig az utóbbi a magyar állam és a határon túl élő magyar egyének viszonyáról szól. Ezzel a kisebbségi töredéktársadalmakon belül még inkább megerősödik a nyelvországához fűződő kapcsolat, és tovább gyengül az államország iránti lojalitás.

Az adott ország magyarságpolitikájában pedig a kettős állampolgárság még inkább ellene hat az integrációs törekvéseknek. A másik állam iránti egyértelmű lojalitás a szomszédos országok politikai elitjében tovább erősíti a magyarkérdés biztonságpolitikai alapú kezelését. A területi vagy kulturális autonómia ügyében az eddigi elzárkózás mellett újabb, a többségi társadalomban jól kommunikálható érvként jelenik meg az idegen állampolgárok területi, illetve intézményi autonómiájától való félelem, valamint a „fordulatokat Budapesthez”, rosszabb esetben, „menjetek Budapestre” a viszontválasz. Van-e arra példa, hogy kulturális vagy területi autonómiát bír egy adott államon belül egy szomszédos ország állampolgárságával is rendelkezők komoly létszámú csoportja?

Ettől mentalitástörténetileg sokkal nagyobb gondnak látom, hogy a Magyarországról kapott állampolgárság mint kedvezmény-eredmény újból eltereli a figyelmet a kisebbségi magyar társadalmak belső szociális és értékviszálgáról. Nevezetesen a helyi önszerveződés, a belső problémamegoldás kényszeréről. A határon túli magyarság körében, de elsősorban Kárpátalján és Erdélyben még mindig meghatározó a külső, állami, politikai gondoskodás iránti elvárás. Az állam, a párt, a magyar értelmiség, a magyar pártok után ez az elvárás-rendszer egyre inkább a magyar államra (illetve képviselőire) tevődik át. Olyan helyi közösségek várják a nemzeti szolidaritást, amelyek saját iskolájuk kifestésére, saját útjaik rendbetételére, saját közintézményeik részbeni fenntartására ... sem képesek. Ez nem azt jelenti, hogy ellenzem a szolidaritást és a segítségnyújtást, hanem hogy a

teljesítmény nélküli támogatásokkal járó önsorsrontó határon túli infantilizáció jelenségére figyelmeztettek.

Ez a folyamat látszik a kilencvenes években kiépült határon túli civil társadalmi szervezetekben is. Mivel ezek döntően a magyarországi támogatásokra jöttek létre, amelyeket a kisebbségi politikai elitek osztottak tovább, egyrészt pártpolitikai függésbe kerültek, másrészt nem működött a források multiplikációja (hatékony felhasználás során keletkező többszöröződése). Ebből adódóan elszigetelődtek saját országuk civil társadalmi önszerveződéseitől, és nem kapcsolódtak be a transznacionális kapcsolathálózatokba sem. Ennek „köszönhető”, hogy Szlovákiában és Romániában a többségi civil társadalmi szerveződések hatékonyságban messze lehagyták a kilencvenes évek elején még példa értékűnek tekintett magyar önszerveződéseket.

Tehát nemzetpolitikai retorikában összeegyeztethető, de szociológiai, a kisebbségi társadalmak működését illetően nem erősíti a saját közösség problémamegoldó képességét. Inkább a külső elvárásvilágot, a „nekem jár a segítség” mentalitást erősítheti. Ezt természetesen magyarság- és kisebbségpolitikai intézkedésekkel, illetve társadalompolitikai programokkal lehet kezelni. De ha eddig nem volt erre szándék, honnan jöhet most?

5. Az egyik perspektíva, hogy a kisebbségi elitek még inkább nem foglalkoznak a mindennapok jelenségeivel (a kisemberek nagy problémái), hanem magukat egy tíz és fél milliós kulturális közösség regionális csoportjának tekintik.

A másik az elvárások rendszere. A határon túli tömbmagyar területek regionális egységekbe való szervezésére tett magyar kísérletek már csak azért zátonyra futnak, mert Magyarország sem regionalizálta közigazgatását. Erről a szomszéd országok számonkérésekor jó szokás Magyarországon hallgatni.

Harmadrészt világossá kell tenni, hogy a határ menti regionális együttműködési támogatásokon túl minden lényeges támogatásban a nemzetállami központokban döntenek. Tehát itt erős pozíciókkal (pl. tudáskészlettel, szakemberekkel) kell jelen lenni. A nyelvi jogok tekintetében pedig az antidiszkrimináción túl inkább az emberi jogok mentén lehet eredményeket elérni (Romsich Réka jogi összefoglalása mellett nemzetközileg is fontosnak tartott Andrásy György, Kontra Miklós és Szilágyi N. Sándor képviselték megközelítések).

Egy teljesen más perspektívából nézve vajon ki írhatná kisebbségi magyar részről azokat a várva várt EU-s pályázatokat? Hiszen sem a nyelvtudással, sem a szakértőkkel nem állunk jól. Egyes becslések szerint Szlovákiában 7-8, Romániában 3-4, Vajdaságban 2-3 olyan magyar intézmény van, amely képes egy ilyen pályázat menedzselésére.

Amikor a magyar kormányzati vezetők, szakértők részéről arról esett szó, hogy a határ menti területeken a kistérségi fejlesztési stratégiai terveket minden irányba, ottani magyar szakembercsoportokkal el kellene előre készíteni, a budapesti illetékeseket csak az érdekelte, hogy vajon melyik magyarországi párt állhat a kezdeményezés mögött.

Amikor a határon túl működő ajánló irodák funkciókeresése került szakértői körökben szóba, és elhangzott az a javaslat, hogy ezek lehetnének fő foglalkozásban EU-pályázatok menedzselésével foglalkozó helyi központok, akkor ez ellen két hathatós ellenérvet hoztak fel. Egyrészt azt, hogy az ilyen EU-s képzésekre a kisebbségi politikai elitek klientúrája kerül, és általában „égés a felkészültségük”. Másrészt az ajánló irodák állásügyeit nem szabad bolygatni, hisz azok a kisebbségi pártok háttérintézményei.

Persze a feltett kérdésre lehet abból a perspektívából is válaszolni, hogy Szlovákia és Szlovénia már bent van, és Románia is rövidesen tagja lesz az EU-nak. Ez azonban nem oldja meg a szomszédságpolitikában a problémákat, hisz a gazdaságpolitikai és magyar-

ságpolitikai konfliktusok folyamatos kezelésre szorulnak. A kettős állampolgárság tekintetében inkább azért érdekes ez a kérdés, mert Szlovákia belépése nem járt tömeges áttelepüléssel (nem is várta senki), de rendkívül intenzív migrációs rendszer alakult ki a két ország között. Vajon ebből kiindulva nem kellene felkészülni Románia, Szerbia és Montenegró, valamint Ukrajna felé hasonló migrációs oda-vissza csatornák kialakításával? (A jogi, infrastrukturális környezet kedvezőbbé tételére gondolva.)

II. Demográfia és migráció

6. A kettős állampolgárság követelése 1996-ban merült fel az MVSZ IV. vilákkongresszusán. Ugyanabban az évben, mikor kiderült, hogy a nemzeti autonómia-jövőkép a határokon túl évtizedes távlatban nem valósítható meg. A kisebbségpolitikai éltek a kivárás és védekező, sérelmi pozíció helyett a kormányzati részvétel mellett döntöttek. Magyarországon pedig létrejött az első hivatalos összmagyar politikai tanácskozás. Ez azért fordulópont, mert ettől kezdve négy különböző jövőkép-stratégia van jelen a külmagyar ügyekben. A kisebbségi éltek a kormányzati pozícióból látják leghatékonyabbnak az érdekérvényesítést; a budapesti (MSZP–SZDSZ)-kormányzat az alapszerződések politikáját, az állam–állam megegyezést képviseli; a FIDESZ a schengeni probléma kivédése érdekében, illetve Magyarország megnövekedett geopolitikai súlyát kihasználva a státustörvény-koncepcióban gondolkodott; a kettős állampolgárságot megvalósítandó politikai célkitűzésként az MVSZ vezetése 1998-ban fogadta el.

1998-tól 2000-ig tart a kérdés genezisének második csomópontja. A kettős állampolgárságról 1998-ban, majd 1999-ben a *Magyar Kisebbség* tematikus számot jelentetett meg. Borbély Imre pedig a német etnopolitikai hagyományokból kiindulva, a brit példa alapján javaslatot tett a külhoni magyar állampolgárság bevezetésére. A szélesebb nyilvánosság elé 2000-ben került az ügy. Egyrészt azzal, hogy Patrubány Miklós egyeztetéseket kezdett a kérdéstről áprilisban a magyarországi pártok képviselőivel. Másrészt, az RMDSZ vezetése, hogy kisebbségpolitikai ellenzéke kezéből kivége a kezdeményezést és a vele szembe helyezkedő Orbán-kormányt is nyílt színvallásra kényszerítse, a Frunda György elnökjelölt melletti aláírásgyűjtésben a kettős állampolgárságért is aláírásokat gyűjtettek. Ettől a kezdeményezéstől ekkor a státustörvény védelmében, Orbán Viktor és Duray Miklós is elhatárolta magát (október 19., november 18.).

A harmadik csomópont 2003 júniusa, amikor Zoran Zsinkovics egy a kettős állampolgárságot nem ellenző nyilatkozatot tett. Ezt követően kezdődött a vajdasági magyar politikai pártok aláírásgyűjtése, majd augusztus 18-án Patrubány javaslata, hogy ne kössék áttelepedéshez az állampolgárság megadását, és két nappal később az MVSZ vezetése a népszavazási kezdeményezés mellett döntött.

A negyedik csomópont 2003. november–december. Ekkor folytak a Külügyminisztérium és a vajdasági szakértők közti tárgyalások, ahova meghívták az RMDSZ képviselőjét is, aki akkor az elvándorlás növekedését prognosztizálta. Időközben az MDF a kérdést törvénymódosítással próbálta megoldani, de a nagy pártok ellenállása miatt még tárgyszerozatba sem került a javaslat. Ez az a pont, ahol a kormányzat defenzívába került, és a Külügyminisztérium mindenképpen a probléma elaltatására törekedett. A pártpolitikában pedig a kétpártosodás zárta el az MDF problémakezelő javaslata előtt az utat.

Az ötödik csomópont 2004. március–június, mikor az volt a döntő kérdés, hogy a FIDESZ milyen álláspontot alakít ki a népszavazással kapcsolatban. A párton belüli dilemmák, nevezetesen, hogy egy sikertelen választás politikai vereség lehet, illetve a kettős állampolgárság keresztezi az eddigi követett autonómia-stratégiát, nyár elejére, az EU-

választások utánra tisztázódtak. A FIDESZ vezetése úgy döntött, hogy a jobboldal integrálása és egy számukra mindenképp kedvező pártpolitikai konstelláció kiaknázása érdekében érdemes vállalni a kezelhetőnek gondolt veszélyeket.

Jelenleg egy politikai tűzhelyzet állt elő, amikor egy a kisebbségpolitikában periferizálódott csoport mint magyarországi társadalmi szervezet kezdeményezett magyarországi népszavazást egy olyan kérdésben, amelyet a pártok konszenzus hiányában, pártokon belüli egyetértés hiányában, illetve a szülőföldön való maradás elve (a határon túli szlengben: „maradj otthon, kiskomám” program) alapján megkerültek. A szavazás nem egy törvényről, hanem mivel ügydöntő, így egy „ügyről” szól. Mivel az „ügy” önmagában sok mindent átfog, különböző érvelések vannak arról, hogy eleve miről is folyik a népszavazás.

Patrubány Miklós szerint: a gyors és automatikus honosított állampolgárságról; Orbán Viktor egyik megnyilatkozásában arról, hogy az országgyűlés alkosson törvényt a letelepedés nélküli állampolgárságról; más beszédeiben a kettős állampolgárságról; megint máshol a letelepedés nélküli magyar állampolgárságról beszél. Gyurcsány Ferenc a határon túliak állampolgárságának megadását ellenzi a népszavazási nem felhívásával; Csapody Miklós egyértelműen olyan népszavazási igenről beszél, amely lehetőséget teremt a letelepedés nélküli gyorsított honosítással megteremthető magyar állampolgárság megszerzésére. A társadalmi szervezetek reklámjaiban a határon túli magyarság iránti szolidaritást kifejező, a történelmet egy x-el felülíró szavazás jelent meg. A napi közbeszédben és vitákban pedig az MSZP-, illetve FIDESZ-pártszimpátia-szavazás jelent meg. Az előbbi párt esetében épp ez szakította szét a választóit, hiszen közel harmaduk a pártvezetés „nem” szavazatával szemben a népszavazási „igen” támogatja.

Mi vezetett a politikai sodródáshoz?

- a) Az MVSZ képes volt a jobboldali szavazóbázisra, retorikára támaszkodva tematizálni a magyar politikai életet. Ezt azzal érthette el, hogy egy politikai konszenzussal bíró kérdésben (maradás és nem evakuálás) szétbontotta a határon túli magyarok helyben maradása és a magyar állampolgárság közti, a magyar politikai gondolkodásban eddig bevett kapcsolatot. Ennek a délvidéki aláírásgyűjtéssel alátámasztott és Magyarországon folytatott tematizálásával leelőzte döntően a következő közvélemény-kutatás, illetve parlamenti választás eredményéig és annak erőterében gondolkodó magyarországi politikai osztályt. A határon túli kisebbségi politikusok a kezdeményezésre választóik elvárásai miatt sem mondhattak nemet, vagy nem kezdhettek nyilvános hezitálásba a szülőföldön maradásról vagy az államország iránti lojalitásról stb. Az RMDSZ a választási kampányban pedig nem engedhette meg magának, hogy a kérdés ne első helyen szerepeljen, az autonómia-akarat mellett.
- b) A magyar parlamentnek meg lett volna a lehetősége a probléma kezelésére az MDF javaslata révén, de ez egyik nagy párt érdekeit sem szolgálta volna. Ma úgy tesznek, mintha ez nem is létezett volna.
- c) A kormányzati apparátus is kudarcot vallott. Ennek két része van. Az egyik a Külügyminisztérium, ahol nem foglalkoztak komolyan sem a vízumprobléma megoldásával, sem a vajdasági szakértők megoldási javaslataival. (Mindig csak külső nyomásra dolgoztak ki alternatívákat. A helyzetre jellemző, hogy társegyeztetés során a konzervatívnak tartott Belügyminisztérium sokkal problémaérzékenyebb és konstruktívabb volt a kérdésben, mint a KÜM és a HTMH képviselői.)

Az igazi apparátusgondot azonban a kormányzati magyarságpolitika szakembergárdája jelenti. 2005 szeptemberében Kovács László és Markó Béla megbeszélésein a magyar kül-

ügyminiszter világosan megfogalmazta, hogy a határon túli támogatásokról a határon túliaknak kell dönteniük. Ezzel azonban nemcsak a támogatások, hanem a budapesti magyar-ságpolitika felügyelete is részben a kisebbségpolitikuskok befolyása alá került. Ezt a „részben”-t tovább növelte, hogy sem az MSZP-nek, sem az SZDSZ-nek nem volt az előző ciklushoz hasonlóan markáns magyarságpolitikával foglalkozó szakpolitikusa. Ezek (Tabajdi Csaba és Törzsök Erika) hiányában azonban automatikusan a legbefolyásosabb határon túli magyar politikus, Markó Béla lett a szakpolitika legerősebb embere. A pártviszonyokba és a minisztériumi apparátus viszonyrendszerébe való be nem ágyazottság másik oldala, hogy az apparátusokban dolgozó erdélyieket is az RMDSZ-hez kötődőnek tekintették, és így nem tudtak hatékony nyomásgyakorló csoportként működni. Ez vezetett el oda, hogy még a MÁÉRT-en sem tudták rávenni a miniszterelnököt és a pártelnököt álláspontjuk megváltoztatására. Most tehát abban a paradox helyzetben vannak, hogy sem az „othoniak”, sem az „ithoniak” nem bíznak meg bennük, és végrehajtói szintre szorultak.

Az MSZP és az apparátusok mentességül azonban fel kell hívnom arra a tényre is a figyelmet, hogy Magyarországon kormányváltás, az MSZP-ben vezetőváltás történt nyár végén és ősszel. S ez fontosabb, mint az apparátus-ostorozásom.

7. Nem tudok ilyen megoldásról. Pontosabban az egész magyarországi gazdasági és társadalompolitikát átfogó programokra lenne szükség a magyarországi népességfogyás 50–60 év múlva esetleg elérhető stabilizálására. A nagy kérdés nem pusztán a népességfogyás, hanem a társadalombiztosítási rendszer fenntarthatósága és az aktív keresőknek az EU-átlaghoz képest alacsony száma.

Alapelvekről és társadalomtörténeti folyamatokról beszélhetünk.

- a) A németországi németégpolitikához hasonlóan a magyar politikai elitnek is világosan tisztázni kell, hogy a magyar állam elvesztett két világháborút, ezért a magyar nemzet egy része más államok polgára lett. Ezért a magyar állam felelősséggel tartozik ezen személyek, leszármazottaik, közösségeik iránt. Ennek egyik rész-eleme, hogy a volt magyar állampolgárok és leszármazottaik számára biztosítsa, egyéni kérés alapján a magyar állampolgárságot.
- b) Mint Magyarországon született magyar állampolgár nem érzem magam felhatalmazva arra, hogy bárkitől azt várjam el, hogy nemzethűségéből maradjon a lakóhelyén. Amikor a magyar politikai elit határon túli származású tagjai vagy az onnan házasodók, illetve az áttelepedési ügyekben eljáró/kijáró pozicionált személyek meghozták a vonatkozó döntésüket, akkor nem az etnikai szállásterület, hanem az egyéni élethelyzet alapján gondolkodtak. Egy demokrata nem várhatja el, hogy mások másként cselekedjenek.
- c) A szülőföldön maradás jelszava kiüresedett és hiteltelen. Egyrészt azért, mert gyakran óhatatlanul olyanok beszélnek róla, akik már elvándoroltak. Másrészt az eddig ezen a címen indított programok vagy a politikai–vállalkozói érdekcsoportok támogatásában merültek ki (pl. Kézfogás Alapítvány; határon túli szlengben: új kézművészet), vagy a magyar–magyar integrációban (Duna Tv; kedvezménytörvény). Az ezen túli intézménytámogatásból pedig nagyon kevés esetben alakultak ki identitáspolitikai, átfogó, a kisebbségi társadalom mindennapjainak mélyére lehatoló programok. Ha végigtekintünk a kisebbségi szféra alrendszerain (politikai érdekvédelem; önkormányzati pozíciók; egyházak; civil társadalom; nyilvánosság; kulturális és tudástermelő intézmények;) nem látjuk azokat a mozgalmakat és aktív közéleti csoportokat, amelyek a kisebbségi közösségi élet intenzívitását folyamatosan erősítenék és modernizálnák.

- d) A határon túli magyarsággal kapcsolatos társadalomtörténeti folyamatokat nem lehet kormányciklusokhoz kötött intézkedésekkel pozitív irányba, jelentősen befolyásolni. (A kettős állampolgárság valamilyen formában való biztosítása egyszeri lehetőség.) A magyar kultúra és nyelv és Magyarország térségbeli felértékelődése lehet az egyik ilyen kapaszkodó. A másik egy folyamatos migrációs rendszer kialakítása. A harmadik egy a közösség azonosságtudatát, humán erőforrásait, munkaerő-piaci pozícióit fejlesztő intézményrendszer lehetne.

Azonban ez sem segít a természetesen létrejövő vegyes házasságok (20–30 százalék) következményein (a gyerekek kétharmadának a többségi nyelv lesz az anyanyelve) és a magyar intézmények nélkül felnövő, többségi nemzethez tartozók kapcsolathálózataikhoz tartozók egy-két generáció alatti asszimilációján.

A középrétegek Magyarországra való áttelepülése nem evakuációszerűen működik, hanem generációs életpályákon keresztül. Nem a középrétegek: a vállalkozók, tanárok, lelkesek, értelmiségiek, hanem döntően ebből a társadalmi rétegből származó fiatalok könnyebb (a kisebbségi pluszterhektől mentesebb) életpályája nyílik meg Magyarországon. Ráadásul a saját társadalmán belül nem is igen tudna olyan mobilitási pályát megvalósítani, mint a nyelvszországban.

Göncz László a szlovéniai magyarság kulcsregényében az „olvadó jégcsap” metaforát használja erre a folyamatra.

- e) Szembe kell nézni azzal, hogy az ún. határon túli magyar nemzetrészek a következő évtizedben alapvetően átalakulnak. Az ausztriai és a nyugat-európai magyarság jelentős része diaszpóráként él úgy, hogy Magyarországon lakással, nyaralóval, azaz visszavonulási lehetőséggel bír. A szlovéniai és a horvátországi magyar közösségek a kétnyelvűség utáni tömeges nyelvváltás révén egyre inkább egyfajta etnoregionális csoporttá válnak. A kárpátaljai és a vajdasági magyarság társadalomtörténeti értelemben középosztály hiánya miatt válaszüthöz érkezett. Ha egy évtizeden belül nem alakul ki olyan helyzet, hogy nagyszámú, közép- és felsőfokú végzettséggel bíró személy kerüljön be a közösségi intézményhálózatokba, akkor ezekben a régiókban kevés esély van a revitalizációra. Megmaradnak egyre jobban magukba záruló nyelvi-kulturális közösségként. A szlovákiai magyar társadalom a legkevésbé érintett a magyarországi áttelepülésben, de itt a legnagyobb az asszimilációs veszély (a magyar népesség 30%-a). A romániai magyarság körében pedig a nagy számokból adódóan még nem égető kérdés a generációs utánpótlás, de előre már látható néhány folyamat: a partiumi jelentős munkaerő-elvándorás és magyarországi házassági stratégia; a konvertálható felsőfokú végzettséggel rendelkezők – szakmán és korosztályon belüli – tömeges áttelepedése Magyarországra; a székelvöldi felemásan képzett munkaerő pótolhatatlan jelenléte a magyarországi építőiparban (kb. 70 ezer fő); a Magyarországon középiskolai és felsőfokú tanulmányokat folytatók folyamatos jelenléte és a magyarországi munkaerőpiacon való elhelyezkedésük.
- f) Ma a Magyarországra való áttelepülést nem a politikai szölamok, nem a jogi nehézségek, hanem egyrészt az 1989 előtt felnőtt nemzedékek immobilitása, másrészt az így vagy úgy, de folyamatosan modernizálódó helyi társadalmi és gazdasági életbe való integráció, harmadrészt pedig a szomszédos országok átlagánál jóval drágább magyarországi lakáspiac és a határon túlról konvertálható munkaerő-piaci pozíció fogja vissza. Ha valaki az otthon maradás érdekében szeretne politikai lépéseket hozni, akkor a második tényező, a munkaerő-piaci pozíció a kulcskérdés.

8. Migrációkutató sem vagyok. Itt is behatárolja a válaszomat a kisebbségtörténettel foglalkozó szaktörténész mivoltom.

A migrációkutatók évtizede kéri, követelik, hogy ezt a kérdést szakítsák ki az idegenrendészeti megítélés köréből. A legtöbb panasz a magyarországi ügyintézők során az idegenrendészeti, bevándorlási hivatalok munkájára vonatkozik. Ha pl. a Márton Áronban vagy a Transindexen indítanának www.vandor.hu/ro címen egy honlapot azzal, hogy mindenki írja meg esetét és korrupciós történeteit a „Budafoki útról”, a „Madarász utcáról” stb., valószínűleg a nagy látogatottságon túl két dolog derülne ki. Egyrészt az, hogy az egész hivatalos ügyintézőt áthatja a felkészületlenség és a korrupció. Ezért is érthető, hogy a magyarul kevésbé beszélők vagy azok, akik megengedhetik maguknak, ügyvédi irodákon keresztül intézik az egész procedúrát a határon túli magyar ügyfelek orra előtt, és ezt ők mély sérelemként élik meg. Másrészt mivel az egész hivatali működés a magyar állampolgári kontroll nélkül működik, a felkészületlen tájékoztatástól, a hiánypótlás-dzsungeleken, újrapécseletéseken át semmi nem korlátozza az emberileg méltatlan ügyintézői közszellemet. Tehát nem csak a magyarok, hanem minden ügyfél méltóságát bántja a rendszer és alkalmazói. Ezeket a problémákat pedig kormányzati, belügyminisztériumi hatáskörben tisztázni lehet. Egy előző válaszomban már utaltam a migrációs rendszerek és kapcsolathálók létrejöttére. Ezt nem akarom megismételni. De eretnek gondolként fel kell vetnem, hogy ha már úgyszólván a határon túlról érkeznek Magyarországra a szakmunkás-, technikus-utánpótlás, miért nem abba ruháznak be pl. az Apáczai Alapítványon keresztül – amelyet a Szakképzési Alap támogat –, hogy magas színvonalú technikus- és felnőttképzést folytassanak a szomszédos országok magyarok lakta területein? Szinte látom a jól működő romániai „magyar” felnőttképzésben érintett szakembereket, akik erre a javaslatra elhúzzák a szájukat: hisz’ épp azért tudták ezt piaci alapon, hatékonyan kialakítani, mert nem kerültek bele a magyar támogatás- és kisebbségpolitikai televénybe.

9. Nem tudom, hogy mennyiben tekinthető klasszikusnak az általam fontosnak tartott kisebbségi társadalomépítés a jogi és politikai érdekvédelem mellett? Ha a határon túli humán erőforrásokat javítja a magyarságpolitika, akkor az adott társadalmon belül és a magyarországi munkaerőpiacon is javítja a határon túli magyarok munkaerő-piaci pozícióit. Ha, tegyük föl, a határon túli magyarság átlagosan kb. 50–60%-a nem funkcionális analabéta (Magyarországon ez 25%), ha a magyar középiskolát végzett fiatalok rendelkeznek angol nyelvvizsgálóval (nem helyivel!), jogosítvánnyal, számítógépes vizsgával (nem helyivel!), és rendbe van téve a fogsoruk, valamint rendszeresen átesnének egészségügyi szűrővizsgálatokon, nem tartanánk előrébb? Persze ehhez magyarországi politikai szándék, a kisebbségpolitikában pedig a korrupcióval, a nepotizmussal való kemény szembenézés kellene.

10. Nem mérlegelni kellene, hanem a határon túli támogatáspolitikai hatékonyságát kellene megvizsgálni, hisz’ az ilyen irányú támogatás léte 14 éve költségvetési fejezetekben jelenik meg. Erről több tanulmányban, erőmhöz mérten részletes elemzést adtam. Legutóbb a határon túli könyvkiadás-támogatás 12 évéről készített elemzésemet is csak egy zárt ülésen mondhattam el, „nemzetpolitikai szempontok” miatt. A legutóbbi össz-támogatáspolitikai nyilvántartási rendszer tesztelésekor sem találtam rá az elszámolt/nem szármolt el lehetőségre. Azt mondták, hogy fejlesztés alatt áll, illetve az egy másik hozzáféréssel jár. Itt tartunk.

Teljesen más kérdés a népszavazási kampányban felmerült számítások ügye, amely a feltételezett áttelepülésre vonatkozik. A kormányzati számítások biztosan túlbecsülték az

áttelepülők számát, és eleve nagy inaktív (háztartásbeli, nyugdíjas, tanuló) aránnyal számoltak és alacsony jövedelmekkel. Az MVSZ-számításokban pedig eleve nagyszülőkkel áttelepülő, két lakást vásárló kétgyerekes családokkal számoltak. Magam is inkább, ismerve a migrációs megoszlásokat, a gazdasági előnyök felé hajlok. A tudományos igényű megközelítés azonban az volna, ha az utóbbi évben bevándorlási, tartózkodási engedéllyel bírók vagy az utóbbi évben állampolgárságot kapott személyek adataiból indulunk ki.

11. Évek óta vitatkozom arról a munkatársaimmal, hogy hol végződik a kutatói, és hol kezdődik a szakértői, policy műfaja és szerepe. A következőkben kénytelen vagyok át-
lépni ezt a határt.

A kormány népszavazási propagandája a racionalitást, a felelős, szakszerű döntést hangsúlyozta. Mintha ennek nyomán hozta volna meg a „nem”-ről szóló döntést. Majd folyamatosan visszakozni kényszerült a gazdasági és migrációs számítások terén, a nemzetpolgár fogalom értelmezésében, a Szülőföld Alap és program költségvetési tisztázatlanságai miatt. Kiderült, hogy a retorika mögött ad hoc anyagok és nem átgondolt stratégia áll. Tehát épp az a nyelv és megközelítés-rendszer járatódott le, amelyet pl. most én szeretnék használni. Ehhez persze hozzájárult a következmények végiggondolásának igényét „szamárságnak” nevező Orbán-kijelentés is. Ezért a népszavazás eredményétől függetlenül a külmagyar ügyekben, a sodródó, egyensúlyát veszített magyarságpolitika és kisebbségpolitikák stabilizálása érdekében, kulcskérdés a szakszerű és világos beszéd helyreállítása.

A rövid távú szerkezeti lépésként:

- A MÁÉRT részvételi és működési rendjének tisztázása az egyik első lépés.
- A MÁÉRT mellett a köztársasági elnök, a miniszterelnök és az MTA elnökének kezdeményezésére pártoktól független stratégiabizottság felállítása. Ez a bizottság integrálhatná, közvetíthetné a hosszú távú magyarságpolitikai és kisebbségpolitikai elképzeléseket, az egyes döntések várható következményeiről elemzéseket adna, valamint vállalná a szakpolitikai vitákat.
- A MÁÉRT melletti szakbizottságok rendszeres működtetése (havonta–két havonta ülésezéssel, a szakminisztériumok államtitkárainak vezetésével). A már régebben meglévő intézmény működtetése a magyarországi pártok és a határon túli pártok szakértőivel egyrészt kölcsönös konzultációs lehetőséget biztosítana, másrészt az államtitkárokon keresztül a minisztériumi közigazgatásban is megkerülhetlenné tenné a határon túli szakkérdésekkel való foglalkozást.
- A támogatási rendszer reformjának beindítása: a szülőföld-program tisztázása, illetve az eddigi támogatási szerkezeteken belül is tisztázni kell a kuratóriumok szerepét, a célprogramokat és azok megvalósulásának eredményeit, és az elszámolási rendszert.

A középtávú (egyéves) szerkezetalakító lépéseket a következőkben látom:

- a) A határon túli magyarság támogatására szolgáló összeget, a pártpolitikai egymásra ígéretés megszüntetése érdekében az állami költségvetésben normatív alapon lehetne meghatározni. 2006-ig a mai 0,18%-ról 0,4-05%-ig lehetne eljutni. (Itt számolni kell a határon túli magyar intézményrendszer-támogatás felvevőképességével is, aminek a hatékonysága már ma is korlátozott!) A támogatáspolitikán belül a másik fontos lépés volna egy év alatt kialakítani egy olyan határon túli szakmailag akkreditált intézményi kört, amelynek a munkaprogramhoz kötött működtetése (részben vagy teljes egészében) a támogatáspolitikai feladata volna.
- b) A migrációs politikában az idegenrendészeti szemlék helyett társadalompolitikai megközelítés érvényesítése. A vonatkozó jogszabályok deregulációját is végre kellene hajtani.

- c) A kedvezménytörvény közigazgatási végrehajtása során létrehozott ajánló irodák tevékenységi körét helyi igényeknek megfelelően, illetve EU-s felkészülés keretében kívánatos volna módosítani.

Ha prioritásokat kellene kiemelni, akkor négy elemre hívnám fel a figyelmet: a) A támogatáspolitikai és a kedvezménytörvény hatékonyságnövelő továbbfejlesztésére. b) A magyar–magyar meglévő, kialakuló migrációs kapcsolatok intézményesítésére, az oda-vissza kapcsolatok támogatására. c) A nagy gazdasági támogatási programok (pl. munkahelyteremtés vállalkozó támogatáson keresztül) helyett a meglévő humán erőforrások, a határon túli magyar munkaerő pozíciójának javításához szükséges programok Magyarországról vagy külföldről történő bevitele a magyarok lakta régiókba. d) A mérhető szakmai teljesítményhez köthető intézménytámogatás.

III. Politikai stratégiák és jogi megoldások

12. Magyarországon a népszavazás és a kettős állampolgárság körüli viták pártpolitikai viszonyrendszerbe kerültek azáltal, hogy a két nagy parlamenti pártnak mind ebben, mind az egészségügyre vonatkozó kérdésben eltérő a véleménye.

Népszavazás körüli érvrendszerekben a jogi, gazdasági, magyarságpolitikai érvek mellett hangsúlyosan szerepelnek a pártviszonyokhoz köthető érvek és ellenérvek is. Ezeket döntően az egymástól vagy a külső körülményektől való félelem határozza meg. Én a következő érveléseket soroltam a pártpolitikai érvek közé:

- a kettős állampolgárság megadása esetén a FIDESZ növelheti szavazói bázisát, amely a következő kormányzati ciklusokban eldönthetné a választásokat...
- a magyar politikai élet a nacionalista zűrzavar, a szomszédok és Európa támadása elé néz, ha az „igen” győz a népszavazáson ...
- a sikertelen vagy „nem”-mel végződő népszavazás az MSZP-t erősítené meg.

Ha a két nagy párt népszavazáshoz való viszonyát vizsgáljuk, a lényeges különbség az, hogy míg az MSZP törvényszöveg hiányában a jogi megoldásról szeretne felvilágosítani, illetve a számára el nem fogadható kettős állampolgárságot valamivel pótolni, addig a FIDESZ álláspontja két dimenzióban mozog. Egyrészt a népszavazási igen vagy nem a kulcskérdés. Ha ez megvan, akkor kell majd a parlamentnek egy 2/3-os törvényt az ügyben – számukra a letelepedés nélküli magyar állampolgárság kérdésében – meghoznia. Ez az érvelés működik a politikai vitákban. Másrészt az országos kampányban már egyértelműen az állampolgárság, a letelepedés nélküli magyar állampolgárság, Trianon meghaladása, a nemzeti egység követelménye dominál. A két dimenzió nincs egymással ellentmondásban, egy jól működő kommunikációs stratégiáról van szó.

13. Lőrincz Csabát idézem, aki azt szokta mondani, hogy a magyarkérdés „sokszor végig van gondolva, de nincs eldöntve”. Lényegében a külmagyar ügyben a két szélső álláspont: a kárpát-medencei magyar stratégiai expanzió és a határon túli magyarság nyelvországi migrációja. Ezzel szemben azt gondolom, hogy a hét országban élő kisebbségi magyarság külön-külön kezelendő. Lesznek nemzetiből nyelvi-kulturális vagy épp etnoregionális csoporttá alakuló közösségek, és lesznek évtizedek múlva is élő és mozgalmas közösségek a mai tömbmagyar területeken. A budapesti magyarságpolitika és a határon túli kisebbségpolitikának épp az lehetne a közös célja, hogy régióként kialakítsa azokat a mechanizmusokat, amelyekben az életképes, modern kö-

zösségek a nyelvország és az államország felé egyaránt integrálódna, és saját társadalmukat is képesek úgy intézményesíteni, hogy legyen esélyük kulturális identitásuk és társadalmi pozícióik megőrzésére.

14. –

15. –

16. Ez egy törvényalkotási és jogi szakkérdés. Számomra a Csapody Miklós képviselte törvény módosításáig addig a lepraktikusabb megoldásnak.

17. Az állampolgári jogegyenlőség pártján állok. Eddig nem talákoztam olyan jogi érveléssel, amely az állampolgárság nélküli útlevelel intézményének működését meggyőzően bizonyította volna.

18. Újból megerősítést nyerhetne a szomszédos országok államépítő elitjei számára, hogy a magyarság idegen test a nemzetben, és ezt az adottságot a magyarságpolitikában biztonságpolitikai-nemzetbiztonsági szempontból nem lehet elég komolyan venni. Újabb igazolást nyernek a többségi politikai eliteken belül azok a tényezők, amelyek a magyar kisebbségek politikai és társadalmi integrálása ellen, a politikai elszigetelődésük mellett foglaltak állást. Ezek szemléleti és nem rövid távú taktikai kérdések. Az ilyesféle beállítódások a politikában nemzedéki tapasztalatokkal változnak. A magyar „nemzetegyesítő” projektek tanulságaira minden bizonnyal a szomszédos országok elemzői és politikusai is odafigyelnek.

19. A magyar nemzetről való beszédmódban a kilencvenes években két pólus alakult ki. Az egyik a nemzetegyesítésről, tehát egy egységes politikai nemzet rekonstruálásáról beszél, a másik pedig a magyar nemzeti-kulturális örökséghez való viszonyt helyezi középpontba. Tehát részegységek közösségéről van szó. A kilencvenes években országoként a kisebbségi társadalom önmaga által megszervezendő nemzeti autonómiája jelentette a politika jövőképet. Ez a „státusmagyarság” létrehozásával együtt a nemzetrészek regionális különállását és önálló entitását is elismerte. A Borbély Imre és Duray Miklós külhoni-, illetve kettős állampolgárság koncepciójában azonban már csak a magyar állam és a határon túli egyén viszonylatáról van szó. Ez a magyar állam szerepét is megváltoztatja a magyarságpolitikában. Itt már nem mint anyaország, hanem mint minden magyarok állama jelenik meg Magyarország. Itt már az egyes országokban élő határon túli magyarság (erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai stb.) nem jelenik meg külön politikai és társadalmi entitásként.

Történetileg mindez azzal jár, hogy a kettős állampolgárságban gondolkozó megközelítésben ezek a kényszerközösségek a történeti Magyarország maradékközösségei és nem külön-külön (töredék)társadalmak. A kettős állampolgárság-koncepció azzal, hogy tudomást sem vesz a Kántor Zoltán által kisebbségi nemzetépítésnek nevezett folyamatról, a nyelvországhoz való integráltság erősítésén túl, sem a saját társadalomszervezéséről, sem az államországba való politikai-társadalmi integrációról, sem a nemzetközi folyamatokhoz való viszonyról nem tud mit mondani. Hisz’ valójában egy fontos emancipatórikus technikáról van szó, amelyet a népszavazási vitában mint a kisebbségi sors megoldását, mint Trianon felülírását mutatták be. Ez azonban nem pótolhatja a kisebbségi közösségeknek az integrációs és a modernizációs kihívásokra adott válaszait. Pontosabban azokat a demokratikus szocializációt ellátó intézményeket/szerkezeteket, amelyekben a kisebbségi elitek kitermelik a saját társadalmuk problémáira vonatkozó identitáspolitikai programokat.

Bakk Miklós

Amennyiben elméleti kérdésnek tekintjük a „kettős állampolgárság” kérdését, akkor több diszciplína kínálhat értelmezési keretet. Lehet a nemzetközi jog vagy a nemzetközi kapcsolatok elmélete felől vizsgálni. Ha a kétoldalú kapcsolatok alakulását vizsgáljuk – hosszú távú folyamatként –, azaz valamiféle „longue durée”-t próbálunk az állampolgárság intézményében megpillantani, akkor a kérdés a politikai szociológia számára is releváns. Két fontos területet emelnék ki, amelyek kiindulópontokat jelenthetnek a mostani magyar „kettős állampolgárság”-problematika értelmezéséhez. Az egyik a nacionalizmuskutatás, a másik a modernitáselméletek területe. S minthogy a kettő összefügg, itt csupán egy-két olyan nézőpontra utalnék, amely produktívnak bizonyulhat a vita heveny politikai szakaszát követő elmélkedésekhez. Az egyik a határokon túlnyúló „transzszuverenitás” megteremtésére irányuló nemzetépítés kérdése (Csergő Zsuzsa és James M. Goldgeier)¹, amely alkalmas lehet az etnikai határok folyamatos termelésére vonatkozó elméletek (Barth)² továbbépítésére. Úgy vélem ugyanis, hogy a modern nemzetépítés egy többes határépítés, olyan határoké, amelyek nem esnek egybe, a köztük levő különbség folyamatos belső feszültségeknek is forrása, azonban csak ezek a „nem egyértelmű” határok segítik hatékonyan a „nemzeti helykeresést” a „globális korban”. A másik: a modernitás kérdése. Nem tudok arról – például –, hogy kellően kiaknáztuk-e Schöpflin Györgynek³ ama meglátását, miszerint a státustörvény tulajdonképpen egy új magyar modernitásmoddell keresésére utal, amely felválthatja mind a dualizmus korában megalapozott, mind pedig a posztkádári korban legitimálódott (kisállami) magyar modernitásmoddelleket. Ha ugyanis a nemzet a modernitás formája – azaz: annyi modernitás van, ahány nemzet (Liah Greenfeld)⁴ – akkor lehetetlen nem arra gondolni, hogy a kettős állampolgárság nagy nemzeti vitája mögött egy új Magyarország kitalálása is folyik.

Arra a kérdésre, hogy ki tekinthető magyarnak Magyarország határain kívül, elvi szinten, könnyen válaszolható: magyar az, aki annak vallja magát (szabadon). Amennyiben ehhez a hovatarozáshoz materiális természetű jogosultságokat kapcsolunk – kiegyensúlyozandó a nemzetállamok által a többség számára „natúrális” módon létező előnyöket –, akkor materiális természetű kritériumokat is meg kell szabni. Jóllehet, ez az elv is legitím immár (létező gyakorlatok vannak, amelyek feltörték a liberális minimum normatív magvának burkát, s befészkeltek oda magukat), bevezetésük – egy adott helyzetben – meg lehetőségen problematikussá tud válni, mivel status quoókat borít fel a stabilitáselvű Eu-

¹ Csergő Zsuzsa – James M. Goldgeier: *Nationalist Strategies and European Integration*. In: Zoltán Kántor, Balázs Majtényi, Osamu Ieda, Balázs Vizi, and Iván Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2004.

² Barth, Frederik: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*, Boston: Little, Brown and Company, 1969; Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Budapest: Rejtjel, 2004.

³ Schöpflin György: A magyar státustörvény: politikai, kulturális és szociológiai kontextusok. In: Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény. Előzmények és következmények*. Budapest: Teleki László Intézet, 2002.

⁴ Liah Greenfeld: Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Budapest: Rejtjel, 2004.

rópában. Ilyenkor az egyébként elfogadott gyakorlatok elvi alapját más elvekkel (például: a diszkrimináció tilalmának elvével) kérdőjelezzük meg.

A határon túli magyarok kettős állampolgársága esetében azonban viszonylag könnyű ezt a kérdést szabályozni, hiszen a materiális (azaz „objektív” mérhető, ellenőrizhető) ismérvek között lehetséges kettő, amelyet világszerte létező állampolgárság-adományozási gyakorlat legitimál: a) az igénylő vagy felmenői valamikor magyar állampolgárok voltak (itt, persze, meghatározandó, hogy a leszármazás hányadfokú lehet); b) ismerje a magyar nyelvet. E kettő kombinációjával felépíthető a „magyarság” olyan kritériuma, amely nagyjából lefedi a határon túli magyar etnikai tömböket; „eticizáló” szemléletnek csak azt tekinteném, amely túlmegy ezen. Adott – sajátos – esetben azonban még ilyen „eticizáló” kritériumok is indokoltak lehetnek (lásd például a kazahsztáni, nyelvüktől és neveiktől megfosztott németeket).

Sem a kisebbségpolitikai alapon végzett intézményfejlesztés, sem a határon túlról érkező támogatások rendszere önmagában nem tudta orvosolni azt a helyzetet, melynek folytán a magyar kultúra Erdélyben folyamatosan teret és presztízst veszített a román állam kis életvilágokat is elérő, kulturális hegemoniáját az emberi intimitás határáig terjesztő hatalmával szemben. E hegemonia ellensúlyozása a nagy kérdés, és mindaddig, míg az ellensúlyok rendszere nem teremődik meg a román közjog garanciái mellett, szükség van arra, hogy a magyar nyelv és kultúra presztízstöbbletét a magyar állam a nyelv és kultúra használóinak közvetlenül, egyéni jogosultságok alapján biztosított kedvezményekkel növelje, mintegy részeltetvén őket – még ha nagyon kis mértékben (szinte jelképesen) is – azokból a modernizációs előnyökből, amelyeket e nyelv és kultúra ismerete Magyarország civilizációs és integrációs (helyzeti) előnye mellett biztosít.

Ez volt tehát a probléma, amelyre a státustörvény megoldást javasolt. Emellett a törvény, legalábbis eredeti koncepciója szerint, egy modernizációs kapocs szerepét is betölthette volna. Általa ugyanis nemcsak presztízsjavak lettek volna beszerezhetőek, nemcsak minták honosodhattak volna meg, hanem – szerencsés esetben – egy „tranzakciós nyitottság” is létrejöhett volna. Vagyis: a státustörvény eszerint eszköz lehetett volna azoknak a „modernizációs pufferezónáknak” a létrehozásában, amelyekkel a majdani EU-tag Magyarország a környező térségek (a Kárpát-medence jó része) fejlődését a magáéhoz igazíthatta volna. Ez azonban nem valósult meg, mivel a státustörvény kezdeti ambíciózus koncepciója elbukott.

A kettős állampolgárság elvben továbbviheti e programot, de ugyanakkor tartalmazza azt a pótlólagos lehetőséget is, hogy felszámolja az előbb említett modernizációs minta etnikai–nyelvi–kulturális bázisát. (Az említett transzferek természetesen nem „etnikai” keretek közt működnek és maradnak, itt a magyarsághoz való kötődés csupán a közvetítés kitüntetett helyét és érdekét fejezi ki.) Ez akkor következik be, ha a kettős állampolgárság elsődlegesen a Magyarországra való bevándorlás lehetőségévé és eszközévé válik. Hogy ez bekövetkezik-e, az szinte teljesen független attól, hogy most milyen intenciók és érvek alapján kerül sor – ha sor kerül – a törvényt módosításra.

Az állampolgárság a klasszikus felfogás szerint státus (jogok összessége) egy politikai közösségen belül és lojalitás ehhez a közösséghez. E tekintetben – elvi szinten – ellentmondás van a kettős állampolgárság (mely a magyar – magyarországi – politikai közösségbe emeli az erdélyi magyarokat) és a kulturális, regionális stb. autonómiák között, amelyek viszont Románia politikai közösségébe emelik be (sajátos közjogi intézményrendszeren keresztül) a magyarokat mind a politikai (közösségi) szabadságuk kiteljesítésével, mind pedig az állam iránti lojalitásuk megteremtésével. Az autonómia intézményrendszere ugyanis a magyar közösséget külön politikai közösségként kapcsolja a román

államhoz, így a helyi magyar politikai közösség iránti lojalitás egyben a román állam iránti lojalitás egyik formája.

A gyakorlatban azonban ez az elvi szembenállás elhalványul, ugyanis a kettős állampolgárság némiképp abban a többes kötődésű Európában intézményesül, amely egyébként a politikai közösségek többszintű szervezésével (a többirányú lojalitás kialakításával) van elfoglalva. Ebben a helyzetben a kettős állampolgárságot inkább taktikai hátránynak tartom az autonómiáért vívott politikai harcban: ugyanis a román állam elutasítóbbá válhat e törekvésekkel szemben. Egyébként pedig: az autonómiát sokkal fontosabbnak tartom, mint a kettős állampolgárságot.

Ha nem annyira aktuálpolitikai, mint inkább történelmi nézőpontból vizsgáljuk az eseményeket, Magyarországnak az EU kapujában új identitáskonstrukciókra van szüksége, önmaga új elgondolására, és a mostani vitában tulajdonképpen ennek szükséglete jelenik meg. (Az már külön kérdés, hogy miért nem tud ezzel a problémával a magyar politikai elit megbirkózni, és tehetségéből csupán annyira futja, hogy a kérdést folyamatosan újrakontextualizálja a belpolitikai viták igényei szerint.) Ugyanakkor sürgetővé vált annak eldöntése is, hogy a magyarországi demográfiai trendek alapján milyen „szerepet” kaphat a határon túli magyarság e belső magyar probléma megoldásában. Vagyis: megszünteti-e Magyarország azokat a trianoni maradványvilágokat, amelyek a határon túli magyarok révén léteznek a számára.

Mérlegelni lehet ugyan, hogy „mennyibe kerülnek” és „mennyit hoznak” a határon túli magyarok, a probléma viszont abból adódik, hogy e két dolog mérlegelése teljesen különböző ismérvek szerint történik. Míg az előbbi, a „mennyibe kerülnek” teljesen egy költségvetési keretbe helyezhető, tehát kincstári módszertannal el is végezhető, az utóbbi, a „mennyit hoznak” inkább a nehezebben kvantifikálható előnyök felleltározását és számszerűsítését jelenti. A kettő emiatt nehezen vethető össze. Azaz, talán összevethető, de az összevetés a szemléleti kiindulópontok szerint nagyon eltérő eredményeket hoz.

A gazdasági következményekről a költségvetési szemlélet miatt általában negatív képet festettek, de az utóbbi időben megjelent néhány, nemzetközi példákra alapozó elemzés, amely gazdasági szempontból pozitív fejleménynek tekintené a határon túli magyarok migrációját, áttelepedését Magyarországra. Úgy vélem, ez a megközelítés a megalapozottabb.

A jövőkép, amelyet hasznosnak tekintettem végiggondolni két-három évvel ezelőtt egy olyan Magyarország távlatát tartalmazta, amely egyfajta „kulturális föderációban” működik a környező országokban létrejövő regionális (területi) és kulturális autonómiákkal. Ennek lehetett volna kulturális nemzetet erősítő „kötőszöveve” a státustörvény, míg a közjogilag létező régiók és autonómiák politikailag (közösségekként) a szomszédos államba integrálták volna az ottani magyar nemzetrészeket. A kulturális föderáción belül pedig olyasvalami alakult volna ki, ami a svájci franciák és németek számára létező valóság: miközben a francia és német kultúra részévé váltak (azaz: kultúrjuk a nagy francia és német kulturális nyilvánosság részeként működik), ők szilárd támaszai a svájci politikai közösségnek. Ma már kevesebb esélyt adok ennek az ideálnak.

Pomogáts Béla

**Magyar irodalom kisebbségben
(Erdély és Felvidék magyar irodalma)**

**Hungarian Literature in the Minority
(Hungarian Literature in Transylvania and Upper Hungary)**

The domestic author; one of the most outstanding experts of Hungarian literature beyond the border, analyses the literature of the two largest parts of the Hungarian nation – of Romania and Slovakia – within the sphere of the whole Hungarian literature, in the light of how and by whom it was made richer.

Nemzeti kisebbség és nemzeti irodalom

Minden európai irodalomnak vannak regionális hagyományai és műhelyei, más-más szellemiséget mutat a londoni és az edinborough-i, a berlini és a müncheni, a párizsi és a provence-i irodalom, jóllehet az irodalom lényegi meghatározója, már mint a nyelv szerint, mindig angol, német vagy francia irodalomról beszélünk. A magyar irodalomnak, amely a folklorisztikus művek tanúsága szerint a magyar honfoglalás, vagyis a kilencedik század vége, írott formában pedig a 13. század óta van jelen Európában, ugyancsak megvoltak a maga regionális hagyományai. Így a Dunántúlon, amely az ország nyugati tartományaként mindig közel esett az európai kultúra nagy áramlataihoz, vagy Erdélyben, amelynek a nagy keleti birodalmak, így a török birodalom közelségében és egy időben ebben az alárendeltségében kellett befogadnia ezeket az áramlatokat.

A magyar irodalmat azonban nemcsak a regionális hagyományok tagolják, hanem az is, hogy az első világháborút lezáró békeszerződés a történelmi ország területének nagy részét (több mint kétharmadát) felosztotta az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai között, és a magyar népesség egyharmada (három és félmillió fő) a szomszédos államok keretei közé került. A korábban egységes magyar nemzeti irodalom ilyen módon négy, majd hét ország (Magyarország, Csehszlovákia, illetve Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, illetve Szerbia, Horvátország, Szlovénia, valamint a Szovjetunió, illetve Ukrajna) magyar irodalma lett. Létrejött irodalmunk „trianoni” (az 1920-ban, Trianonban megkötött békeszerződés által meghatározott) rendszere, ez rendeződött át bizonyos mértékben a közép-európai kommunista diktatúrák és a szovjet csatlósállami berendezkedés bukása után azzal, hogy felbomlott az első világháborút követve kialakított csehszlovák és jugoszláv integráció.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban kifejlődött kisebbségi magyar irodalmak nem egyszerűen a korábbi regionális (erdélyi, felvidéki, délvidéki) kultúrák utódai, még az erdélyi magyar irodalom sem, amely különben igen gazdag regionális hagyományokra (így a 16–17. században önálló erdélyi fejedelemség szellemi örökségére) támaszkodhatott. Az erdélyi és természetesen a szlovákiai (felvidéki) és vajdasági (délvidéki) magyar irodalom kialakulásában és történeti fejlődésében a kulturális regionalizmusnak legfeljebb kiegészítő szerepe volt. A regionális program, miként ezt az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági irodalmi viták is tanúsítják, pusztán a történelmi kényszer ered-

ményeként jött létre. Ennek a kényszernek a következtében kellett létrehozni az elszakított magyar területeken az ott élő magyar nemzeti közösség irodalmi intézményrendszerét: az irodalmi folyóiratokat, könyvkiadókat és irodalmi társaságokat.

Az irodalmi intézmények rendszerének kialakítása és működtetése viszonylag Erdélyben volt a legkönnyebb, tekintettel arra, hogy ennek az országrésznek megvoltak a maga, még késő középkori eredetű kulturális és irodalmi hagyományai, és az erdélyi (a két világháború között még határozott magyar többséget felmutató) városoknak: Kolozsvárnak, Nagyváradnak, Marosvásárhelynek igen kiterjedt magyar iskolahálózata és sajtója, igen erős magyar értelmisége volt. Jóval több erőfeszítést követelt a felvidéki és a délvidéki magyar irodalmi kultúra kialakítása, jóllehet ennek a két területnek is igen régi magyar kulturális központjai voltak: a Felvidéken Pozsony, Komárom és Kassa, a Délvidéken Szabadka. A második világháborút követő évtizedekben éppen ezek a városok veszítették el a magyar többségüket és intézményeik nagy részét. Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában, ha nem is egyforma intenzitással, mindenütt etnokratikus nemzetstratégiák érvényesültek, és a kommunista diktatúrák irányítási gyakorlatának megfelelően, ezek a stratégiák sehol sem nélkülözték az erőszakot. Ennek következménye volt, hogy a korábbi magyar városok etnikai szerkezete és jellege mára igen radikálisan megváltozott.

A kisebbségi magyar irodalom fellépésével kialakult a magyar nemzeti irodalom policentrikus modellje, amely azonban a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a több központú nyelvi (angol, francia, német, spanyol) kultúráktól, amelyek egészen gyakori képződményei a jelenkori európai, illetve egyetemes kultúrának. A jelenkori világirodalomban ugyanis meglehetősen általános irodalmi policentrizmust az „egy nyelv – több nemzet” szélesebb körben tapasztalható jelensége alapozza meg. Ilyen módon beszélhetünk például nagy-britanniai, észak-amerikai, kanadai vagy ausztráliai, sőt afrikai angol irodalomról. A magyar irodalom esetében egészen másról van szó: a magyarországi, a romániai, a szlovákiai, a szerbiai stb. magyar irodalom egyetlen nemzet, a magyar nemzet irodalma, minthogy a Trianon óta bekövetkezett történelmi átalakulások nem jártak többféle magyar nemzeti identitás kifejlődésével, ellenkezőleg, minden magyar nemzeti közösség, amelyet 1918–1920-ban leválasztottak a magyarság törzsről, a nyelvében és kultúrájában, történelmében és hagyományában egységes magyar nemzet autentikus részének tudja magát.

A magyar irodalmi kultúra policentrikus modelljét ezért lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország irodalma mellett az első, majd a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több közép-európai országban is nagy létszámban élnek magyar nemzeti kisebbségek (jelenleg Romániában másfél millió, Szlovákiában öt és félszázezer, Ukrajnában százhatvanezer, Szerbiában háromszáz-ezer, Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában egyenként tíz–tizenötezer, összességében mintegy két és félmillió magyar – létszámuk ezek szerint nyolc évtized leforgása alatt egymillió fövel csökkent!), és ezek a nemzeti kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját irodalmukat. Hasonló a helyzet az 1945-ben, 1948-ban és 1956-ban a nyugati világba távozott magyar emigráns közösségekkel, nagyrészt ezek sem adták fel magyar nemzeti identitásukat, és a „kettős identitás” körülményei között is a magyar nemzet részének tekintik magukat.

A trianoni döntések után a Magyarországgal szomszédos országokban létrejött kisebbségi magyar irodalmak valójában két forrásból táplálkoztak, a regionális és az egyetemes nemzeti irodalom forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti háttere volt. A magyar kisebbségi irodalmak egyrészt a maguk regionális hagyományaira támaszkodtak, minthogy ezek a hagyományok – Kolozsvár,

Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történelmi és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, és minél gazdagabbak voltak, annál természetesebb módon ment végbe az irodalomalapítás folyamata. Másrészt az egész magyar irodalmi hagyománynak és a kortárs magyarországi irodalomnak is lényeges szerepe volt a kisebbségi magyar irodalmak megalapozásában, tájékozódásában és további fejlődésében. Nemcsak a korábbi egységes nemzeti irodalomnak, hanem a különfejlődés során létrejött értékeknek, törekvéseknek és intézményeknek is.

Mára a kisebbségi, így az erdélyi (a romániai) és a felvidéki (a szlovákiai) magyar irodalom mögött egy több mint nyolc évtizedes fejlődéstörténet áll. Írói nemzedékek váltották egymást, irodalmi intézmények szüntek meg és éledtek újra. Voltak ezeknek az irodalmaknak igen nehéz és küzdelmes éve is, így a közép-európai kommunista diktatúrák négyévtizedes korszakában, midőn elsősorban Erdélyben, de kisebb mértékben a Felvidéken is meg kellett küzdeni a magyar nemzeti kultúra és nemzeti identitás erőszakos felszámolására törekvő állami stratégiáival. Az 1989–1990-es közép-európai politikai átalakulások nyitottak új korszakot, új lehetőségeket a kisebbségi sorban tevékenykedő magyar kultúrák előtt. A demokratikus átalakulások, amelyek azonban nem voltak olyan mértékűek, hogy megteremtették volna a kisebbségi irodalmak teljesen biztonságos kiteljesedésének feltételeit, ismét teret nyitottak az irodalom szabadságának és az intézményrendszer megújulásának. Mind az erdélyi, mind a felvidéki magyar irodalom (e kettőtől lesz szó a továbbiak során) új korszakába érkezett, a magyarországi irodalommal szoros összeköttetésben dolgozik, és értékes új művekkel gazdagítja a nemzeti irodalmat, olyan művekkel, amelyek számot tarthatnak az európai olvasóközönség érdeklődésére is.

Magyar irodalom Erdélyben

A mögöttünk maradt másfél-két évtizedben igen sokat változott a magyar irodalom. Egyfelől talán abban, hogy a korábbi realiztikus narrációt a posztmodern irodalom szemléletmódjára épülő elbeszélőmód váltotta fel, és ez személyessé tette, egyszersmind relativizálta az elbeszélő hagyományos nézőpontját, amelyet korábban mindenekelőtt a történelmi és társadalmi valóság bemutatásának és értelmezésének szándéka szabott meg. Másfelől abban, hogy irodalmunk hagyományos közösségi-nemzeti tanúságtételét és küldetésstudatát egy inkább meditatív, filozofikus gondolkodásmód váltotta fel. Valójában ezek a változások fűződtek Mészöly Miklós, Konrád György, Kertész Imre, Nadas Péter és Esterházy Péter műveikhez, közülük több is az európai olvasóközönség érdeklődésével találkozott.

Az erdélyi (és általában a kisebbségi) magyar irodalomban nem történtek ehhez hasonló radikális átalakulások, jóllehet ezen az irodalmon is rajta hagyta nyomát a múlt század vég posztmodern irodalmi fordulata. Ez az irodalom alig szakított a maga hagyományával, mi több, az 1989-et követő történelmi átalakulások után inkább visszatért azokhoz a tradíciókhoz, amelyeket a két világháború között kifejlődött erdélyi magyar irodalom: a költészetben Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor és Dsida Jenő, az elbeszélő irodalomban Kós Károly, Nyíró József, Makkai Sándor és Tamási Áron alakított ki. A jelen erdélyi magyar irodalma ezért továbbra is egyfelől abban a fogalmi térben helyezhető el, amelynek a kulturális regionalizmus (az erdélyiség) és az egyetemesség (az európaiság) a meghatározó pontjai: a regionális hagyományokból és tapasztalatokból táplálkozik, de mindig az egyetemesség távlatát kívánja megteremteni, és az európai szellemiséget célozza meg. Másfelől a nemzeti (kisebbségi) közösség kérdéseire kíván válaszolni oly módon, hogy ne maradjon meg a nemzeti retorika kommunikációs terében,

hanem valóban eljusson az öntörvényű alkotás magaslatára. Ebben az értelemben lett egyszerre a közösségi elkötelezettség és a szuverén formateremtés alkotó képviselője a költészetben Kányádi Sándor és Kovács András Ferenc, az elbeszélő irodalomban Sütő András és Szilágyi István.

A kommunista korszakot lezáró 1989-es karácsonyi forradalom teljesen új helyzetet teremtett az erdélyi magyar irodalom élettörténetében. Ez az irodalom jóformán a zsnar-noki rendszer áldozatává vált a nyolevanes években, az állami cenzúra, az irodalomrendőri apparátus minden szuverén írói véleményt elhallgattatott, az irodalmi lapok többnyire a hivatalos propaganda kiszolgálására kényszerültek, és egyedül a Domokos Géza által irányított bukaresti Kriterion Könyvkiadónak sikerült eredményesebb kísérleteket tennie, igen szoros cenzurális korlátok között, az erdélyi magyar kultúra fenntartására. Mindez a kiadó vezetőjének következetes bátorságát és kitartását minősíti.

A Ceaușescu nevével fémjelzett rendszer összeomlása végül mégis megnyitotta az utat az irodalmi intézményrendszer szabadabb működése és kiteljesedése előtt. Az igen régóta (1926 óta) tevékenykedő kolozsvári *Korunk* című társadalomtudományi, irodalmi és művészeti folyóirat, Kántor Lajos szerkesztésében, valódi szellemi műhellyé vált, amely nem csupán az erdélyi, hanem az egész magyarság kultúrájának értelmezését és szolgálatát vállalta magára. Az ugyancsak kolozsvári *Utunk* című irodalmi lap helyett Szilágyi István szerkesztésében megindult a *Helikon* című folyóirat, a marosvásárhelyi *Igaz Szó* című folyóirat utódjaként pedig Markó Béla és Gálfalvi György szerkesztésében a *Látó* című folyóirat. A *Hét* című bukaresti hetilap szerkesztését Gálfalvi Zsolt, a kolozsvári *Művelődés* szerkesztését Szabó Zsolt vette át, és irányításukkal mindkét folyóirat az erdélyi magyarság kulturális felemelkedésének műhelye lett. A kelet-erdélyi székely vidék egyik kulturális központjában: Csíkszeredán indult meg a *Székelyföld*, Nagyváradon pedig a *Várad* című folyóirat. Új könyvkiadók léptek színre, a több évtizeden keresztül kitar-tó küzdelmet folytató bukaresti Kriterion mellett a kolozsvári Polis, a marosvásárhelyi Mentor, a csíkszeredai Pallas-Akadémia és még vagy egy tucat vállalkozás ad ki könyveket, nemcsak erdélyi, hanem magyarországi szerzőktől is.

Az erdélyi magyar irodalomban mindenekelőtt az elbeszélő próza hozott új hangot, tekintettel arra, hogy a szabadság légkörében ennek a műfajnak növekedtek meg igazán a valóságfeltáró és értelmezőlehetőségei. A költészet, már csak a metaforikus kifejezés-mód következtében is, mindig kötetlenebbül tehetett vallomást az erdélyi magyarság súlyos tapasztalatairól. A magyar nemzeti irodalom egyik leginkább elismert írója: a Marosvásárhelyen élő Sütő András évtizedek óta van jelen az egyetemes magyar irodalomban, első igazi írói sikerét az 1970-ben megjelent *Anyám könnyű álmat ígér* című „lírai szociográfiájával” aratta. Ez a költői előadásmódban és dokumentarista hitelességgel készült beszámoló egy erdélyi (mezőszegi) magyar szórványtelepülés történelmi hányattatásáról ad képet, s ezzel valóságos iskolát csinált: amíg a bukaresti cenzúra egyáltalán meg-túrte, egymást követve kerültek az olvasó elé az erdélyi magyarság megpróbáltatásait bemutatató könyvek, a többi között Szabó Gyula és Beke György önéletrajzi, illetve szociog-rafikus írásai. A rendszerváltozást követve Sütő több kötetben (*Fülesek és fejszések között*, *Szemet szóért*, *Erdélyi változatlanóságok*) vetett számot a maga személyes és kö-zösségi tapasztalataival, nem kis mértékben annak nyomán, hogy 1990 tavaszán a maros-vásárhelyi magyarok békés tüntetése alkalmával a városba irányított felbőszített román ellentüntetők súlyosan megsebesítették: fél szemére megvakították.

Az erdélyi magyarság drámai közösségi tapasztalatai következtében bontakozott ki az Erdélyben mindig is népszerű történelmi regény műfaja, minként a két világháború kö-zötti korszakban Kós Károly, Nyíró József és Makkai Sándor műveiben. A mögöttünk lé-

vő évtizedekben Szabó Gyula nagy terjedelmű (öt kötetben megjelent) történelmi regénye: *A sátán labdái* vitte tovább ezt az elbeszélő hagyományt. A „történelmi tudósításnak” nevezett regénysorozat a 17. század második felét, a fejedelmi Erdély hanyatlásának és összeomlásának keserves történetét mutatta be. Ugyancsak az erdélyi történelem múltját idézte fel Pusztai János *Tatárjárás* című regénytrilógiája, amely a 13. század közepén Magyarországra támadt tatár invázió országpusztító eseményeinek ábrázolásában utalt a jelenkori erdélyi magyarság történelmi megpróbáltatásaira.

Az erdélyi magyar elbeszélő irodalom és az egész magyar irodalom egyik kiváló képviselője a Kolozsváron tevékenykedő Szilágyi István, akinek még a diktatúra idején írott, de csak ennek bukása után megjelent nagy regény-parabolája: az *Agancsbozót* az abszurd irodalom eszközeivel mutatja be a mindenkori zsarnokság emberpusztító hatalmát. A regény hősei végsőkig ki vannak szolgáltatva egy olyan hatalomnak, amelyet valójában nem ismernek, személyiségük lassanként felbomlik az idegen erőszak nyomása alatt, és végül csak egy kétségbeesett lázadással sikerül emberi tulajukat helyreállítani. Jelentékeny szakmai sikert arató újabb regénye: a *Hollóidő* a 16. század végének magyar világot kelti életre, a török hódoltság korát, midőn egy kis magyar mezőváros polgárai az idegen hódítóknak kiszolgáltatva keresik az emberhez méltó élet lehetőségét. Két emberi magatartás küzdelme zajlik ebben a drámai történelmi keretben: az egyik a túlélés, a másik a szembeszegülés igazát hirdeti. Jellegetesen kisebbségi dilemma mindez, valójában mindkettő érvényes lehet, s az író nem is közöttük akar igazságot tenni, inkább magának az történelemnek az abszurd működését mutatja be, így alapozva meg regényének történelembölcseleti mondanivalóját.

A múlt ábrázolása a félmúlt, illetve a jelen vallató kérdései között kíván tájékozódni, közvetlenebbül vetik fel ezeket a kérdéseket a mai erdélyi magyar társadalom tapasztalatairól képet adó elbeszélő művek, így Bálint Tibor, Fodor Sándor, Sigmond István, Kozma Mária és Lőrincz György regényei. Az erdélyi magyar irodalom igen sokat veszített a zsarnokság utolsó éveiben, illetve közvetlenül a rendszerváltozás után, midőn számos kiváló erdélyi magyar író telepedett át Magyarországra, a többi között Beke György, Bodor Pál, Páskándi Géza, Bodor Ádám, Csiki László, Köntös-Szabó Zoltán és Vári Attila – ők továbbra is erdélyi magyar íróknak tartották, illetve tartják magukat, műveik mindazonáltal a magyarországi irodalom keretei között jelennek meg és találnak olvasóközönségre.

Erdélynek hagyományosan erőteljes volt az elbeszélő irodalma, és haloványabb volt a költészete, ez csak a két világháború közötti időkből ivelt fel, midőn az erdélyi magyar líra valóban a kisebbségi létbe kényszerült nemzeti közösség drámai tapasztalatainak a szószólójává vált. Ezt a küldetést vállalta a második világháborút követő évtizedek költészete is, különösen az ötvenes és hatvanas években indult lírikusok, akiknek versei hitelen képet festenek a kisebbségi közösség megpróbáltatásairól.

Az 1989-es rendszerváltozást megelőző évekből két olyan költőt kell megemlítenünk, akik azóta már nincsenek velünk: Székely Jánosra és Szilágyi Domokosra gondolok. Az első költő a huszadik század értelmiségi létének morális kérdéseit vetette fel, költői világában a történelmi lét drámai szemlélete kapott szerepet. A második, a harmincnégy évesen öngyilkosságot elkövető Szilágyi Domokos az újabb magyar líra egyik legnagyobb tehetsége volt. Költészete az avantgárd irányzatok vonzásában indult, ezzel is a teljesebb emberi élet vágyát fejezte ki. Erre a teljesebb életre azonban mindhiába vágyott a zsarnoki rendszer hazug világában, látásmódja ezért mindinkább elkomorodott, és végül tragikus színezetet kapott. Moralista költő volt, a veszélyeztetett erkölcsi értékeket ironiával próbálta védelmezni, mindazonáltal egyre inkább rá kellett döbbsennie arra, hogy maga a költészet: az emberi igazság és őszinteség mennyire védtelen.

A mögöttünk lévő évtizedek egyik legnépszerűbb és leginkább izgalmas költői teljesítménye Kányádi Sándor nevéhez fűződik. Indulásának egyszerűsége törekvő folklorisztikus és realista előadásmódját később az avantgárd költészet hatásával egészítette ki. Mindig természetes hajlamait követve azonosult a körötte élő emberi közösséggel, egyszerűsége mélyen átélte ennek a közösségnek: az erdélyi magyarságnak a drámai tapasztalatait, a megmaradásért folytatott küzdelem konfliktusait. Verse, például az erdélyi magyar szórványközösségek veszélyeztetettségéről beszélő *Fekete-piros* című költői rapszódia vagy a huszadik század kegyetlen történelme által meggyötört magyarság pusztulását sirató *Halottak napja Bécsben* című költői rekviem gondolati gazdagsággal, egyszerűsége mitológikus erővel idézték fel a nemzeti közösség tragikus tapasztalatait. Kányádi Sándor nemzeti költő, egyszerűsége „európai költő”, a fogalomnak abban az értelmében, hogy lírája következetesen vetett számot a huszadik század fájdalmas drámaival, és otthonosan tudta áttekinteni ennek a tragikus évszázadnak a szellemi, érzelmi és erkölcsi horizontját.

A kolozsvári Lászlóffy Aladár ugyancsak a mögöttünk lévő évtizedek súlyos erdélyi, magyar és európai tapasztalatait kívánta értelmezni költeményeiben: az emberi kultúra jövőjéről elmélkedett, igaz és tartós értékeket mutatott fel, a múlt eligazító tanulságait idézte fel. Az ő költészetét is megérintette korábban az avantgárd szellemisége, kiteljesedő lírája mindazonáltal az erdélyi magyar költészet korábbi hagyományainak klasszicizálásával, jelentékeny nyelvi erővel, időnként szellemes költői leleményekkel tett hitet a történelmi helytállás és a közösségi hűség erkölcsi eszményei mellett. Kányádi Sándor és Lászlóffy Aladár mellett Lászlóffy Csaba, Király László, Farkas Árpád, (a romániai politikai életben is kiemelkedő szerepet vállaló, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség elnökeként és újabban a bukaresti kormány elnökhelyetteseként tevékenykedő) Markó Béla, Egyed Emese és Ferencz István költészete érdemel odafigyelést.

A fiatalabb erdélyi magyar költészet kiváló képviselője Kovács András Ferenc, az ő költészete személyes egységbe tudta hozni a két világháború közötti erdélyi líra, a Nyugat körül gyülekező modern magyar költészet és a posztmodern költőiség hagyományait és beszédmódjait. Játékos fölénnyel bánik a szóval és a formával, ugyanakkor az ő költészetében is ott rejlik az erdélyi magyarság sorsáért érzett aggodalom, és megjelenik az a meggyőződés, miszerint az emberi személyiség és az emberi közösség belső konfliktusainak megoldásában a költészetnek kell gyógyító szerepet vállalnia. Mellette Orbán János Dénes, Fekete Vince és Sántha Attila tartoznak a fiatalabb erdélyi magyar líra ígéretei közé.

Az erdélyi magyar művelődésnek nagyobbak a színházi, mint a drámairodalmi hagyományai: Kolozsvár mindig is a magyar színi kultúra egyik központja volt, az erdélyi magyar szellemi élet hagyományosan pártolta a magyar dráma ügyét. A két világháború közötti korszakban azután az erdélyi drámairodalom is új erőre kapott, Kós Károly, gróf Bánffy Miklós és főként Tamási Áron drámai művei a budapesti közösség előtt is sikert arattak. Az utóbbi évtizedek magyar drámairodalmában viszont négy erdélyi szerzőnek is karakteres szerep jutott: Sütő Andrásra, Páskándi Gézára, Kocsis Istvánra és Székely Jánosra gondolok. Drámáik általában történelmi és bölcséleti parabolák, szinte mindig a zsarnokság természetrajzát, az emberhez nem méltó kiszolgáltatottságot mutatják be. A legnagyobb hatást Sütő András történelmi tragédiái, az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* aratták a magyar színpadon.

Magyar irodalom Szlovákiában

Az első világháború után a csehszlovák államhoz csatolt korábbi magyar Felvidék irodalma jóval nehezebben bontakozott ki, mint az erdélyi magyar irodalom. A területnek ko-

rábban kevésbé fejlődtek ki a magyar irodalmi hagyományai és intézményei, tekintettel arra, hogy közelebb esett Budapesthez, és a fellépő írói tehetségek többnyire a fővárosban helyezkedtek el. A történelmi kényszerűség mindazonáltal életre hívta a magyar irodalmi intézményeket és több jelentékeny író indítottak útnak, közöttük a baloldali Győry Dezsőt és premontrai papköltőt: Mécs Lászlót. Mindketten, ha más-más politikai előfeltevésekből is, a harcoss humanizmus szószólói voltak, és a második világháború idején egyértelműen szembefordultak a terjeszkedő fasizmussal. Ez a harcoss magatartás jellemezte a Kassa közelében elhelyezkedő kis Stósz bányavároskában magányba vonult Fábry Zoltán tevékenységét is, aki egy történelmi pillanatban: az 1945 és 1948 között érvényesülő csehszlovák magyarellenes kormánypolitika idején igen nagy szerepet vállalt magára a kisebbségi jogok védelmében.

Éppen a magyar kisebbség ellen bevezetett retorziók következtében a szlovákiai magyar irodalom csak nagy késéssel található magára, tulajdonképpen a hatvanas években, midőn kialakult a magyar kulturális és oktatási intézmények rendszere, és a falai között felnőtt fiatalabb nemzedékek vették kezükbe a kisebbségi irodalom ügyét. Ekkor jöttek létre olyan intézmények, mint a pozsonyi *Irodalmi Szemle* című folyóirat és az ugyancsak pozsonyi Madách Könyvkiadó. Az 1989–1990-es rendszerváltozás után ezeket újabb intézmények egészítették ki, így a *Kalligram* című irodalmi folyóirat, az ugyancsak Kalligram nevet viselő könyvkiadó, valamint a Dunaszerdahelyen működő Nap és Lilium Aurum elnevezésű kiadók. Megalakult a Szlovákiai Magyar Írók Társasága is.

A szlovákiai magyar elbeszélő irodalom első nagyobb sikerei Duba Gyula és Dobos László nevéhez fűződtek. Duba Gyula humoros írásokkal kezdte pályáját, majd szociografikus falurajzokban adott hiteles képet a dél-szlovákiai magyar paraszti társadalom korszakos átalakulásáról. Az ezekről szerzett személyes tapasztalatait összegezte *Ívnek a csukák* és *Örvénylő idő* című regényeiben. Dobos László mint kisebbségi politikus (1968-ban a szlovák kormány minisztere) és mint kulturális szervező (a Madách Könyvkiadó első igazgatója) fontos közéleti posztokat töltött be, íróként pedig a szlovákiai magyarság önismeretének (Fábry Zoltán mellett) legnagyobb hatású alakítója volt. Földönfutók című regényében a második világháború után elrendelt kisebbségellenes retorziók: a felvidéki magyarság kitelepítése és deportálása kegyetlen történetét idézte fel. *Egy szál ingben* című nagyregényében ugyancsak a magyar kisebbségi közösség történelmi megpróbáltatásaival vetett számot. Regénypoétikai tekintetben is eredeti művében a szociografikus „valóságirodalom” és a mitikus értelmű regényparabola lehetőségeit egyesítette.

Az utóbbi évtizedek magyar irodalmába hozott új színeket Grendel Lajos prózája, valójában a posztmodern magyar elbeszélő irodalom egyik eredeti változata. *Éleslövészet*, *Galeri* és *Áttételek* című regényeiben a kisebbségi magyar társadalom lelki traumáiról ad elemző leírást, miközben nemzedékének, a hetvenes években eszmélkedő generációnak a tapasztalatait és világpépjét is mérlegre helyezi. Későbbi írásaiban az abszurd irodalom iránt érzett vonzódásáról tett tanúságot, emellett kiváló novellista, aki a klasszikus novellaformától a parafrázisra épülő történetig minden változatnak egyformán mestere.

Ahogy Erdélyben, a Felvidéken is mindig a költészet reagált leginkább közvetlenül a közösségi létezés eseményeire. Ez a költészet a szlovákiai magyar költőt ifjúságában övező falusi társadalom súlyos tapasztalatainak értelmezésétől jutott el a modern világban élő ember bölcséleti és erkölcsi konfliktusainak vizsgálatáig. Tözsér Árpád is kezdetben a közép-szlovákiai Gömör-vidéken töltött gyermekkorának élményvilágát szólaltatta meg, hogy később a szlovákiai magyar értelmiség identitásának eredeti értelmezésével adjon sajátos színeket az új magyar költészet palettájához. Verseinek uralkodó szólamává vált a kérdés, a meditáció, és mint *Történetek Mittel úrról, a gombáról és a magán-*

valóról, valamint *Mittelszoliszizmus* című verseskötetei tanúsítják, a költői személyiséget erősen háttérbe szorító, tárgyyszerű kifejezésmóddal vizsgálja a közép-európai létezés (ezen belül a magyar tapasztalat) tulajdonságait, mentális szerkezetét.

Nemzedéktársa, Cselényi László ugyancsak a közvetlen élettapasztalatok költői ábrázolását követve szegődött a költői modernség hívei közé. Kifejezésmódja a neoavantgárd struktúraépítési eljárásait és a mitikus szemléletmódot egyesíti, e kettős igénynek megfelelő költői kompozíciókban és nyelvezeten ad számot a szlovákiai magyarság történelmi tapasztalatairól és személyes felismeréseiről. *Jelen és történelem* című nagyobb költői kompozíciójában átfogó képet ad a kisebbségi lét konfliktusairól. A Kassán (azaz a kelet-szlovákiai nagyvárosban) élő Gál Sándor költőként, elbeszélőként, szociográfusként és tanulmányíróként helyezi mérlegre a kisebbségi létben szerzett személyes tapasztalatait, illetve a dél-szlovákiai magyarság közösségi tapasztalatait. *Mélyutak* című riportkönyvében ezekről a közösségi tapasztalatokról ad elemző beszámolót. Meg kell még említenünk a korábban Magyarországra áttelepült Tóth László és Varga Imre, illetve a Dunaszerdahelyen élő Barak László költői munkásságát, valamint a pozsonyi Koncsol László esszéírói és szociográfiai munkásságát.

A szlovákiai, miként az erdélyi magyar írók is, már a nyolcvanas évek eleje óta szoros egységben tevékenykednek a magyarországi irodalmi élettel. Az 1989-es rendszerváltozást követve tagjai lettek a Magyar Írószövetségnek és más irodalmi egyesületeknek, könyveik természetes módon vannak jelen a magyarországi folyóiratokban, a könyvkiadásban és a könyvpiacra, és rendre megkapják a Magyar Köztársaság kulturális díjait is, így az erdélyi Sütő András, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, valamint a szlovákiai Tőzsér Árpád a legmagasabb irodalmi elismerésben: Kossuth-díjban, az erdélyi Benkő Samu és Kántor Lajos pedig a legnagyobb tudományos elismerésben: Széchenyi-díjban részesült. A magyarországi és a határon túli, kisebbségi magyar irodalmak lelki egysége mellett nagyrészt helyreállott irodalmunk intézményi egysége is, ez is hozzájárult ahhoz a magyar „nemzetegyesítéshez”, amelyre különben széles körben van igény, amelynek megvalósulása érdekében az európai integráció adhatja a legnagyobb támogatást.

Stark Tamás

**„Malenki robot”
Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban
(1944–1955)**

**„Malenki robot”
Hungarian Forced Labourers in the Soviet Union
(1944–1955)**

The total number of Hungarian POWs dragged off to the Soviet Union could only be roughly estimated: the sum-total might reach approximately 600.000, including 200.000 civilians. From the difference – around 200.000 – between the number of those fallen into captivity and those released, one can conclude the number of those who perished. Though survivors are victims as well: most of them returned home physically and spiritually broken.

Mivel hazánkban a politika és a történetírás évtizedekig hallgatott a „malenki robot” jelenségről, a szovjet megszállás fekete krónikája nagyrészt „szájhagyomány” útján és családi körben élt tovább és terjedt el. A Vörös Hadsereg által elfoglalt magyar területeken romeltakarításra való hivatkozással fegyveresek az utcáról gyűjtöttek és vittek el embereket.

Ekkor hangzott el indoklásként és egyben megnyugtatóként a „malenkaja rabota” (kis munka) kifejezés, ami arra utalt, hogy az elvitt civilek munkájára csupán rövid ideig lesz szükség. A magyar fülekben „malenki robot”-ként rögzült kifejezés azóta a Szovjetunióba hurcolást és a kényszermunkát idézi.

1945. július 25-én a Potsdami Konferencián Sztálin Trumannak és Churchillnek a következő szavakkal beszélt a Szovjetunió háború utáni helyzetéről: Nem szoktam panaszkodni, de most el kell mondanom, hogy rendkívül nehéz helyzetben vagyunk. A hatalmas veszteségek miatt nincs elég emberünk, és ha feltárnám országom valódi viszonyait, akkor önök könnyekben törnének ki.”¹

Sztálin, mint korábban Jaltában, ezen a megbeszélésen is kifejtette, hogy az ellenséges országok fogságba esett katonáit, a Szovjetuniót ért hatalmas emberi és anyagi veszteség legalább részleges pótlására a Szovjetunió területén kívánja dolgoztatni. A hadifoglyok munkáját ezért szovjet részről újjáépítési és jótételi munkának tekintették. A Szovjetunió hadifoglyomunkára vonatkozó igényét – figyelembe véve az országot ért valóban hatalmas károkat – a nyugati hatalmak de facto elismerték. De a külföldi foglyok kényszermunkájának igénye valóban csak a náci Németország és szövetségesei által okozott pusztítások miatt merült fel?

Lavrentij Berija belügyi népbiztos 1939. szeptember 19-én, tehát néhány nappal a Szovjetunió Lengyelország elleni inváziója után adott ki rendeletet a hadifoglyokat és a

¹ Stalin's statement is cited by Andreas Hilger, *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956*, Klartext, Essen, 2000. 173. p.

külföldről internált civileket dolgoztató új táborrendszer felállításáról.² A szeptember végén létrejött táborrendszer nevének rövidítése UPVI (Upravlenijja lágereh Voennoplen-nih i Internirovannih) Hadifogoly- és Internálttáborok Igazgatósága.

Az UPVI táborrendszer a Gulag mellett jött létre. A két táborrendszer szorosan együttműködött. Az UPVI vezetői jórészt a Gulag apparátusából érkeztek. Az NKVD részéről a táborrendszer felügyelője volt Vaszilij Csernyisov tábornok, aki korábban a Gulagot vezette. Majd 1941 nyarán az UPVI táborrendszer vezetője lett Szerov tábornok, aki ezt megelőzően a Gulagot felügyelte. 1945 februárjában a táborrendszert kiegészítették és átszervezték, akkor UPVI-ből GUPVI lett, tehát a Hadifogoly- és Internálttáborok Igazgatóságából főigazgatóság lett. 1945 februárjában a táborrendszer már mintegy 350 főtáborból, 4 ezer melléktáborból állt. A fő- és melléktáborokon kívül léteztek még speciális munkabrigádok, kórháztáborok, elkülönített munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök. A táborokban szovjet adatok szerint több mint 4 millió külföldi rab fordult meg.³

Az UPVI–GUPVI táborrendszernek már a háború első napjaiban történő felállítása arra utal, hogy a szovjet vezetés a háborút megfelelő alkalomnak tekintette arra, hogy az ipari és mezőgazdasági szektorait külföldi munkaerővel töltsse fel. A GUPVI táborrendszer korai felállítása bizonyítja, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget civilek és katonák között, és hogy a háború a kommunista rendszer kiterjesztése mellett a munkaerő-szükséglet kielégítését is szolgálta.

Mindaz, ami Magyarországon a második világháború utolsó hónapjaiban, valamint a háború után történt, nem egyedi jelenség volt, hanem a megszállt területeken folytatott szovjet politika szerves részét képezte. A kollektív felelősségre vonás, az etnikai tisztogatás és a kényszermunka tömeges alkalmazása a szovjet rendszer lényegéhez tartozott.

A magyar területeken alkalmazott szovjet politika illeszkedik a Szovjetunió belül és kívül végrehajtott kollektív megtorlások, etnikai és politikai tisztogatások sorába.

Elhurcolás

Magyarországon a polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A tömeges lefogások első hullámára közvetlenül a hadműveletek után került sor. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjetek rendszerint romeltakarítás ürügyén gyűjtötték össze és vitték el az embereket. Az elhurcoltak számáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Kolozsvár elfoglalása után a szovjet haderő mintegy 5 ezer városi polgárt hurcolt el. 1944. október 28-án Hajdúböszörményből 300 polgári személyt vittek el. November 2-án mintegy 2 ezer férfit és nőt tereltek fogolytáborokba Nyíregyházáról. Hajdúnánásról 300 polgári személy került szovjet fogságba.⁴

² On the organization of „archipelago GUPVI” see: Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 1995, 55. p. and Stefan Karner: The GUPVI In: Bulletin du Comité international d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Montreal, 1995, 177–189. p.

³ Ibid.

⁴ Magyar Országos Levéltár (Hungarian National Archives) KÜM Szu tük. XIX-J-1-j IV-48229. Box 25044/45.

A legnagyobb arányú elhurcolásokra Budapesten került sor. Malinovszkij marsall a megtorlástól való félelmében a főváros bevételeinek az elhúzódását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180–200 ezer fős haderőről számolt be. Ezzel szemben a körülzárt német–magyar alakulatok összlétszáma 80 ezer fő körül mozgott. Mivel a tábournoknak át kellett adnia az NKVD Hadifogoly és Internált Főigazgatóságának (GUPVI) az ígért fogolytömeget, a fiktív és a valóságos létszám különbségét civilekkel kellett kiegyenlíteni. Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall 138 ezer hadifogolyról tett jelentést. Mivel a valódi hadifogolyok száma a német katonákkal együtt sem lehetett több 40 ezernél, a hiányzó fogoly mennyiséget – mintegy 100 ezer főt – Malinovszkij budapesti és Pest környéki civilekkel pótolta.⁵

Az elhurcolás második hulláma, az első hullám után 1–2 hónappal kezdődött. Ez az elsőnél jóval szervezettebb, gondosan megtervezett és előkészített akció volt, mely azonban nem terjedt ki az egész országra.

Az ország jelenlegi területén végrehajtott elhurcolások a Szovjetunió állambiztonsági bizottságának 1944. december 16-i határozata alapján került sor. Ez a határozat rendelte el a Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén élő munkaképes korú német nemzetiségű nők és férfiak „mozgósítását” és a szovjet táborvilágba való szállítását.⁶

A magyarországi németek deportálását utólag „legitimálta” az ideiglenes kormány belügyminiszterének, Erdei Ferencnek 1945. január 5-én kiadott rendelete „a Magyarország területén tartózkodó német származásúak összeírásáról, munkaszolgálatra való igénybevételük céljából”.

A mozgósítás elvben csak a német nemzetiségűeket érintette, de a deportáltak nagyobb része magyar volt. Az elhurcolás második hulláma Magyarország háború utáni, vagyis mostani területén a front előrehaladását követve a Tiszántúlon és Északkelet-Magyarországon kezdődött, Budapest környékén és a Duna–Tisza közén folytatódott, és a Délkelet-Dunántúlon fejeződött be. A lakosság szelektálásának lefolyásából úgy tűnik, hogy a szovjet belügyi csapatoknak területekre lebontott fogoly-kontingenst kellett kiállítani, és a Szovjetunióba szállíttatni. Ha a kontingenst a német nemzetiségűekkel nem lehetett feltölteni, akkor jöttek a német, majd a magyar nevű magyarok. Viszont ha a kontingens már megvolt, akkor – a fenti utasítás ellenére – „terven felül” már nem hurcolták el a még helyben lévő német nemzetiségűeket sem.

Szovjet katonák és magyar „policok” kísérték a lefogottakat a fronttól mintegy 25–30 kilométerre lévő felvevő-táborokba. Magyarország területén mintegy 80 felvevő-tábor volt. Ezek mögött működtek a gyűjtőtáborok. Az ország területén tíz olyan tábor volt (Baja, Debrecen, Gödöllő, Jászberény, Székesfehérvár, Vác, Kecskemét, Cegléd, Szeged, Gyula), ahol 20 ezernél több foglyot őriztek.⁷ A felvevő- és gyűjtőtáborokat már kizárólag

⁵ Zalán Bognár, Egy csata utóélete, *The consequence of a battle, Studia Caroliensia*, 2000/1 78–81. p.

⁶ György Dupka—Alexei Korsun, A „Malenykij Robot” a dokumentumokban (*Documents on the Deportations of Hungarians from Carpatho-Ruthenia*) 33–34. p.; Stefan Karner: Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 1995. 25. p.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár, (*Archives of Military History*) Budapest, Békeelőkészítő anyag (*Peace Preparation material*) A/I. 94/4766.

szovjet katonák őrizték. Az általában laktanyaépületekben berendezett táborokat a helyi lakosság meg sem közelíthette. Arannyal és alkohollal a szovjet öröket azonban néha meg lehetett vesztegetni és a kitarító érdeklődő hírt kaphatott hozzátartozójáról, és olykor a kiszabadulás is elérhető volt. A „megvett” fogoly már biztonságban volt, de az örök ilyen esetekben a helyi lakosság soraiból pótolták a „hiányt”. Egyes táborokba be lehetett küldeni élelmiszert, és volt olyan táborparancsnok, aki hozzátartozókat is fogadott, megnyugtatta őket, és gyors szabadulást ígért.

Az összezárt valódi hadifoglyok, a szabadság ígéréteiben bízva átállt magyar katonák és a civilek mintegy 1-2 hónapot töltöttek a gyűjtőtáborokban. Aztán bevagonírozták a foglyokat, mondván, hogy a munkahely „máshol” lesz.

A fogságba esett, elhurcolt magyarok számáról csak hozzátételeges adatok állnak rendelkezésre.

A Központi Statisztikai Hivatal a szovjet területeken, valamint a magyarországi harcokban, továbbá az 1945. márciusi–áprilisi visszavonulás során német területeken fogságba esett magyar katonák lehetséges számát is figyelembe véve – összesen 600 ezerre becsülte a szovjet fogságba került magyarok számát.⁸ Mivel a KSH 1946-ban készített jelentésében nincsen szó sem a Magyarországról kiszállított népi németről, sem a Kárpátaljáról és Erdélyből elhurcolt magyarokról, a szovjet fogságba esett, illetve elvitt magyarok és magyarországi németek teljes száma 50–100 ezer fövel is meghaladhatja a KSH adatát. Ezeket a becsült határértékeket nagyságrendileg az 1989 után felbukkanó, egykori szovjet adatok is alátámasztják. A szovjet Belügyminisztérium adatai szerint 1945. október 31-én 526 ezer fogoly volt a Szovjetunióban.⁹ Ez a szám azonban csak az 1945 őszi nyilvántartásban lévőkre vonatkozik. Ez a fogolylétszám nem tartalmazhatta azokat, akik korábban estek fogságba, és 1945 októberében már nem voltak életben. Nem tartalmazza a szovjet adat az átmenő táborokban és a kiszállítás közben elhunytak számát sem. Márpedig kiszállítás közben magasabb volt a halandóság, mint kint a táborokban. Az 1945 őszi regisztrált 526 ezer fős adat tehát lényegesen, akár 100 ezerrel is több foglyot takar.

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy a fogságba esettek közül hányan voltak civilek. 1945 folyamán a külügyminisztérium hadifogoly-osztálya a hozzátartozók bemondásai alapján megpróbálta összeállítani az elhurcolt civilek listáját. A rendelkezésre álló listákon 75 811 vidéki elhurcolt neve áll.¹⁰ Ez az adat azonban csak töredékesen tartalmazza

⁸ Hadtörténelmi Levéltár, (*Archives of Military History*) Budapest, Békeelőkészítő anyag (*Peace preparation material*) A/I. 94/4766.

⁹ Gosudarstvennaia archivnaia sluzba Rossiiskoi Federacii, Centr hranenia, istoriko-dokumentalnih kollekcii (*State Archives of the Russian Federation, Center for preservation of historical collection*), Moscow, MVD, fond: 1/n opis: 01e delo: 81. See also: V. P. Galicki: Vengerskie voennoplennije v SSSR. (*Hungarian POW's in the Soviet Union*), Voенно Istoriceskii Jurnal (*Review of Military History*), 1991/10, 45. p.; Voennoplennije v SSSR, Dokumenti i Materiali, (Prisoners of war in the Soviet Union, *Documents and Materials* Ed. M.M. Zagorulko, Logos, Moscow, 2000, 332. p.

¹⁰ József Domokos devoted years for studying petitions of the relatives of deportees, and the lists of deported persons compiled for the Allied Control Commission. On the basis of these sources stored in the Military Archives in Budapest, he identified 75 811 deportees from the countryside. The results of Domokos' researches was published in: *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–Zs*, (*Hungary in World War II. An Encyclopedia*) ed. Péter Sipos – István Ravasz, Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1996, 498. p.

a német elhurcoltakat, és az utólag regisztrált magyarok száma sem teljes. Figyelembe véve a mintegy 100 ezer civilt érintő budapesti és Pest környéki deportálásokat, a Kárpátalja és Észak-Erdély területén végrehajtott elhurcolásokat, a civilek száma meghaladhatja a 200 ezret.¹¹ Ez a teljes fogolylétszám mintegy harmada.

Kiszállítás

A magyarországi gyűjtőtáborokból a foglyok útja a román területen lévő tranzit-táborokba vezetett. A bevagonírozásban gyakran magyar karhatalmi erők, „policok” is részt vettek. Az orosz örköz hasonlóan ők is puskával ütötték a foglyokat, és kényszerítették őket a beszállásra. Egy vagonba általában hatvan személyt préseltek. Jobb és baloldali emeletes priccseken 30–30 főnek kellett elhelyezkednie. A két priccs között kályha volt, de tüzelőt csak szórványosan adtak. A vagon alá kis lyukat fűrtak, az volt a WC. A kémlelő, nyílásokat sűrű szögesdróttal fonták át. Indulás előtt az ajtókat lelakatolták. A szerelvények végén fékezóbódé volt, ezekben álltak az örök. Útközben néha megálltak vizet venni. Ilyenkor adódott az utolsó alkalom a szökésre. Az örök rálöttek a szökésben lévőkre. Nyilván pontosan el kellett számolni a rabok létszámával, ezért a szökevényeket az örök új foglyokkal pótolták.

Többnapos utazás után érkeztek meg a foglyok valamelyik tranzit-táborba. A két legnagyobb átmenőtábor Foksániban és Máramarosszigeten volt. Hírheft átmenőtáborok működtek Brassó mellett, Temesváron, Jasiban és Ramnicul Saraton. A romániai tranzit-táborokon kívül sok magyart szállítottak a nyugat-ukrajnai Szambor melletti táborba, mely szintén fontos átmenőpont volt.

Ezekben a táborokban hatalmas volt a halandóság. Pontos számok nem állnak rendelkezésre, de a túlélők visszaemlékezései hiteles képet adnak az átmenő-táborokban uralkodó viszonyokról. 1945 nyarán vérhasjárvány volt a temesvári táborban, melynek következtében mintegy 30 ezer német, magyar, román és más nemzetiségű fogoly halt meg. Járványokról és tömeghalálról tesznek említést a Foksáni tranzit tábor megjárta foglyok is.

A visszaemlékezések arról számolnak be, hogy a szállítás hetei alatt a foglyok naponta csak egyszer kaptak enni, főleg száraz kenyeret, és valamilyen levesnek mondott forró lét. A téli szállításoknál gyakran hiányzott a tüzelő is, így a vagonokba állított kályhákat nem lehetett megfelelően felfűteni. Ilyen körülmények között a szállítás közben a foglyok 10–20 százaléka meghalt. A halottakat a sínek mellé fektették. A haláleseteket senki sem regisztrálta.

Az átmenőtáborokból a hadifoglyok és civil internáltak többhetes, marhavagonokban történő szállítás után kerültek a szovjet táborvilág valamelyik bugyrába.

¹¹ On the deportations of Hungarians from Transylvania see: Fehérkönyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról, (*White Book about the atrocities committed against Hungarians in the Fall 1944*) Edition of Democratic Alliance of Hungarians in Romania, Cluj-Napoca, 1998. 27–30 p.; Transilvansky Vopros, Vengero–Rumunsky Territorialnuy Spor i SSSR 1940–1946, Dokumenty, (*The Transylvanian Question, Hungarian–Romanian Rivalry for Transylvania and the Sovietunion, 1940–1946*) Rosspen, Moscow 2000, 288–289. p.; On the deportations from Carpatho-Ruthenia see: (György Dupka–Alexei Korsun, A „Malenykij Robot” a dokumentumokban (*Documents on the Deportations of Hungarians from Carpatho-Ruthenia*) Intermix Publishers, Ungvár–Budapest, 1997. 15. p.

A szovjet táborvilágban

A magyarok mintegy 2000 táborban szóródtak szét. A visszatérő foglyoktól kapott információk alapján a kisgazda irányítás alatt álló honvédelmi minisztériumban számos táborot sikerült azonosítani. Azerbajdzsánban 44, a Baltikumban 158, Belorussziában 131, a Kola-félsziget térségében 53, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Moldáviában 15, Észak-Oroszországban 119, Leningrád térségében 53, Közép-Oroszországban 627, az Urálban 276, Szibériában 64 táborban voltak magyarok.

A hosszú vasúti szállítás során megtizedelődött, lelkileg és fizikailag is összetört rabok egymást támogatva nagy nehézségek árán tudtak csak kiszállni a vagonokból. A kiszállás pillanataiban találkoztak a rabok először a szovjet valósággal. A visszaemlékezők közül sokan leírták, hogy megérkezés után a helyiek rohanták meg az épp elhagyott vagonokat, és még használható élelmiszer után kutattak. Ugyanezt tapasztalták a Romániából hajóval szállított és a fekete-tengeri kikötőkbe érkező foglyok. Szevasztopol kikötőjében ruháért, cipőért és élelemért könyörgő rongyos, kiéhezett lakosság várta őket. A rabok olyan világba érkeztek, ahová még ők is, többhetes nélkülözés után is tudtak „valamit” hozni. Gyakran előfordult, hogy vagonok, illetve a hajó elhagyása után a kísérő örök még kifosztották az általuk kísért szállítmányt. A sorakozót és létszámenőrzést követően a foglyoknak a földre vagy kosarakba kellett tenniük a még meglévő személyes holmijukat. Az elvett tárgyak általában az örökhöz kerültek, de az is megtörtént, hogy az érkezőket körülvevő helyi lakosság között osztották szét. A tábort hosszú, rendszerint többnapos meneteléssel érték el. A visszaemlékezők által gyakran „tatár fiúk”-nak nevezett kísérők kegyetlenek voltak. Aki menet közben megállt, azt agyonlőtték, vagy puskatussal agyonverték. A menetelés közben érintett falvak, városok lakossága vad gyűlölettel vette körül a transzportokat. A helyiek haragjától gyakran az őrségnek kellett a foglyokat megvédenie. De előfordult az is, hogy épp az örök verették meg a rájuk bízottakat. A menetelő, vánszorgó foglyokra hullott a közápor, két kézzel fenyegették, majd leköpdösték őket. A foglyok akkor még nem tudták, hogy a hangzavarban miket kiabálnak feléjük, csak a „fasisztü” szót értették. Az ellenségeskedés azonban nem nacionalista vagy faji előítéleten alapuló gyűlöletből származott. Az oroszok úgy tudták, azt mondták nekik, hogy a „hadifoglyok” mind háborús bűnösök, tömeggyilkosok és alapvetően ők a felelősek az ország nyomoráért. A helyi lakosság haragját azonban elsősorban nem a bosszúvágy tüzelte, hanem az elkeseredés és kilátástalanság. Azt kiabálták ugyanis, hogy foglyok menjenek haza, mert nekik is alig van mit enniük, és a jövevények miatt még azt a keveset is elveszik majd tőlük. A helyiek olykor egészen különös és váratlan ok miatt haragudtak kifejezetten a magyarokra. Egy visszaemlékezés szerint Krasznnojarszkban „*Csuda egy értetlen nép lakik... Mondják nekünk hogy; – A magyarok vagytok? No úgy köll nektek! Biztos kommunisták voltatok, hát megérdemlitek a sorsotok! ... Igen a Kun Bélával kellene összekötni benneteket, az is kommunista vót, aszt itt döglött meg Krasznnojarszkba 'na jól van majd tik is meglássátok!*”¹²

A tábor épületei óriási szürke hodályok voltak. A hetekig úton lévőek már tetvesek voltak, és piszkosak. De ugyanilyen aggasztó állapotban voltak a táborlakók is. A kiszolgáltatottság, a nélkülözés és a reménytelenség szürke masszává gyúrta a sokféle országból összegyűjtött foglyokat. A friss jövevények a rongyokba öltözött táborlakók közül alig tudták megkülönböztetni a férfi és a női rabokat, a magyarokat és más nemzethez tartozókat.

A lágeréletet hitelesen be lehet mutatni, de pontosan nem. Visszaemlékezések százaiból az derül ki, hogy az élet és munkakörülmények, az örökkel, valamint a helyi lakossággal való viszony szinte lágerenként változott. Volt olyan tábor, ahol az örök szórakozásból öltek, de volt olyan is, ahol az örök a rabokkal együtt fosztogatták a környező almáskerteket. Volt olyan tábor, ahol a foglyok rendszeresen kimenőt kaptak a környező településekre, de olyan is volt, ahol már a kerítés megközelítésekor is lőttek. Volt olyan tábor, ahol 14 órát kellett dolgozni, volt olyan, ahol 12 órát, megint máshol csak nyolcat. Volt, ahol adtak jelképes fizetséget, volt, ahol nem. Volt olyan tábor, ahol szinte mindegyik fogoly meghalt, volt, ahol „csak” 10 százalékos volt a veszteség. Volt, ahol a szökésért halál járt, volt, ahol csak büntetés. A foglyok élet és munkakörülményei függtek a parancsnokoktól, az őrszemélyzettől, és a helyi lakossággal való viszonytól, továbbá a jórészt mai is ismeretlen „felsőbb utasításoktól”. De a lágeréletre befolyást gyakorolt a társadalmi és földrajzi környezet, az éghajlati viszony és a rabság időpontja is. 1945-ben még számos táborban jutottak amerikai élelmiszerkonzervekhez a foglyok. Az éhezés 1946-ra vált általánossá. A lényeges különbségek ellenére a lágerélet mindenhol a nyomort, a kiszolgáltatottságot, a reménytelenséget és a tömeghalált jelentette.

A tábort a foglyoknak kellett felépíteni. A legkezdetlegesebb tábor, 2-3 méter mély, a foglyokkal kiásatott hatalmas teknő volt, ahol több ezer embert őriztek a szabad ég alatt. A foglyok hosszú ideig történő tartására és dolgoztatására alkalmas táborok rendszere folyamatosan épült ki a háború során, illetve a háborút követő években. A fogolytábort általában 4 sor kerítés vette körül. Két magas kerítés állt 3-4 méterre egymástól, majd 4-5 méterre a két párhuzamosan futó kerítéstől kifelé és befelé is 1-1 méter magas védelmi fal húzódtott. A belső alacsony védelmi fal volt a határ, annál tovább a foglyok nem mehettek. A két magas drótkerítés között mozogtak az örök. A tábor sarkaiban megfigyelőtornyok álltak. Volt olyan tábor, ahol kétsoros, és volt olyan melyet háromsoros drótkerítés övezett, melyet csak két méterre lehetett megközelíteni.

Az állandó szálláshelyül szolgáló barakkok jelentős része földbe vájt bunker volt. Ezekben mintegy 300 személyt helyeztek el. Nagyobb, ezer, ezeröttszáz fős fogolytömegek elhelyezésére téglából építettek szálláshelyeket. Ezekben hosszú folyosókról nyíltak szobák. Az alacsonyabb szobákban egyemeletes, a magasabbakban két-, háromemeletes deszkasor volt. Az ágyaknak nevezett alkotmány, keresztbe fektetett különböző vastagságú deszkákból állt. Takarót, matracot, szalmát nem kaptak a rabok. A barakkok zsúfoltak voltak. Olyan sokan feküdtek egymás mellett, hogyha valaki meg akart fordulni, akkor az egész sornak meg kellett mozdulnia. A barakk kis ablaknyílásairól rendszerint hiányzott az ablaküveg. Nem volt tűzhely sem. A foglyok maguk csináltak téglából és vaslemezből kályhát, amin vizet is forralhattak, ha valahonnan néha sikerült tüzelőt „szerezni”.

A férfiak és nők külön barakkokban voltak. Általában elkülönítették a tisztákat is. A foglyokat nemcsak kiépített táborokban helyezték el. Lágerré alakítottak romos gyárépületeket, raktárokat és csűröket, valamint kifosztott kolostorokat és templomokat.

A rabok élete a táborban az érkezés utáni sorakozóval kezdődött. Számos visszaemlékező leírta, hogy táborparancsnok a foglyokhoz rövid beszédet intézett, melyben elmondta kiszállításuk okát. Az egyszerű magyarázat szerint a foglyok fasiszták, és azért vitték ki őket, hogy jóvátegyék mindazt, amit a Szovjetunió ellen vétektek.

A táborba érkezés után – ha volt rá lehetőség – a foglyokat fertőtlenítették, és szőrteletenítették, majd orvosi vizsgálat következett. Ez rendszerint csupán farba csípésből állt és a bőr rugalmasságából következtettek a fogoly általános fizikai állapotára. Az erőnlét alapján négy kategóriát állapítottak meg. Az első és a második kategóriába sorolt foglyoknak minden munkát el kellett végezniük. A harmadik kategóriásoknak nem kellett lemenniük

a bányába. A negyedik kategóriába tartozók az alaposan legyengült disztrófiasok voltak, akiknek rendszerint a tábor területén kellett dolgozniuk.

Általában a jó ruhában, bakancsban érkező civilek és hadifoglyok ruházatát cserélték láger-öltözetre. A nagy értéknek számító ruhákat elvették, és helyette szovjet és német halott katonákról lehúzott koszos rongyokat kaptak a foglyok. Lábbelijük, fatalpra dolgozott vászoncipő volt. De a foglyok maguk is készítettek gumi és vászon hulladékból lábbelit. Ezt hordták a szabad orosz munkások is. Valódi lábbelit, amerikai bakancsot vagy orosz vászonbetétes csizmát csak a főnökök hordtak. Előfordult, hogy több foglynak csak egy kalucsni jutott. Ilyenkor a lábbelit műszakonként váltani kellett. Fehérneműje nem volt a foglyoknak. Télire általában vattás nadrágot, pufajkát, halinacsizmát kaptak, vagy maradt a fák lumpa. A bányában dolgozók kaptak egy zsákvászon nadrágot, amit derékszjij híján madzaggal, dróttal kötöttek fel, egy nyakon megköthető inget, pufajkát és lábbelinek egy gumikalucsnit, illetve fák lumpát.

Az első hónapban többször van adatösszeírás. De pl. az 1943 elején a Don mentén fogóságba esett magyar katonákat csak hónapokkal később, 1943 késő tavaszán regisztrálták, amikor már a foglyok mintegy fele nem volt életben. A foglyok egy tisztekből és orvosokból álló kihallgató bizottság elé kerültek, és mindenkiről egy négyoldalas, 52 kérdést tartalmazó adatlap készült. A kérdések korábbi életük minden részletére kiterjedtek. A kihallgatók elsősorban a fogoly társadalmi (osztály) háttérét, képzettségét, nyelvtudását, politikai nézeteit firtatták. Ha katona is volt, akkor a hadszíntéren eltöltött időről is részletesen be kellett számolnia. Mindenkiről készült egy levelezőlap nagyságú személyi karton is, mely a legfontosabb adatokat tartalmazta. Ez az adatlap és a négyoldalas kérdőív aztán táborról táborra kísérte a foglyokat. A bemondott adatok hitelességéről úgy próbálták meggyőződni, hogy a foglyokat lágeréletük során többször is kihallgatták. Gyanússá az vált, akinek válasza – a kihallgatások során – különbözőek voltak. Az oroszul nem értő foglyok teljesen ki voltak szolgáltatva kihallgatóiknak. Több visszaemlékező leírta, hogy a tolmács önkényesen, illetve nyilvánvalóan előzetes parancsra a polgári elhurcoltakat valamilyen harcoló alakulat tagjaiként írta le. Sok rab csak hónapokkal, esetleg évekkel később jött rá a „tévedésre”. Ha tiltakozott, akkor gyanússá vált, és nem változtattak a bejegyzésen.

A foglyok előéletének feltárására, megfigyelésére és terhelő bizonyítékok gyűjtésére szervezték meg a tábori besúgószolgálatot. A spicliket a politikai tiszttal választotta ki. A kiszemelt foglyot az irodájába hívatta, és elmondta a feladatot. A spicliknek a foglyok és családtagjaik háború előtti tevékenységéről kellett adatokat gyűjteniük. Megbízóik tudni akarták azt is, hogy a foglyok, különösen a tisztek, hogyan gondolkodnak, mit beszélnek, és mit terveznek. A besúgóhálózat tagjai beszámolóskor fizetségként plusz levest kaptak a politikai tiszttől. Ha a spiclik lelepleződtek, akkor a rabtársak bosszúját elkerülendő, gyorsan másik táborba vitték őket. De a kényszerből, megfélemlítésből lett besúgók legtöbbször feladták magukat társaik előtt. A spiclik rendszerint közölték társaikkal a rájuk bízott feladatot, és előre megbeszélték, hogy a besúgó mit fog jelenteni. Ez nemcsak morális, hanem racionális döntés is volt részükről. A besúgó is túlélésért küzdő fogoly volt, akinek elsősorban társai felé kellett lojálisnak lennie már csak azért is, mert lebukás esetén társai bosszújával kellett számolnia.

A foglyok munkaideje általában napi 10–14 óra volt. Vasárnap elvben nem kellett dolgozni, de a táborparancsnokság ekkor is talált tennivalót. Volt, ahol a foglyok kaptak jelképes fizetést, volt, ahol nem. A túlélésre azoknak volt a legtöbb esélyük, akiket szakmunkásként valamilyen gyárban vagy a mezőgazdaságban dolgoztattak. A legtöbb fogoly azonban bányában, erdőirtásnál vagy út- és vasútépítésen dolgozott. A legrosszabb viszo-

nyok a GULAG-táborokban voltak, ahol az elítélteket tartották fogva. A három leghírhedtebb táborkörzet – a vorkutai, a norilskzi és a kolimai – az északi sarkkörön túl volt. A visszaemlékezők szerint a hőmérséklet télen nemegyszer megközelítette a mínusz 60 fokot, de még ennél is rosszabb volt az állandó szél, a purga. Előírás szerint a raboknak mínusz 36 fokig kellett szabadban végzett munkába kivonulni. Mínusz 36 és mínusz 42 fok között a rabok zárt térben még munkára foghatók voltak. Ilyen hidegben már a munkahelyre való több kilométeres menetelés során is sokan fagytak meg. Mínusz 42 fok alatt a rabok a tábor-zónán belül dolgoztak.

Szovjet előírások szerint a foglyok napi fejadagja a következő volt: 600–700 gramm kenyér-kétszersült, 90 gramm árpa- vagy hántoltbúza-kása, 600 gramm burgonya és zöldség, 40 gramm hús, 120 gramm hal, 20 gramm cukor. A Német Vöröskereszt az ötvenes évek elején a visszatért foglyok beszámolóí alapján összeállította a foglyok valószínű napi élelemadagját. Ebből kiderül, hogy csak a krumpli/zöldség fejadagot sikerült előírászerűen megkapni. A zöldség általában káposzta és marharépa volt. A csirizszerű kenyérből a valószínű fejadag 400–600 gramm között volt. Magyar foglyok visszaemlékezéseikben beszámolnak ennél lényegesen kisebb, 200–300 grammos adagokról is. A foglyok húst szinte sosem láttak, és a ritkán kiutalt sózott hal adagja is messze elmaradt az előírt mennyiségtől. Gyakran volt viszont árpa- és csalánleves. Az éhező foglyok azal egészítették ki napi étrendjüket, amivel tudták. A víz mellett dolgozók halra és kagylóra, más táborokban pedig ürgére és varjúra vadásztak. Az életkörülmények a negyvenes évek végén némileg javultak azokban a táborokban, ahol a rabok minimális bért kaptak munkájukért. Az „ellátás” és az őrzés „költségeinek” levonása után kapott pénzből a kintinban krumplit, sózott halat lehetett venni.

A minimális és egyoldalú táplálkozás, a mostoha életkörülmények és a túlfeszített munka következtében a foglyok állapota gyorsan romlott. Orvosi ellátás gyakorlatilag nem volt. A legtöbb táborban volt ugyan „orvosi rendelő”, de az ugyancsak fogoly orvosok se műszerrel, se gyógyszerrel nem rendelkeztek. Hasmenés ellen faszenet, gyomorfájás ellen krétaport ettek a rabok. Más fertőzésekre általában hígított kálium-permanganátot (hipermangánt) használtak. De voltak „különleges” gyógymódok is. Például a szibériai Berkul 6. számú táborában a rabok nyers patkánymájat ettek farkasvaktság ellen. A Donyec-medence egyik lágerében égetett kenyérből főzött teával tífuszt „gyógyítottak”. Ugyanitt a rüheséget kénnel kevert gépszírral „kezelték”. Sok táborban fenyőfa tűleveléből főztek teát, hogy vitaminhoz jussanak.

Csak a lázas betegeknek volt esélyük arra, hogy kórháztáborba kerüljenek. Felszerelés hiányában gyógyításról itt sem lehetett szó, de a rabokat itt legalább békén hagyták egy darabig. A foglyok tömeges pusztulását a fertőzések okozták. A beteg fogoly gyorsan lesoványodott és végelgyengülésben halt meg. Gyakori betegség volt a malária, a tífusz és a skorbut, melynek következtében meglazultak, majd kihullottak a fogak.

Sokan haltak meg munkahelyi „balesetek” – bányaomlás, robbanás –, valamint kihülés, fagyás következtében. A tömeges halálozás fásulttá tette az embereket. A halálozásokat a rabtársak mindig későn jelentették, hogy az elhunytak adagjait is felvehessék. Az elhalálozásokat nem mindig jegyezték fel. A halálesetek nyilvántartása rendszerint épp járványok esetén, vagyis a tömeghalál időszakában szünetelt. A fogoly haláláról készült jegyzőkönyvekbe rendszerint nem a halál valódi okát írták. Temetés előtt a halottak fejét betörték, mert sokan halálát színlelve próbáltak megszökni. A lemeztelenített testeket tömegsírokba temették. Télen, amikor nem lehetett sírt ásni a fagyott földbe, csak hóval fedték be a táborvilág áldozatainak földi maradványait. Az elhunytak hozzátartozóit hivatalosan senki sem értesítette. A halálhírt rendszerint egy túlélő bajtárs közölte az áldozat családjával.

A foglyok sorsa a parancsnokok és az örök kezében volt. Ők döntötték el, hogy mi számít vétségnek, és ők döntöttek a büntetésről is. A vétségek és büntetések skálája széles volt. Szökésért, szökési kísérletért rendszerint halálos ítélet járt, de a parancsnok olykor megelégedett a szökevény nyilvános megveretésével. Voltak örök, akik elnézték, ha a kimerült foglyok lerogytak egy időre munka közben. Mások viszont halálra kínozták azokat, akik „engedély nélkül pihentek”. A büntetés legelterjedtebb eszköze a karcerba zárás volt. A karcer földbe ásott verem volt. Ülőhely nem volt benne, éjjel-nappal téglán kellett állniuk a raboknak. Az örök ezt azzal tették még elviselhetetlenebbé, hogy a karcerba zártakat a hidegben levetkőztették és vizet öntöttek alájuk, hogy le se tudjanak ülni. Nemcsak hideggel, hanem forrósággal is kínoztak. A foglyokat felfűtött ruhafertőtlenítő-helyiségbe zárták órákra.

A helyi lakosság, valamint a foglyokkal dolgozó szabad vagy elítélt munkások kezdetben ellenségesen fogadták a magyarokat. Számos visszaemlékező elmondta, hogy érkezéskor a tábor felé menetelre egy-egy falun áthaladva hullott feléjük a kőzapor, a helyi lakosok köpködtek, és fenyegetőztek, hogy a foglyok menjenek haza. A munkahelyeken az oroszok kezdetben nem álltak szóba a rabokkal. A bányákban, gyárakban az ütésre emelt lapát volt a legfőbb oktatóeszköz. A helyiek attól tartottak, hogy a foglyok tőlük veszik majd el az amúgy is kevés kenyeret és a munkalehetőséget.

A helyiek és a foglyok kapcsolata általában akkor változott meg, amikor a magyarok megtanultak oroszul, és amikor nagyritkán engedélyt kaptak a táborhoz közeli település meglátogatására. A helyi lakosok megértették, hogy a foglyok ártatlanok, és sorsuk ugyanolyan szerencsétlen, mint az övék. A foglyok és a helyi lakosok között gyakran szabályos cserekereskedelem alakult ki. Úgyes kezű magyarok talált hulladék-anyagokból egyszerű használati tárgyakat csináltak, és azokat rendszerint élelemre cserélték. Különösen nagy volt a helyiek igénye a kisméretű, nyakba akasztható keresztre, amiért pénzt is, kenyeret is adtak. Az oroszok, ukránok általában nem jutottak lényegesen több élelemhez, mint a rabok. Ugyanakkor a helyi lakosságot nem sújtották a táborokban rendszeresen előforduló járványok. A foglyok és az átlagos orosz polgár sorsa között az alapvető különbség az volt, hogy a táborokon kívül élők szabadok voltak. Igaz, nagyon megkurtított volt ez a szabadság. Az orosz munkás nem változtathatott munkahelyet, lakóhelyét nem hagyhatta el, nem utazhatott. Röghöz kötve élt, majdnem úgy, mint a rabok. De a „szabadok” legalább a családjukkal éltek, ráadásul nem merengtek a múlton, nem vágyakoztak a szabadulás után, mert mindig így vagy ennél is rosszabbul éltek.

A túlélők visszaemlékezései megrázó képet adnak a háború utáni szovjet közállapotokról.

A foglyok ugyanakkor azt is tapasztalhatták, hogy a nyomor oka nemcsak a háború, hanem a szovjet gazdálkodásra jellemző szervezetlenség és a hanyagságból adódó pazarlás volt. Sok kényszermunkás látott vakvágányon veszteglő tehervonatoszlopokat, melyeken Németországból kiszállított, már szétrozsdásodott gépek voltak. A magyar foglyoknak feltűnt, hogy az óriási élelmiszerhiány közepette régen betakarított búzahegyek rohadtak el a szállítás, raktározás és elosztás szervezetlensége miatt. Ilyen körülmények között fejlődött ki a szovjet életformától elválaszthatatlan korrupció, és a javak törvénytelen eltulajdonításának gyakorlata. A túlélők elmondása szerint a szovjet társadalom a lopásra épült. Mindenki mindenkitől lopott. A tárgyak és értékek cseréjét, körforgását nem a kereskedelem, hanem a lopás biztosította. Különösen így volt ez a táborvilágban. Az ör lopott a rabtól és fordítva, a rabok egymástól loptak, és mindenki lopott a gyárból. De a gyár is lopott a munkásoktól, amikor nem adtak fizetést, és a pufajkákat sem osztották ki. A rabok, ha tehették, tüzelőt loptak a fűtéshez, de az örök sokszor az ő lopott tüze-

lőjüket vették el. De lopott a nacsalnyik, és a beosztottja is. Csaltak, csalni kényszerültek a normázásnál és az elvégzett munka regisztrálásánál is. A táborban a lopás az élet szer- ves része, a túlélés egyetlen eszköze lett. Egy magyar papot fogolytársai megkérdezték, hogy számít-e még a tízparancsolat, bűn-e a lopás? A pap rövid gondolkodás után azt fe- lelte, hogy egymástól lopni továbbra is bűn, de az őről, vagy a munkahelyről lopni – nem bűn.

A túlélők visszaszállítása

Az Ideiglenes Kormány, majd az első szabad választás után hatalomra kerülő Nagy Fe- renc miniszterelnök által vezetett kormány is lehetőségeihez képest sokat tett a hadifog- lyok, illetve internáltak kiszabadítása és hazaszállítása érdekében. Miklós Béla az Ideig- lenes Kormány feje először 1944. december 26-án, majd 1945. január 7-én is panaszt tett a megszálló hatóságoknál a civilek elhurcolása miatt.¹³ Nagy Ferenc 1946 áprilisában moszkvai tárgyalásai folyamán Sztálin előtt felvetette a hadifoglyok hazaszállításának a kérdését. Bár a szovjet kormány már 1945 augusztusában bejelentette a foglyok elbocsá- tását, a szervezett hazaszállítás csak 1946 júniusában kezdődött.

A vonatszerelvények azonban csak novemberig futottak be rendszeresen a debreceni átvevő-táborba. Hosszú szünet után Sztálin csak 1947 májusától folytatta a foglyok ha- zaengedését, hogy ezzel javítsa az önmagát „hadifogoly-szabadító”-nak kikiáltó kom- munista párt választási esélyeit.

A Szovjetunióból hazaszállított foglyokat 1946 júniusától regisztrálták hitelt érdemlő módon. Az addig érkezettek számát a legtöbb forrás 100-150 ezer közé teszi. 1946 júni- usa és 1948 decembere között a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság 202 ezer vissza- térő foglyot vett számba.¹⁴ 1949–1951 között mintegy 20-25 ezren tértek vissza. Az 1951 után hazaszállítottak pontos száma viszont nem ismert. 1953 és 1955 novembere között mintegy háromezer magyar rabot szállítottak vissza. Magyar források alapján a visszatér- rők összlétszáma mintegy 330–380 ezer főre tehető. A foglyok és a visszatérők száma kö- zötti 200 ezret meghaladó hiány tükrözi hitelesen a szovjet táborvilágban, illetve az oda vezető úton elpusztult magyarok számát, figyelembe véve azt a tényt, hogy az átmenő-tá- borokban és a kiszállítás közben elhunytakat a szovjet őrök nem regisztrálták. De áldo- zatok a túlélők is. A foglyok nagy része betegen tért vissza, és sokan végleg munkakép- telenné váltak. Számukra a fogság évtizedek múlva is gyötörő emlék.

¹³ László Szűcs, ed. Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945 november 15. (*The Minutes of the Council of Ministers of the Miklós Dálnoki Government, December 23, 1944–November 15, 1945*) vol. A., 149. p. note 22.

¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár, 1948. eln. III. Tájékoztató.

Rácz Erika

Az egyházi viszonyok alakulása a Mura-menti településeken 1945-ig

The Shaping of Church Conditions in Settlements beside the Mura until 1945

Religious connection played a great role in the preservation of national identity despite the gradual extrusion of the mother tongue. Sermons held in Croatian, community singing and the domestic usage of prayer books printed in the mother tongue also helped to deepen collective consciousness.

A magyarországi horvátok egy része Zala megyében, a Mura folyó mellett él. A ma már csak hét községben – Fityeház, Molnári, Murakeresztúr (régebben Keresztúr és Kollátszeg), Petrivente, Semjénháza, Tótszentmárton, Tótszerdahely –, valamint kisebb számban Nagykanizsán és Letenyén található, mintegy 8 ezer fős népcsoport a kaj-horvát dialektust beszéli.

A Mura-menti horvátok a mai napig megőrizték anyanyelvüket, de az asszimiláció – mint minden kisebbség sorsa – őket is elérte.

Az asszimiláció lassításában vagy gyorsításában fontos két tényező – az egyház és az iskola – külön-külön és együtt is meghatározó szerepet játszottak az anyanyelv megtartásában vagy elhagyásában, mivel a térség településeinek többségében római katolikus elemi iskolák működtek, másrészt a helyi plébános feladata volt a népiskolai tanítás egész menetének vezetése, az iskola „beléletének gondozása”.

E falvak népessége szinte 100%-ban katolikus vallású. Egyházi főhatóságát tekintve a terület a zágrábi püspökség fennhatósága alá tartozott egészen a XVIII. század utolsó negyedéig. A zágrábi püspökség fontos feladatának tekintette, hogy a hívek lelki gondozását horvát anyanyelvű lelkészek lássák el a Mura mentén is. Ennek eredményeképpen a térségben horvát papok szolgáltak, akik tanulmányaikat Zágrábban végezték. A területen csak Tótszentmártonnak volt temploma. Molnári, Tótszerdahely, Petrivente és Semjénháza Tótszentmárton filiája; Fityeház Szepetneké (akkor még nagyrészt horvátok lakta község); míg Kollátszeg és Keresztúr a muraközi Légrád település filiái voltak.

1777-ben megalapították a szombathelyi egyházmegyét. Ekkor Tótszentmárton és filiái: Fityeház és Bajcsa (akkor még horvát település) mint Szepetnek filiái az újonnan alakult szombathelyi püspökséghez, Keresztúr és Kollátszeg pedig a veszprémi egyházmegyéhez kerültek. Mérföldkőnek számított ez a Mura-menti horvátság asszimilációjában. A térség településeit magyar egyházmegyékhez csatolták, rontva a helyzetet azzal, hogy kettészakították a horvátságot. Megindult a horvát nyelv kiszorítása a templomból, az egyházi szertartásokból. A magyarosítási törekvések különféle eszközökkel, később is folytatódtak. 1883-ban a veszprémi püspök levelet írt a keresztúri plébánosnak, melyben kifogásolta, hogy a községben a tanügy el van hanyagolva, „mert itt a tanoncok nem magyarosítatnak, semmi-féle tantárgyból nem tudnak semmit”.¹ A szombathelyi püspök három levele is foglalkozott

¹ Murakeresztúr, Plébániahivatal Irattára.

a horvát nyelv használatával különböző időpontokban. Mindhárom levél a tótszentmártoni plébánosnak szól. Az első 1909-ben kelt: „Tekintettel arra, hogy a tótszentmártoni plébánia hívei olyan esetre, ha horvát anyanyelvű segédlelkészt nem kaphatnak, magyar nyelvű káplánt kértek tőlem, hogy mivel a magyar nyelvet a plébániahívek nagy többsége beszéli és megérti magyar szentbeszéd és istentisztelet leend.”² A második levelet 1932-ben írta a püspök: „Krisztusban Kedves Fiam! Arról értesülök, hogy a tótszentmártoni kántortanító az eddig használatban lévő horvát népénekeket magyarra fordította, és így énekelte a templomban. Amennyiben ez így van, nem helyeslem, mivel ez teljesen felesleges izgalmat okozna a népben. Minden esetre a templomi ének az utolsó, amin változtatást eszközölni szabad. Ha magyar népénekeket akarnak bevezetni, azt csak a tanulóknak miséjén, s akkor is csak fokozatosan lehet bevezetni...”³ A harmadik levél is a fenti ügy kapcsán íródott szintén 1932-ben. „...lelképásztori és emberi okosságra bízom, hogy az istentiszteleti nyelv használatának leghelyesebb megoldását megtalálja. A két határvonal: nyelvi érzékenységüket meg nem bántani és a magyarosítás haladását meg nem akadályozni.”⁴

A horvát nyelv használata fokozatosan és egyre kisebb mértékben maradt meg a templomban istentiszteletkor és egyéb egyházi rendezvényeken. Nézzük meg, hogyan alakult a horvát nyelv alkalmazása a plébániákon?

Az 1830. évi tótszentmártoni Canonica Visitatio jegyzőkönyvében a plébánia könyvei között megemlítettek egy „Capucini Croatici” címűt is.⁵ A latin nyelvű jegyzőkönyvet magyarra fordították a Historia domusban. Az említett könyv így van lefordítva: „Capucinus István: Horvát beszédek”. A keresztúri „Anyatemplom plébánia és Apátság” leltárában (a templom a községben 1810 körül épült) 1866-ban és 1867-ben szerepelt egy horvát nyelvű evangéliumos könyv.⁶ 1893-ban azonban már nem volt rajta a leltári listán ez a könyv. Latin, német és magyar nyelvű könyvei voltak a plébániának. A tótszentmártoni iskolaszék az 1896. aug. 29-i ülésén a kántortanítói állás meghirdetésével foglalkozott: „a tótszentmártoni állásra ...pályázat hirdettessék... a kántori teendők horvát nyelven végzendők.”⁷ Az állást Terbócz Béla kántortanító nyerte el. Díjlevelének jegyzetében szerepelt, hogy a kántori teendők végzésénél a horvát nyelv ismerete is megkívántatik.⁸ 1899. november 12-én a tótszentmártoni plébánia harangozójának köteleességeit kaj-horvát nyelven vetették papírra.⁹ A horvát nyelvű leírást változatlanul hagyva 1904-ben meghosszabbították.¹⁰

A helyi plébánosok minden évben kérdőívet töltöttek ki az egyházi fennhatóság számára a római katolikus lelkészségekben lévő állapotokról 1906 és 1941 között. A kérdőív néhány pontja a nemzetiségi nyelv használatára vonatkozott. Így például:

- milyen nyelven tartották a prédikációkat?
- az istentisztelet alatt milyen nyelven énekeltek a hívek?
- az egyéb egyházi ténykedéseknél milyen nyelv volt használatos?

² Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára 2955/1909.

³ Tótszentmárton, Plébániahivatal irattára 2119/1932. sz. levél.

⁴ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára 2150/1932. sz. levél.

⁵ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

⁶ Murakeresztúr, Plébániahivatal Irattára.

⁷ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

⁸ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

⁹ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

¹⁰ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

Az 1908. évi Murakeresztúron kitöltött kérdőívből megtudhatjuk, hogy „a hitszónoklat nyelve magyar, egyedül és kizárólag vasár- és ünnepnapokon az evangélium olvastatik föl hitszónoklat előtt muraközi horvát nyelven. Az istentisztelet alatt a nép magyarul énekel. Egyéb egyházi ténykedéseknél a magyar nyelv használatos.”¹¹ 1917-ben az adatok szerint, már minden magyarul folyt.¹² Tótszentmártonban 1906-tól 1913-ig „a hitszónoklatok horvát nyelven tartanak, az istentisztelet alatt a nép horvát nyelven énekel, egyéb egyházi ténykedéseknél a horvát nyelv használatos.” 1913-ban a hitszónoklatok horvát és magyar nyelven történnék felváltva, egyéb eseményeknél a horvát nyelv használatos.¹³ Ez az állapot állt fenn 1917-ben és 1932-ben is.¹⁴ 1940-ben magyar volt a településen a hitszónoklatok nyelve, az istentisztelet alatt magyarul és horvátul énekeltek a hívek, egyéb egyházi ténykedésnél – például a temetésen – a magyar és horvát nyelv egyaránt használatos volt.¹⁵ Tótszerdahelyen 1941-ben a hitszónoklatok nyelve magyar volt, a hívek az istentisztelet alatt magyarul és horvátul énekeltek.¹⁶ 1943-ban a szombathelyi egyházmege püspöke a vallás- és közoktatásügyi miniszternek küldött adatokat „a nemzetiségi múlt feldolgozásához”, a települések plébánosainak jelentése alapján. Az adatközlés Tótszentmárton, Tótszerdahely és Szeptetnek (Bajcsa – akkor még horvát település – ide tartozott egyházilag) községekről az alábbiakat tudatta: Tótszentmártonban 1943-ban a kismisén horvátul, a nagymisén magyarul énekelte a nép, a pap magyar nyelven prédikált. A községben „a jelenben nemzetiségi kérdés nincs, mindenki beszél a benszülöttek közül horvátul is, magyarul is.” Tótszerdahelyen 1930-tól van plébánia. A jelentés szerint az istentisztelet nyelve az adatszolgáltatás idején magyar volt. A kurácia felállítása előtt néha horvát, néha magyar. 1943-ban a magyarosodás volt jellemző a községre. Szeptetneken az istentisztelet nyelve a XIX. században a ’80-as évekig horvát volt. (Valaha e települést is horvát ajkú emberek lakták.) A plébániához tartozó Bajcsa község lakossága jól beszélt magyarul. „Az idősebbek még otthon a horvát nyelvet használják, a fiatalabb generáció azonban jobban tud magyarul, mint horvátul, és majdnem kizárólag magyarul beszél. A gyors és alapos magyarosodás a magyar nyelvű iskola munkájának eredménye.”¹⁷

A hitoktatás nyelve valamennyi településen a magyar volt. Talán Tótszentmártonban és Tótszerdahelyen lehetett horvát egy ideig, ugyanis egy 1862/63. tanévről szóló kimutatás szerint e két község iskolájában az oktatás nyelve magyar és horvát volt.¹⁸ 1908-ban azonban már mindkét helyen magyarul folyt a hittan oktatása.¹⁹

1935-ben a tótszerdahelyi plébános a szombathelyi püspöktől engedélyt kért arra, hogy Molnári községben Bondor Mária tanítónő tanítsa hittanra az első osztályosokat, „mert a

¹¹ Murakeresztúr, Plébániahivatal Irattára Kérdőív a római katolikus lelkészségek számára az 1908. évről.

¹² Murakeresztúr, Plébániahivatal Irattára Kérdőív a római katolikus lelkészségek számára az 1917. évről.

¹³ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára Kérdőív a római katolikus lelkészségek számára.

¹⁴ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára Kérdőív a római katolikus lelkészségek számára az 1917. évről.

¹⁵ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

¹⁶ Tótszerdahely, Plébániahivatal Irattára 6/1942.

¹⁷ Szombathelyi Püspöki Levéltár Acta Cancellariae 1000/43.

¹⁸ ZML Tanfelügyelői Iratok 1863.

¹⁹ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára Iskolai statisztikai jelentés.

magyar nyelv nem tudása miatt hittant magyarázni nem lehet, csak emlékeztetésre vagyunk utalva”.²⁰ A püspök megbízta Bondor Máriát a teendőkkkel, egyben figyelmeztette a plébánost, hogy „a hitoktatás az előírt tananyag megmagyarázásában, nem pedig csak a beemlékezésben áll. A magyarázás a gyermekek anyanyelvén történjék.”²¹ Zala Vármege közgyűlése 1938 szeptemberében foglalkozott a tótszerdahelyi templomépítés támogatásával. A közgyűlés határozatban terjesztette fel a belügyminiszterhez, hogy a templomépítés segítségét jóváhagyásban részesítse. Indoklásul az alábbiakat hozta fel: „Tótszerdahely közvetlenül a trianoni határ mentén fekszik, így a határ menti magyarosodó horvátokról van szó, akiknek megsegítése, templomhoz jutása nemcsak egyházi, hanem nemzeti érdek is. Ezek a horvát anyanyelvű hívek látják azt, hogy a határon túl erősen építkeznek a jugoszlávok, önekik pedig még templomuk sincs”.²² 1938-ban a tótszentmártoni plébánoshelyettes levelet intézett a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vallásalap elnökségéhez, melyben a semjénházi kápolnaépítéshez kért segítséget. Véleménye szerint Semjénháza község lakosai azért érdemelték ki a támogatást, mert „dacára annak, hogy nagyjórészt horvát anyanyelvűek, tiszta magyar nyelvű iskola mellett döntöttek”.²³ 1939-ben a tótszentmártoni plébánoshelyettes a Szent István Társulat igazgatójától a helyi római katolikus elemi népiskola részére hittankönyvet kért adományul. Kérését így indokolta: „Bár a hívek kivétel nélkül horvát anyanyelvűek – saját kívánságuk folytán az iskolai oktatás teljesen magyar nyelven történik, így megérdemlik, hogy a Szent István-Társulat a segítségükre legyen.”²⁴

Az egyháznak meghatározó szerepe volt a nemzetiségi nyelv használatában. Bizonyítással néhány statisztikai adat:²⁵

Évszám	Település	Lakosság	Horvát anyanyelvűnek vallotta magát (%)
1881	Bajcsa	405	72,0
	Murakersztúr	1230	81,0
1941	Bajcsa	550	4,5
	Murakersztúr	2235	17,0

Bajcsa község ebben az időszakban magyar plébániahivatal filiája volt. Murakeresztúron 42 évig (1912 és 1954 között) volt apát Csóthy Géza (eredetileg Kaufmann), aki „a közérdeknek és az egyháznak hűséges, meg nem alkuvó harcosa volt”.²⁶ Természetesen meg kell állapítani azt is, hogy az egyház csak egyik tényezője volt az asszimilációnak.

²⁰ Tótszerdahely, Plébániahivatal Irattára 7/1935.

²¹ Tótszerdahely, Plébániahivatal Irattára 1266/1935.

²² Tótszerdahely, Plébániahivatal Irattára 23082/1938.

²³ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára 1938.

²⁴ Tótszentmárton, Plébániahivatal Irattára.

²⁵ Források: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Budapest, 1882; Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1947.

²⁶ Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). München: Grösses Gesellschaft, 1987 (= Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 8). 353.

A vallási összetartozás az anyanyelv fokozatos kiszorítása ellenére nagy szerepet játszott a nemzetiségi identitás megtartásában. A horvát nyelvű igehirdetés, a közös templomi éneklés, a nép egyetlen szellemi tápláléka volt. A Zágrábban kinyomtatott, egyénileg beszerezett, valamint a saját, kézzel írt horvát nyelvű imakönyvekből otthon imádkoztak az emberek, s e könyveket kincsként őrizték generációkon át.

**Nemzetszemlélet és magyarságtudat
(II. rész)**

**National Attitude and Hungarian Awareness
(Part II)**

The historian, who worked between the two World Wars, in the second part of his so far unpublished work explains: the touchstone (of the day) of the Hungarians' political acumen was whether they could harmonise the contradictions of the national attitude and the Hungarian awareness. It has the condition that the political nation concept should only express the invulnerable unity of the state, and do not wish either itself (the Hungarians) or the nationalities of the state to give up its national consciousness and individuality.

IV.

A magyarság nemzetszemlélete a kiegyezés korában szilárdan nyugodott a politikai egységet jelentő magyar nemzet fogalmán. Ez az elméleti szerkezet, mely tulajdonképpen az ország politikai oszthatatlanságát és a magyar állam csorbíthatatlan egységét óhajtotta kifejezni, a nemzetiségi mozgalmak részéről heves visszautasítással találkozott. A politikai érvényesülésért küzdő nemzetiségek e szerkezetben nemcsak az állami egység elvének hangsúlyát érezték, hanem a nemzetiség pusztá létének tagadását is, viszont a magyar politikai gondolkozást a sokszor már félelmesen morajló nemzetiségi veszedelem csak arra indította, hogy az állami egység gondolatát hordó nemzetfogalomhoz annál görcsösebben ragaszkodják. Ugyanakkor azonban, amikor az államvezetés és a magyar közvélemény a politikai nemzet kiegyenlítő és népeket egybesímítő fogalmát egyre mélyebb meggyőződéssel tette elvévé és az állam alapjává, akaratlanul mindinkább hangsúlytalanná váltotta át magának a magyarságnak belső tartalmát, a magyar élet sajátos és hagyományos elemeit is, melyek pedig az új nemzetfogalmat megformáló nagy szabadelvű nemzedék lelkét még forrón hevítették. Hazafiságról és nemzeti eszméről ugyan ebben a korban is sokat beszéltek, azonban a szavak legtöbbször csak formulákat takartak, azok nem szűrődtek át a lélek mélységein, nem volt igazi lelki fedezetük. Az 1780-as években felgyúladt a magyar nacionalizmus, mely a magyarság tudatát ön-maga felé fordította s különvaló egyéniségét léte feltételeként világította meg, kezdett kihúlni, a magyarságot nem érdekelték fajtája egyéni vonásai, nem volt törekvése magyar élet elmélyítésére, csupán a magyar nyelv földrajzi határainak gépies szélesbítésére: azzal szemben, ami a magyarságban ősi meghatározó sajátság, eloldhatatlan örökség volt, egyre jobban közömbösült a század második felének magyar köztudata.

A magyarság e közömbösülése nem következett szükségképpen a politikai nemzet szemléletéből, de arra, hogy kedvezőtlen fejlődésben elhalványodjon a magyarságtudat, a szemlélet mindenestre lehetőséget hordott magában. A nemzetet az állampolgárok összességével azonosító szemléletben ugyanis

azon volt a hangsúly, hogy a nemzetnek minden állampolgár, a magyar és nem-magyar egyforma tagja, vagyis a nemzethez való tartozás szempontjából nincs fontossága a fajtának. A nemzet tagságát az állampolgársággal együtt bármely idegen is gépiesen úgy szerzi, miként az állampolgárság más járulékait: jogokat és kötelezettségeket. A „nemzet”-et természetesen „nemzeti szellem”-nek kell megtölteni, de milyen szellem hassa át e szélesívű népközi nemzetet? A tót Mudron Mihály, a Felvidék magyarosítását és a „magyar nemzeti szellem” terjesztését követelő Grünwald Bélának [79] így felelt erre a kérdésre: a magyar nemzeti szellem csak a magyar nemzet fogalmának megfelelő szellem lehet, vagyis oly szellem, mely az összes magyarországi nemzetiségek külön érdekét egyaránt szemmel tartja, s ezen érdekeket mind egyhangzásba tudja hozni az oszthatatlan együvértartozás s egymás támogatására való utaltság érzelmének intenzív kiképzésével. [80] A magyarázat valóban megfelelt az 1868. évi 44. t. cikkben megállapított nemzet fogalmának és az elvi magyar álláspontnak. Ez álláspont szerint az országban nincsenek nemzetiségek, hanem különböző ajkú lakosok s a magyarok sem mások, mint magyarul beszélő lakosok, akiket – állapított meg magyar tudományos részről – külön magyar nemzetnek nem lehet nevezni. [81] Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet nem serkenthette a magyarságot külön egyénisége és énje vonásainak érzékelésére, éppen ezért tudatát fellazította, és a közömbösítő hatások befogadására fogékonyabbá tette.

Az a nagy várakozás, amelyet a magyarság ugyanakkor a politikai nemzetnek tényleges nemzetté való átformálásához, az asszimilációhoz fűzött, úgyszintén más törekvések arra mutathatnának, hogy a kor nemzetszemléletében olyan elemek is foglaltattak, amelyek – ellentétben a közömbösítő tényezőkkel – a magyarságtudatot erősítették. A XIX. századi magyar asszimiláció szándékában azonban ilyen elemeket keresni elhibázott lenne, sőt inkább arra a megfontolásra kell jutnunk, hogy ez asszimiláció törekvései is a magyarságtudat hanyatlását fokozták. Ezek a törekvések ugyanis nem hatoltak a nép életének mélyeibe, a különben is erőtlén eszközök nem vetettek számot az asszimiláció összetett, bonyolult jelenségének tartalmával. Annak, aki beolvad valamely népbe, el kell szakadnia egy másik néptől, lelkében el kell enyésznie az örökölt köteléknek, és új köteléknek kell megszületnie: olyan szövevényes folyamat ez, amely egyetlen nemzedék életében ritkán fejeződik be. A magyarság e beolvadás nehézségeit nem fontolgatta, hanem azt a reményt táplálta, hogy pusztán nyelvtanítás s a magyar nyelv iskolai terjesztése révén elérhető lesz az ország magyarrá, a politikai nemzetnek természetes nemzetté alakítása. Wesselényi Miklós – mint említettük –, a magyarosítás alatt nem értett egyebet, mint hogy az ország nem-magyar lakosai tudjanak magyarul beszélni s nem tartotta szükségesnek azt sem, hogy anyanyelvüket elfeledjék. Nyilvánvaló, azonban, hogy a magyar beszéd megtanulása nem egyértelmű a megmagyarosodással. A magyar közvélemény mindamellett fenntartás nélkül vette tudomásul a magyar anyanyelvűek számának fokozatos és hovatovább jelentékeny emelkedését, s nem ejtette gondolkozóba az sem, hogy az emelkedésben nagy szerepe van az 1910-es években már csaknem milliós s 77%-ban magyar anyanyelvet valló zsidóságnak, holott ez a nagyobb részben jövevény zsidóság aligha hordozott még minden más nép tudatát kizáró s a magyarságot egyetlen életlehetőségének ismerő magyar tudatot, miként a magyar nyelvet anyanyelvüknek valló nemzetiségbeliek sem osztatlanul. A „magyarul tudó” idegen anyanyelvűek számának

lassú emelkedését már kevesebb meglegedés, de mégis az a reménykedés fogadta, hogy e rovat számaival legközelebb a magyar anyanyelvűek rovatában lehet találkozni, pedig a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek kifogástalan magyar nyelvtudása és egyéb mindennapos tapasztalatok figyelmeztethették volna a magyar közvéleményt, hogy a magyar nyelven való beszéd képessége még egyáltalában nem jelent magyarrá lételt, sőt esetleg szikrányi magyar tudatot sem, s hogy így a magyarosodásban a nyelv mellett egyéb tényezők is szerepet játszanak.

Az a szemlélet, amelynek számára a magyarság annyit jelentett, mint megtanulni a magyar nyelvet, nem vette számba, hogy a nyelvben tudatnak is kell élnie. Hogy – miként Széchenyi hangoztatta – „a nyelvnek pergése még korántsem dobogása a szívnek és ekképp a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még”. [82] Széchenyi mélyről fakadó magyar tudata „ázsiai sajtáság”-aiban látta a magyarságot s egyenesen azt érezte népe hivatásaként, hogy e sajtáságokat képviselje, kifejtse s erényeit nemesítse, [83] viszont azok tudatában, akiknek a nyelv pusztá zengése jelentette a magyarságot, a magyarság akaratlanul is laza és felszínes tartalmat nyert. Így a nagy magyarosító ábránd önkéntelenül is lelki feladás útjára vitte az érte hevülő magyarságot, egyúttal azonban a saját fajtája rovásárakészítette anyagi áldozatokra is. Beksics Gusztáv, aki előbb nagy reményéseket táplált az asszimiláció iránt, utóbb egyenesen váddal állt a nyilvánosság elé: a képtelen beolvasztási teóriák miatt – mondotta – elhanyagoltuk a magyar fajt, a magyar vidékek ezer és ezer iskolát nélkülöztek, még a közlekedési politika is inkább a nemzetiségeknek kedvezett, míg például Erdély legkompaktabb magyarsága, a székelység, a lehető legelhanyagoltabb állapotban maradt egészen a legújabb korig. [84]

A politikai nemzet szemléletében s a nyelvi magyarosítás törekvésében tehát nem volt hangsúly a magyarság külön egyéniségén, az egyéniségnek tartalmat adó népi sajtáságokon és a történeti hagyományokon, kivéve a kétségtelenül legnagyobb erőt rejtő néphagyományt, a nyelvet. Azonban a hangsúly kiesése kikerülhetetlenül még nem vontja volna maga után azt, hogy a magyarság öntudatának fejlődése az előző évtizedek által nyitott úton megakadjon, sőt hogy ez öntudat hanyatló pályára is jusson. Hogy ez bekövetkezzék, azoknak a szellemi tényezőknek a közreműködésére volt szükség, amelyek a XIX. század második felében és a XX. század elején a magyar közéletben nagy súllyal léptek fel, de szükség volt még arra is, hogy a magyarság e tényezők hatásának tétlenül átadja magát.

A XIX. század első felének szabadelvű nemzedéke még a „nemzetiség” fáklyáját lobogtatta s szabadságot és függetlenséget is azért kívánt a népnek, hogy ez „lehetőleg megőrizze a sajtáságos jellemébenei szabad kifejlést és ne tűrje, hogy rá idegen nép idegen élet érzelmeit erőszakolja”, a szabad függetlenség ugyanis nem a legfőbb cél, mire törekedni kell, hanem a legszükségesebb eszköz, mi nélkül a nép mint nép, semmi üdvös célját el nem érheti”. [85] A következő nemzedékből azonban már mindtöbben oldozzák el magukat a „nemzetiség” eszméjétől s ezt a múlt avuló hagyatékaként az emberi haladás gátló elemének tekintették. A magyar közélet kitűnő figyelője, Mocsáry Lajos, szabadelvű és humanista szemlélete mellett is, keserűen fakadt ki már az 1850-es években: „Ki hitte volna, hogy most, épen most, azt mondja némely ember: nemzetiség? ábránd vagy szükkeblűség, aristocraticus hajlam s mi gyűlölünk minden aristo-

cratiát, mi demokraták vagyunk. Vagy pedig: a nemzetiség és szabadság két ellenkező elv s miután a szabadság a legfőbb jó, nem kell nemzetiség. Sok, ki előtt csak az lebeg, hogy ő szabadelvű s miután nem akar következetlen lenni korábban nyilvánított elvei iránt, de sőt haladván a kor, ezzel haladni akar, odajut, hogy mást nem talál szabadelvűségének táplálékául, mint a felülemelkedést minden nemzetiségi szűkeblű előítéleteken s a világpolgárságot. Ignorálja a létező viszonyokat, a históriát, az eltagadhatatlan nemzeti különbségeket s az emberi nemzetre hivatkozik”, úgy végképen elhitheti magával, hogy megvetése a nemzetiségnek s csak az összes emberi nemzet ölelgetése, hogy a világpolgárság a szabadelvűségnek sublimatuma, hogy ő sokkal felvilágosodottabb ember másoknál s így több joga, több igénye is van azon tekintélyre, mely nálunk eddig a jó hazafi általános eszméjéhez volt csatolva”. [86]

Mocsáry az 1850-es években, amikor e sorokat írta, még „ritkán” találkozott ilyen világpolgárokkal, de a nagy kort megért nemzetpolitikus a hanyatló századvég idejében a magyar értelmiségnek már nagy részét láthatta a világpolgárság eszmekörében és pedig a világpolgárságnak nemcsak divatos kellelésében, hanem valóban teljes lelkületével. Minden népet elsősorban a szellemiséget hordozó rétegek fejeznek ki és képviselnek az élet nagy mezején, viszont nálunk a XIX. század második felében nemcsak a természet rendje szerint, hanem nagyobb részben származásra és lelkiségre nézve is új nemzedékek léptek a magyarság kifejezésére elsősorban hivatott társadalmi rétegek közé. A hatalmasul felduzzadt értelmi rétegek új elemeit jelentékeny részben a városoknak nagy részben idegen lakossága s a nemzetiségi vidékek nagyszámú középiskolái szolgáltatták. Közülük sokan a magyarsággal eggyé lettek, sokan azonban türelmetlen és tüntető magyarságukkal, – mások a magyaroktól való idegenkedésükkel tettek tanúságot arról, hogy lelkükben ugyan már kihamvadóban van származás szerinti népük tudata, de a magyarság sorsmeghatározó élményében még nem volt részük, így a világpolgársághoz, ami ez esetben inkább „népenkívüliség”-et jelentett, könnyebben hozzájutottak. Egyre nagyobb arányban tódultak az értelmiség rétegeibe a zsidók is, akik sokszor az országban is friss jövevények voltak s gyökértelenül, a minden hagyományt elvető szabadgondolkodás eszméivel rivalgtak, minden nyoma nélkül a magyarságtudatnak. A hangos magyar világpolgárok magát a nemzetiséget kezdetleges fejlődési állapotnak tekintették, a magyarság sajátos hagyományaival szemben közömbösek voltak, sőt ezeket a haladás nevében megvetették s a néphez való tartozás érzését lealacsonyítónak tartották. A világpolgári eszme természetesen nem pusztán magyar, hanem általános jelensége volt e kornak. Tértfoglalását a politikai szemlélet mellett kétségtelenül elősegítette a kor általános fejlődési iránya, a hatalmas technikai haladás, a földrajzi távolságok csökkenése, a társadalom osztálytagozódása, a rohamos városiasodás, a rendkívül nagymértékben kibontakozott belső vándorlás és sok más tényező is. Míg azonban a magyar föld világpolgárainak lelkében néma volt a magyarságtudat szava és sokszor nem is lehetett más, addig a világpolgár angolból otthon vagy a földteke bármely pontján sugárzott angolságának mély és fölényes tudata.

Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebszel, hanem a

populus-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiából sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökeretlenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet, s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglazultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagymértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság pusztá formája volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkásságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.

A politikai nemzetszemléletében a XIX. század második felében hangsúlytalaná lett magyarság ilyen szellemi áramlatok sodrásában hanyatlott egyre mélyebbre. Az országot évente tízezzrel hagyták el magyarok, akik az új világban építettek maguknak otthonot és táplálták fel a magyarságtól a dolog természetét szerint mindinkább elszakadó nemzedékeket. Amint elhagyták az országot, az állam és a magyar társadalom nem igen érdeklődött tovább felőlük s bár elhangzott olyan vélemény is, amely a magyarságot pótolhatatlanul sorvasztó jelenségben „faji decadentiát” látott s ezért megfelelő gazdasági reformok mellett „a magyar faji jelleg ápolását és fejlesztését” kívánta, [87] a magyar közvélemény számára a kivándorlás általában nem több, mint társadalmi és közigazgatási kérdés maradt. Egyidejűleg pedig az ország határain tízezzrel fogadtattak be idegenek és avattattak a polgárjoggal a nemzet tagjává. Ez a cse-re a magyar ösztön és tudat mérlegén minden bizonnyal veszteséget jelentett, a kor nemzetszemlélete azonban nem állított fel ilyen mérleget. A magyarság e nemzetszemlélet jegyében derűsen és nagy fénytel ünnepelte meg állama ezeréves fennállását, közben azonban fokozatosan kiejtette lelkéből ősi hagyományait, a közélet porondján egyre nagyobb szóhoz jutott a múltat és a nép életének jegyeit meghaladó világpolgár, a nemzetközi osztályharcos, a szabadgondolkodó, a szélső szármányon már a kezdetleges nemzetiségi lét elismerésére is készen, de nem a magyarság, hanem csak a nemzetiségek oldalán. Elvétel feljajdult a hang, hogy a magyar faji érzésnek már csak itt-ott csillan meg „pis-lálkoló zsarátnoka”, de ez is kiálszik, ha „gondoskodó kezek egy kis hamut vetnek rá”, [88] hogy a magyarság ezeréves léte után most került a megpróbáltatás legválságosabb időszakába, a nemzet többsége megtagadta magát, a párt-politika örlő malmában elhányta faji jellegét és ősi erényeit, [89] hogy „addig vagyunk magyarok, amíg faji és nemzeti sajátosságainknak birtokában maradjunk, mert ha ezek a sajátosságok, melyek legyenek jók vagy rosszak, de a magyar individualitást alkotják, elenyésznek: akkor éltető napunk is lehanyatlík”. [90] Azonban legtöbbször ezek a hangok sem tudtak a magyar egyetemesség szintjéig szárnyalni, a napi politika kereteihez kötve magukat, azzal alacsonyodtak le s múltak el.

A magyar politika népek fölé helyezkedő s a formai magyarosításon csüggő derűs szemléletében, a magyar vezető társadalmi rétegek világpolgári tetszelgésében a városi munkásrétegek rideg osztályfelfogásában és nemzetközi lelkületében, az élet formáit egyenlősítő technikai fejlődésben, a falu ősi rendjét bontogató társadalmi válságban süllyedő fajtaérzés és bújdosó magyar tudat a

világháború előestéjén a költő komor látomásaiban hallatta a szavát. De megremegtetete-e kora nemzedékének lelkét a roskasztó bánat, a „keserű”, „fekete”, „sirató magyarság”; a fajta szerelme, amelyről Ond vezér unokája énekelt, aki magát igaz magyarnak, a magyart Nap fiának hirdette, de népét ősinek és mégis jött-mentnek, a legszánandóbbnak érezte. Összehajló, bús magyarok fájdalomából hiába csordul ki a miért?-ek örök magyar könnye, a magyar földet halálos álmom szorítja s életünket rajta csak cammogva fonjuk mások elhányt guzsaljáról. Hoz-e valamit ez az önmagához hűtlen magyarság, valamit, ami övé, ami magyar, ami igaz maga? – kérdezte kételkedve és ragyogó kedvű kora számára megfoghatatlanul suhogtatta a végzet rendelését: úgy elfogy a magyar, mintha nem is volna. Kihullani az Idő kegyetlen rostáján – ez a magyar faj sorsa, búsabb mint a múltja s ezt a sorsot a költő a maga sorsa nagy tragédiájaként érezte át. Ady, e tragikus magyar életézés, e korának előtte járó új magyar tudatosulás költője csak a trianoni magyarságnak lett megrázó élményévé.

V.

Az 1914–1918. évi világháború után a magyarság az események általános sodrában növekvő eszméléssel fordult önmaga s ezzel a nép életének jelenségei felé. Már maga a háború is óriási tömegeket mozdított meg mindkét oldalon s valósággal a népek küzdelmévé fejlődött. Nemcsak államhatalmak álltak egymással szemben, hanem egész létükben megmozdított népek s egyre világosabb lett, hogy a küzdelemben népek egész latbavetett ereje mérkőzik. A háborús célok is népi jogokra hivatkoztak s a közép-európai hatalmak összeomlása után az új államok megalkotásában és a közép-európai országhatárok megvonásában, kevés joggal ugyan, néprajzi határookra hivatkoztak. Jóllehet a győztes hatalmak a népi önrendelkezés jogát hirdették, az új határokon élettelen tárgyként toltak át hatalmas, az állam számára idegen néptömegeket s ezzel a nagy háború veszteséinél valósággal előhívták az új nacionalizmust, mely kimondottan a széttördelt népi állomány egybefogásának jegyében született meg. A népi hovatartozás döntő szerepe a közép-európai népek számára különösen azokban a népszavazásokban világlott meg, amelyeket néhány helyen a háború után egyenesen az új államhatárok megvonása céljából tartottak.

A magyarságnak önmagára irányuló eszmélése a dolog természeténél fogva sok indítást kapott a német mozgalomtól. Míg a Bismarck-kori német birodalom a birodalmon kívül élő németek iránt érdektelen maradt s így a német tudatnak bizonyos „államosodás”-a fejlődött ki, a háború a németiséget egyszerre új tudatosulás útjára ragadta. Mint német részről megállapítják, a világháború német katonája számára óriási meglepetés volt, hogy előnyomulásában az idegen népek tengerében itt is, ott is németekkel találkozott. Az orosz hadseregből ejtett foglyok közt is sok volt a német származású, akiknek mint egy nem német állam polgárainak kellett a német birodalom ellen harcba indulniok. Ilyen élményeken keresztül erősödött a birodalom németeiében már a háború alatt az a felismerés, hogy az állam és a nép különböző síkokon fekszenek, hogy „a népiség jóval alapvetőbb, mélyebb életrendet jelent, mint az állam.” A német hadak a hazulról egykor elszakadt németekkel jellegzetes települési és gazdasági formáik között, sajátos jellegű házakban, házberendezéssel, viseletben és szokásokkal találkoztak úgy, ahogy századok-

kal előbb németföldön éltek. A felismerést, mely arra tanított, hogy a nép közössége az öntudatba, a lényegbe és örökkévalóságba ereszti gyökereit, csak fokozza a németiség háború után átélt sorsa: az amerikai és külföldi németek németországi segélyakciója, Ausztria csatlakozási törekvése, az említett népszavazások, a békeszerződés által megállapított, bár gyakorlatilag alig érvényesült kisebbségi jogok, a német birodalom megcsönkítése által más államhatalmak alá juttatott németek helyzete, a németiséget a birodalmon belül és kívül egyformán sújtó gyűlölet. [91] Így lett a német nép egysége a háború utáni idők alapélménye és a harmadik birodalom megszületésének hajtóereje.

A trianoni évek magyar nemzedéke hasonló jellegű, őt lelke mélyéig megrázó élménynek lett részese. E tekintetben hatott rá a német fejlődés is, s a hatást csak növelte a közös sors, amelyet a magyarságnak a háborúban és következményeiben a németiséggel meg kellett osztania. Sőt azok a rugók, amelyek a németiség új lelki tájékozódását mozgatták, a magyarság lelki átalakulásának sokkal inkább rugói lehetnek: a történeti Magyarország feldarabolása s a magyarok körülbelül egyharmad részének idegen hatalom alá jut(sic!)attása most valósággal léte végveszélyének érzését keltette fel a közelmúltban még gondtalan s önmagával könnyelműen bánó magyarságban. Azonban a magyarságnak ez a maga felé történt fordulása, egyéniségének tudatosulása s a népmélny magával sodró ereje sem most, sem később nem kelt versenyre az állameszmével, mint a németeknél, akiket közös államkeret csak a XIX. században fogott egybe a töredezett politikai határok felett. Az ezeréves magyar állam mély gyökerű gondolata a magyarság lelkében a nagy bukás után sem csorbult meg, a széttagolt s egymás kezei után nyúló magyarság az „egész Magyarország”-ban kereste egyesülését, ha sokszor jelszavaktól megzavarva, csüggedve vagy délibábos felhőkön járva is. Azonban minden csapás és minden csalódás világosabbá tette tudatában magyarsága alkotó elemét és természetes közösségét: a színmagyar vidékek elszakítása, a magyar menekülők áramlása, az elszakított területen egyesek – sokak – gyors színváltásai, a soproni népszavazás, a békerevízióhoz fűzött reménysek és életének minden viszonylata akarva-nem akarva a népi tényező döntő fontosságára tanította. A csonka haza magyarságában feltámadó közösség-érzet és magyarságtudat leghatalmasabb tápláló eleme mégis az elszakított magyarság volt, a nem szűnő remegés érte: állja-e az irtó csapást, a tervszerű elmagyartalanítást, nem veszíti-e el az újabb nemzedékeket, s megmarad-e régi földjén, de idegen államában a magyarság s vele a történeti jog tényleges feszítő ereje? Nyilvánvaló, hogy az új szemlélet alanya nem lehetett többé azonos a korábbi évtizedek közömbös állampolgárával s a magyarság új tudatra ébredését segítette a kor idealizmusa is, mely elfordult a XIX. század második felének világpolgáriás gondolatkörétől s a nemzeti törekvések irányában érzéketlen nemzetköziségétől: magyar talajon kereste útját az emberhez, a kívül való világhoz is.

A magyarságnak ez az elemi erejű tudatosulása élesen figyelhető meg a múltjáról maga elé állított történeti kép változásain. A népek történeti tudata öntudatuknak mindig lényeges, talán legtevékenyebb alkateleme, őre a hagyományoknak s a történeti kép, amelyet a múlttól alkotnak, egyúttal azt is kifejezésre juttatja, hogy milyen vezérlő eszméknek hódol. A kiegyezéskor s a trianoni magyarság történeti képein megfigyelhető változásokhoz annál több joggal

fordulhatnak, mivel a trianoni magyarság új tudatosulásának a magyar történetírás nemcsak kifejezője, hanem egyúttal egyik tevékeny munkálója is volt. A kor szemléleti irányának és az általa alkotott történeti képnek összefüggéseit ismerve, nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a magyarságnak a XIX. század második felében önmagáról táplált történeti képében érdektelenek és tisztázatlanok, ezért pedig gyakran torzok voltak vagy éppen hiányoztak azok a vonások, amelyek a magyarság és általában az ország népi viszonyait ábrázolták, vagy lettek volna hivatottak ábrázolni. E kor nemzedékeinek a honfoglaló magyarság által itt talált népelemokről és ezek, valamint a magyarság arányáról, a nemzetek fokozatos beköltözéséről, koronként az ország nemzetiségi viszonyairól, a középkorvégi duzzadó erejű magyarságról, a magyarság által eredetileg benépesített, majd fokozatosan kiszélesített települési területéről, a magyar államnak nemzetiségi állammá történt átalakulásáról, az ország magyar és nem magyar népeinek számbeli eltolódásairól és viszonyairól, az államnak a nem-magyar népelemek irányában tanúsított magatartásáról, a beolvadás feltételeiről és a magyarság életében elfoglalt szerepéről s a népi történet más alapvető kérdéseiről nem volt tájékozódása, vagy ha igen, szemléletéhez igazítva. Kemény Zsigmond 1851-ben a magyarországi „népiség”-ekről szólva, hangoztatni kívánta, hogy „hazánk soha egyajkú nem vala” s hogy a magyarság és az ország nem magyar népeinek aránya a múltban sem lehetett kedvezőbb, mint az ő korában – a XIX. század derekán! – volt. Megállapítja Kemény, hogy Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás korában Magyarország volt Európában a legnagyobb „egységes” állam, de hozzáteszi, „semmi kétség, miként akkor a nyelvünket beszélők összege aránylag csekélyebb volt, mint lefolyt évtizedünkben s mint az idén”, ami homlokegyenest ellenkezik a tényekkel, hiszen Magyarország lakosságának Mátyás korában kb. 80%-a volt a magyar, a XIX. század derekán pedig – Erdéllyel együtt – fele sem. Nem kevésbé téved Kemény akkor is, amikor Erdélyt a múltra nézve „szembeszökőleg magyarabb”-nak véli az anyaországnál; mivel mégis Erdély a legfényesebb korszakában is alig tette tizedrészét az állam összegének és ötödénél több sohasem volt, a magyar lélekszámot Kemény szerint a lényegesen magyarabb Erdély sem változtathatja meg. Mindezt azért adja elő Kemény, hogy megállapíthassa: jóllehet hazánk a múltban sem volt magyarokkal kedvezőbb arányban lakott, nemzeti versengés és gyűlölet mégsem volt az országban, az ország „fölváltva majd egyik, majd másik népfaj nagy sarjadékának köszöni a nehéz, az összetipró veszélyektől menekülését”, s a nem magyar népiségeknek nem volt csekélyebb osztályrészük a mohácsi csata után az országért elvérzettek között sem, mint azok között, akik „egy Nagy Lajos, egy Corvin győztes zászlói mellett, az ország nagy fényének és hírnevének öregbítéséért vérzettek el”. Az ország lakosai között ugyanis élt a „politikai nemzetiség” érzése, elég a régi kútfőket lapozni, hogy meggyőződjünk, „a nézetek habzó tengerén a közvélemény égsarki csillaga, mely után irányozza magát a hajónép és a kormányos, nem fájnak, de a politikai nemzetiségeknek tengelye körül forog”. [92]

Kemény Zsigmond nem volt történetíró s politikai célzatának megfelelően formált történeti megállapításait hasztalan próbálta volna a magyar történetkutatás eredményein ellenőrizni: történetírásunk ilyen kérdések tisztázásába nem merült el, s maga is alapot adott a Keményéhez hasonló feltevésekre. Nemcsak Kemény korában volt ez a helyzet, hanem végig a kiegyezés korán. Történet-

kutatóink nem vállalkoztak a magyar történelem sorsfordító csapásának, a török hódítás korában elszenvedett magyar veszteségeknek közelebbi megvizsgálására sem. Szekfü Gyula szerint e tekintetben „az erdélyi alkotmányos koncepció révén a tudat alatt bizonyára hatott az is, hogy az erdélyi fejedelmek szövetségeseinek e nemzetpusztító szerepét el sem tudták maguknak az igazi kegyetlen valóságban képzelni”. [93] Mi azonban úgy látjuk, hogy nem szükséges az erdélyi koncepció tudatalatti hatásához folyamodnunk: a magyar történetírásnak a török hódítás néppusztító hatásával, de minden más néptörténeti kérdéssel szemben is tanúsított érdektelen magatartása természetes jelensége volt korának. A történetírói érdeklődésre a kor általános szellemi irányzata mindig hatást gyakorol, viszont a magyar történetírói érdeklődést az említett kérdések felvetésére nem ösztönözhatta a politikai nemzet állampolgári szemlélete, melyben hangsúlytalan lett a magyarság s a nemzet boltozata magyart és nem-magyart megkülönböztetés nélkül, sőt a különbség hiányát tudatosan hangsúlyozva fogott egybe „magyar nemzet”-t és amelyben a magyarságtudat homályosulását más világnézeti tényezők is elősegítették. Az a kor volt ez, amelyben egy második kiadást is megért pártpolitikai röpirat vélte ajánlani: ne mondjuk azt, hogy vannak nemzetiségek, s akkor nem lesznek. [94] Ha azonban a közfelfogás és a történetírói érdeklődés nem is vette észre a magyarság történetében az ilyen kérdéseket, a gyakorlati állampolitikának hovatovább tapasztalni kellett, hogy nemzetiségeink beköltözésének történeti folyamatát nem ismerve, hasznos fegyvereket nélkülöz a nemzetiségi mozgalmak érvelésével szemben. Kezdeményezés történt is az államvezetés részéről: a miniszterelnökség kebelében Bánffy Dezső által 1895-ben szervezett nemzetiségi osztály egyik feladatává annak megvilágítását tették, hogy a *pragmatica sanctio* ideje óta miként fejlődött a magyar–román számarány, hol történt elrománosodás vagy elmagyarosodás, milyen volt e két faj életereje, s 1848 óta milyen változásokat idézett elő a birtokforgalom. [95] Hamarosan néhány tudományos munka is foglalkozott ilyen kérdésekkel, [96] de ezek a XVIII. századnál távolabbi korokra nem terjeszkedtek ki, s lényeges változást nem idéztek elő a XIX. század hatalmas lendületű történetírása részéről megrajzolt történeti képen sem.

A nagy változást a trianoni évek hozták meg. Hogy a kiegyezés kora által alkotott történeti képhez viszonyítva mennyire új, a magyarság vonásait kidomborító elemek jelentek meg a trianoni magyarság által maga elé állított történeti képen, talán akkor világíthatjuk meg legélesebben, ha ebből a szempontból egybevetjük a kiegyezés korabeli nagy történeti összefoglalást, a tízkötetes millenniumi kiadványt a trianoni kor összefoglaló művével, Hóman Bálint és Szekfü Gyula Magyar Történetével. Az előbbi Szilágyi Sándor vezérletével kora kiváló tudósai írták, s ha munkájukon itt-ott túlhaladott is már az idő, az még sokáig olvasható és olvasandó lesz. A nagy művet az ezredévet ünneplő magyarság derűlátása, felsőbbes nyugalma hatja át, de egyben a magyarságot állampolgársággá szelészítő politikai szemlélete is: a magyarságnak és az ország nem magyar népeinek történeti viszonyáról a vasok tíz kötetnek alig van mondanivalója, az ország történeti színpéjében csak itt-ott dereng fel halványan a nép – magyar vagy más – színeleme. Mindjárt az első kötetből 342 lap a honfoglalás előtti Magyarország történetének szól, s csak 57 lap a magyarság honfoglalásig vezető őstörténetének. A kötet tájékoztat a honfoglalás

által itt talált népelemekről, hangsúlyozva azt is, hogy „valami nagyszámú népességre itt ne gondoljunk”, a további kötetekben azonban a népi viszonyok vonala elmerül a politikai, katonai és művelődési fejlődés ábrázolásában, csak olykor futó pillantásokra lépve elő. A XIV–XV. századokban – a magyarság legnagyobb etnikai kiterjedése s a fokozatosan növekedő nemzetiségek mellett is fölényes számereje korában – ilyen „belső” viszonyokról nem esik szó, a török hódoltság korában is csak alig néhány a pusztulás folyamatáról és nagyságáról. A XVIII. századi nagy népi eltolódásokat és a nemzetiségi magyar állam kialakulását körvonaláiban sem sejtheti meg az olvasó, a tót, rutén, román, szerb térnyerés és bevándorlás nem kerül tárgyalás alá, a hatalmas német telepítési mozgalomról is csak másfél oldal tájékoztat. A történetíró e mozgalomnak is elsősorban gazdasági vonatkozásai érdekelték, s a pusztta magyar földre vonuló jövevények regényes amerikai párhuzamra indították: egyáltalában – írta – van sok a múlt század elejének hazai viszonyaiban, ami egyenesen amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet. Azonban hozzáfűzi: „bármiféle újak, kezdetlegesekek, sőt barbárok az állapotok, mégis mindenütt egy erős társadalomnak jogi felfogása, századok harcának és művelődésének gyümölcse szolgál a fejlődés alapjául, a szent korona joga beragyogja az egész országot, világosságot, fényt árasztva mindenkire, ki hozzá tartozik”. [97] A magyarság kisebbségbe hanyatlik az országban, kihült tüzhelyein fél-Európa jövevényei vernek új tanyát, a hullámzó-sodródó népmozgásban itt is, ott is idegenség, surlódás, viszálykodás üti fel a fejét a népek között, a románok és szerbek már nemzetiségi követelésekkel állanak elő, mintegy baljós előjeleként a rengéseknek, amelyek még a történeti magyar földre várnak, de a történetírói érdeklődés nem lát romló magyarságot és gyarapodó nemzetiségeket, hanem – visszavetítve a kor szemléletét – a szent Korona fényében ragyogó országot és népességet.

Három évtized múlva állítsuk e kép mellé Hóman Bálint és Szekfű Gyula köteteit. Ha valaki idegen csillagzaton, a világháborúnak és következményeinek ismerete nélkül olvasná is azokat, meg kellene éreznie, hogy közben a magyarság nagy megrázkódtatáson esett át s tudatában magyarsága új tartalmat nyert. Az új történeti képen, a magyar állameszme feladása nélkül, a magyarságnak mint népnek, már-már elködösült vonásai élesedő vonalakkal rajzolódnak ki. A Magyar Történet másként is indul el, mint A magyar nemzet története: míg ez az ország, a terület magyarok előtti történetével kezdődik, addig Hóman Bálint a magyar nép bölcsőjétől indul el, gondosan és szeretettel kutat elő minden adatot, amely őseink honfoglalást megelőző történetére vonatkozik, s Magyarország régi lakosságáról csak akkor szól, amikor a magyarok útját követve a Kárpátok alá érkezik, a régi lakosságot ekkor is csak az avarokig véve számba. Így áll a munka tengelyébe mindjárt az első oldalakon a magyar „nép”, s a kibontakozó történeti képen később is hangsúlyhoz jut a magyarság s az ország népi viszonyainak alakulása, a megfelelő részletmunkálatok hiánya miatt természetesen sokszor még hézagosan. A népi viszonyok alakulása élesebben volt megfigyelhető az új korban s azok a trianoni felosztásig vivő fejlődés vonala miatt nagyobb nyomatékkal is jelentkeznek: Szekfű Gyula, az újkori kötetek írója, lenyűgöző nagy fejezeteket írt a föld és népe sorsáról, a magyarság pusztulásáról s a nemzetiségek előretöréséről. Sorait keserű pátosz emeli, amikor a „magyar elem” elhanyagolásáról szól, a magyar települési területek elvesztését,

ezeket a magyar elem pusztulását és helyébe idegen elemek beköltözését „a legborzasztóbb csapás”-nak fogja fel, mely „a honfoglaló magyarok utódjainak történetében eddig létrejött”. „Nagy jövőjű, – folytatja – európai viszonyok közt is számottevő nagy népből, mely eddig joggal játszott Közép-Európa térein nagyhatalmi szerepet, most süllyedt le kis néppé, hasonlónvá a csehekhez, horvát-szerbekhez vagy az ausztriai német tartományokhoz. Ezt a elvesztéséget éppoly kevéssé lehetett többé pótolni, mint a területi veszteséget sem; a hódoltsági területek visszaszállhattak még a magyar koronára, de az elpusztult középkori magyar falvakat nem lehetett többé feltámasztani, sem pedig rácot, oláht, vlachot kiűzni onnan, ahol a magyar elem megsemmisültével megvetették lábukat”. [98] Milyen más kép és más szemlélet ez, mint a milleniumi a jövevényeket körülragyogó szent koronával.

A magyar népiséget különvalóságában megragadó szemlélet, mely az új Magyar Történetnek a korábbihoz képest nem egyetlen és nem is legszembeszökőbb szemléleti többlete volt, nem ígen volt íróinak céltudatos programja: koruknak a néphez, a népiükhöz forduló szemléletét fejezték ki. A sokat olvasott, tudásra és olvasóra mély hatást gyakorolt mű azonban ugyanakkor, amikor korának kifejezője volt, egyúttal az új magyar tudatosulását is előmozdította. A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitént, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni. Hangoztatta, hogy ez az eltolódás a környező és közvetlenül érdekelt nemzeteknél már megtörtént, valószínűs szellemi mérközés folyik e téren, s félő, hogy e mérközésben mint későn érkezettek lemaradunk. [99] Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk, s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát. Ezzel nemcsak új, a közép-európai szellemi küzdelemben hasznos fegyverként alkalmazható elemekkel gazdagítva történeti ismereteinket, hanem alátámasztva és mélyítve magyarságunk tudatát is.

A történeti kép röviden vázolt módosulása csupán egyetlen síkon érzékelteti a magyarságnak a trianoni évtizedekben önmaga felé forduló szemléletét. Hasonló eredményre jutnánk akkor is, ha a szellemi élet más síkjait vennők vizsgálat alá. A magyarság sajátos hagyományai felé egyre nagyobb érdeklődés fordul, s mivel e hagyományokat elsősorban a társadalmi alkatánál fogva maradványságra hajló parasztfalu őrizte meg, a falu és a paraszt az érdeklődés homlokerébe kerül, a falu és szokásai megismerésére a vállalkozások egész hálózata szövődik meg. Györffy István középosztályunknak a néphagyományokban való megújulásában látja a lehetőséget arra, hogy magyar maradhasson. Mások a lélek formáiban, a gondolatrendszerben, a nyelvben, a művészetben, a zenében, a táncban, a viseletben, a díszítő művészetben és az élet más megnyilvánulásaiban keresik a magyar tartalmat. Az önmagába néző magyar tudat jegyében „ új irodalom jelenik meg a porondon s bár ez a „népi” irodalom, oly-

kor még nem emelkedik fel az egyetemes magyarságig, hanem a „plebs”-értelemben vett néppel új osztályszemléletben ragad meg, mégis magyarsághoz és magyar életkérdésekhez vezet, arra is tanítva, hogy a népiséget meghatározó erők mélyebb gyökerűek és maga a népiség is tömörebb a maradandó hagyományok zárt körében élő parasztság rétegeiben, mint fentebb. A magyarság közösségnek érzi magát, azok közösségének, akik megmásíthatatlan rendeltetésből a magyarság tudatát hordozzák. E közösségi érzés átdobog a mesterséges államhatárokon, nem óhajtja az állampolgári és a nemzet politikai kerekeit fedni, s ünnepet ül, amikor a több mint másfél század óta feledés árnyai-val takart bukovinai magyarokat visszahozza magyar földre.

A magyarságélmény mégsem a magyar állam határai között, hanem a trianoni békeszerződéssel más államhatalomnak átadott és kiszolgáltatott magyaroknak lett igazán megrázó, létük egész értelmét meghatározó élményévé. Magukra hagyatva s magyarságukban is fenyegetve minden magyaráztátnál világosabban megtudták, hogy „mi a magyar?”. „Egy olyan lelki világ fejlődött ki bennünk, – írta egy erdélyi magyar visszatekintve küzdelmükre – melyet a népi ösztön, a népi öntudat és a hagyomány táplált. Ez a világ érzelmeket, reményeket, várakozásokat foglal magában, melyek ösztönösek s ezért meg sem fejthetők. Ehhez a lelkivilághoz erőszakkal nyúlni nem lehet. Ez a lelki világ szolgáltatta nekünk a nagyobb feszítő erőt. Népi erőnk a hatalom nyomásával szemben csak erősebbé vált, éppúgy mint a természet világában a Gay-Lussac törvénye szerint igazodó feszítő erő”. A haza fogalma helyére a szülőföld nyomult, s a hazafiságnak olyan értelme fejlődött ki, ami „nemcsak érzés, nem is csak lojalitás, hanem igazi nép- és fajszeretet”. E felfogásban a „magyarság uralmi helyzete nem az asszimilálás soha meg nem valósítható útján, hanem önmaga megerősítésén nyugszik”.

A mi szent korona-államszemléletünk, mely szerint a magyar nemzet maga az állam, egyszerre csak a mélybe zuhant, a nemzet politikai fogalma helyébe mibennünk a nemzetiség népi fogalma lépett – vallotta meg az erdélyi küzdelmek magyarja. A magyarságnak végzetterhes csapások súlya alatt megmozdult és elmélyült öntudata ezen a ponton már nem tudott mit kezdeni a politikai nemzet fogalmával, melyet a XIX. század nagy nemzedéke teremtett meg, de amelyet a továbbiak válságba vittek magának a magyarságnak közömbösítésével. Mályusz Elemér helyesen mutatott rá, hogy ez a nemzetfogalom a trianoni országban előnyt már nem jelentett, az utódállamokban pedig egyenesen a magyarság ellen fordult.

VI.

A történeti élet útjain nincs megállás: a magyarság politikai érzékének ma az az egyik próbaköve, hogy összhangot tud-e teremteni a nemzetszemlélet és a magyarságtudat ellenmondásai felett. Az egyeztetésnek minden bizonnyal feltétele, hogy a politikai nemzetfogalom az állam sérthetetlen egységénél többet ne óhajtson kifejezni, s ne kívánja a népegyéniség és néptudat feladását vagy közömbösülését, sem az állam nemzetiségeitől, sem magunktól. A történelem tanulsága szerint az előbbi önáltatás, az utóbbi gyengeség, erővesztés, sőt út a megsemmisüléshez. Az állam sebezhetetlen egységéről nem lehet vitatkozni, de nem lehet egy pillanatra azt sem felednünk, hogy nép nélkül nincs nemzet s

a nemzetelméletek mit sem segítenek ott, ahol a nemzet mögött elsovad a nép. Az utóbbi évtizedekben nemcsak a történeti fejlődés szükségszerű eredménye volt, hanem gondviselészerű sugallat is, hogy a hanyatló magyarságtudat új lendületre jutott.

Azonban jogunk van-e egy magasabb emberi fejlődés nevében is a népiség mélyebb öntudatát óhajtánunk? Vajon a népi kultúra csakugyan csupán a „primitív” mély kultúra fokán álló és tartós, szoros életkapcsolatra utalt közösségben fejlődhetett ki és maradhat-e fenn, s vajon a népiség problémája csak „múló jelenség” nemzetünk életében? Az emberiség mindig népekre oszlott, s ami egyetemes emberi érték lett, az is a népen keresztül jutott kifejezésre. Ami az egyes emberben „szellemből, erőből, míveltség- és emberieségből övé vagy övé leendő”, az benne nyilatkozik, népe sajátosságában jut hozzá, és ezért „csupán ezen sajátosságban fejlődhetik ki”. „Azért az értelmes ember, vagy ki emberi kedéllyel bír, szereti népét, mint önmagát, mert a nép benne van, miként viszont ő a népben”. E szavakhoz idézhetnénk még a reformkor nemzedékének sok hasonló megnyilatkozását: ezek mind arról tesznek bizonyosságot, hogy lehet egyszerre a fajta, mélyeséges szerelmével csüggeni a magunk különvaló, levethetetlen magyarságán s ugyanakkor egyetemes emberi eszményekért lelkesedni. Sőt éppen a nép mély és tiszta tudatának kell az egyetemeshez elvezetnie: miként a vallásnak mély és tiszta tudata nem vezet szükségképpen vallási türelmetlenségre, sőt kiegyenlít a szélesebb emberihez vezető úton, akként – hiszünk – őszintébb és szélesebb emberiséget felölelő kézfogásra nyúlik annak keze, aki a maga népiségét mély és tiszta tudattal hordozza.

Napjaink történetének pedig nem lehet maradandóbb tanúsága, mint hogy a magyarság minden más népnél jobban rá van utalva arra, hogy tudja, őrizze és fejlessze mindazt, ami a magyarságot jelenti. Ezen a helyen, ahol társtalanul, hatalmas erők ütközőjében és zilált néprajzi határok között áll, nemcsak a fegyvernek kell a kezében lennie, hanem magyarsága tudatának is ernyedés nélkül a lelkében. Gondoljunk arra, hogy az 1860-as években egy angol író még egyformán lehetségesnek tartotta, hogy Magyarország magyarrá vagy németté legyen s hogy egy német író még egy harmadik lehetőséget is felvetett: szlávva lenni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen fontolgatások sok egyéb tényezőkön kívül figyelmen kívül hagyják a népiség leküzdhetetlen erejét. Azonban az is nyilvánvaló, hogy ez az erő valamely népben lankadni fog, ha közömbössé válik számára az, ami önmaga, ami népi sajátosságaiban, egyéniségében és történeti adottságaiban meghatározza. „Ne feledjük – írta kis híján száz éve Bajza József –, hogy a magyar nemzet egy kis sziget a népek óceánján, melyet idegen elemek világtenegere csapkod s egy felzudult vész könnyen eltemetheti, de nem olyan bizonyosan, mint a csendesen és észre is alig vehető áradó özön, ha csak szívünk minden dobbanása, eszünk minden gondolata nemzeti irányt nem veszen”. Az író arra intett, hogy őrizzük azt, ami magyar, soha egy percig se feledkezzünk meg vérünkről, „becsüljük meg magunkat, legyünk büszkék, hogy magyarok vagyunk, tagjai Isten egyetlen népének Európában és egyetlennek talán a földtekén, eme testvértelen Phoenixnek, mely csak önmagából nyerhet életet”. Egy század múlva, a valóban „felzudult vész”-ben s egy netalán „csendesesen alig észrevehetőleg áradó özön” előtt már a történelem lapjairól, de időszerségéből mit sem veszítve hangzik ez az intelem.

JEGYZETEK

- [79] Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai Tanulmány, Budapest, 1878.
- [80] Mudron Mihály: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonló nevű politikai tanulmányára. Pozsony, 1878. 101–102, 108, 1.
- [81] Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. Pécs, 1925. 5. I.
- [82] Zichy Antal: Gróf Széchenyi István beszédei. Budapest, 1887. 239. 1.
- [83] Gróf Széchenyi István i. m. Kelet népe. 220. I.
- [84] Beksics Gusztáv i. m. 172. 1.
- [85] Bajza József i. m. 14–15. 1.
- [86] Mocsáry Lajos: Nemzetiség, Pest, 1858. 27–28. 1.
- [87] Spur István: Bajaink és azoknak orvoslása (Kivándorlás és a nemzetiségek). Budapest, 1914
- [88] Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság? Kibocsátja ezer magyar ifjú. Budapest, 1901. 13–14. 1.
- [89] Szemere György: Uj Magyarország. Budapest 1912. 6, 20. 1.
- [90] Báró Thoroczkay Viktor: A magyar nemzet megújhodása. Budapest, 1917. 91. 1.
- [91] Steinacker, Harold: Die volksdeutsche Geschichtsauffassung und das neue deutsche Geschichtsbild, Leipzig–Berlin 1937
- [92] Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Pest, 1851. 131–136. 1.
- [93] Szekfű Gyula: Magyar Történet V. Mt. 397–398. 1.
- [94] Jelszavunk. II. kiadás. Budapest, 1873. 23. 1.
- [95] Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Budapest, 1899. 27. 1.
- [96] Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720–1721. Budapest, 1896; Ajtay József: Magyarország fajnépességi viszonyai a XVIII. században. Budapesti Szemle 1904. évf. 1–19. köt. 64–83. 1.; ua.: A magyarság fejlődése az utolsó 200 év alatt III. kiadás Budapest, 1905.
- [97] Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története c. sorozatban (VIII. k); Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Budapest, 1898, 105. 1.
- [98] Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. k. 108. 1.
- [99] Mályusz Elemér: A népiség története. A magyar történetírás új útjai c. munkában (Szerk. Hóman Bálint) Budapest, 1931. 238, 241. 1.
- [100] Györfly István: Néphagyomány és a nemzeti művelődés, Budapest, 1939. II. kiadás 84. 1.
- [101] Tusa Gábor: Harcunk Erdélyben magyarságunkért. Kolozsvár, 1942. 15, 19, 32, 52, 1.
- [102] Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Budapest, 1942. 20–21. 1.
- [103] Somogyi József: A magyar nemzeteszmé. Budapest, 1941. 53. 1.
- [104] Joó Tibor: i. m. Magyar nacionalizmus. 326. 1.
- [105] Bajza József i. m. 15. 1.
- [106] Lóher, Franz: Die Magyaren und andere Ungarn. Leipzig, 1874. 316. s. köv. 1.
- [107] Bajza József i. m. 33, 34. 1.

Doncsev Toso

***Haemus* –
egy kétnyelvű társadalmi–kulturális lap szerepe
egy kisebbség életében**

„Ismét keresztúton állunk, miként elődeink annyiszor, de most talán kényszer szülte döntés helyett szabadon választhatjuk meg utunkat. Ma is a megmaradás a tét, egy kis közösség fennmaradása. A lélek épülését kell szolgálnunk.” 1992 májusában Szt. Cirill és Szt. Metód ünnepe előtt írtam e kissé emelkedett sorokat alapító főszerkesztőként a *Haemus* első számában beköszöntő gyanánt és távlatos feladatként. Dimcso Debeljanov, a korán elhunyt tiszta hangú lírikus versét idézve, szép szavait ránk is vonatkoztatva állítottam, hogy a „jövendő keresztútján” állunk, és kérdeztem is egyben, mit hozol nekünk, „szent keresztút: ó, messi jövő!”.

A '90-es évek elején a kelet-európai országokban lezajló társadalmi, politikai és szellemi változások idején kezdte meg működését a folyóirat, így érthető talán, hogy a szerkesztőbizottság tagjaiban több volt a hit, a lelkesedés és a remény akkor, mint mostanság lenne, ha egyáltalán újból lapalapításra adnánk fejűnket.

A lapgazda a Magyarországi Bolgárok Egyesülete volt, amely ugyanezen a néven már az I. világháború kitörése előtt, 1914 nyarán megalakult, ám csak a rendszerváltást követő tisztújítás után vehette és vette vissza eredeti elnevezését, és hajdani célkitűzéseit a kor kívánalmaihoz igazítva változtatta meg alapszabályát.

A tiszteletreméltó elődök már 90 évvel ezelőtt is fontosnak tartották, hogy törekvéseiket, az ó- és új hazához fűződő kapcsolatok erősítését, a két nép közeledésének előmozdítását a széles nyilvánosság előtt is ismertté tegyék, ezért 1915-ben újtjára bocsátották a Magyar–Bolgár Szemlélt, az egyesület kétnyelvű kiadványát. Ekkor már javában dúlt a háború, és mint annyi más kezdeményezést, ezt is tönkretette. A felelős szerkesztőt besorozták a seregbe, s így a lap első száma egyben az utolsó is maradt. A későbbi kísérletek is kérészetletűeknek bizonyultak. Így csak 1992-ben a magyar állam támogatása révén válhatott valóra a bolgár közösség régi vágya: egy rendszeresen megjelenő kiadvány.

Haemus koncepciójában merőben különbözött a többi kisebbségi laptól.

Az Egyesület 1991-ben két lapot jegyeztetett be a minisztériumban, a *Haemust* és a *Balgarszki Veszti-t* (*Bolgár Hírek*-et). A *Haemus* – e kétnyelvű, negyedéves, A/4-es méretű, 96 oldalas társadalmi–kulturális folyóirat első számának megjelenése előtt és azt követően is több körben és több fórumon a hazai bolgár értelmiség, a magyar bulgaristák és az Egyesület vezető testületének képviselőivel átbeszéltük, megvitattuk a lap irányultságát, műfaját, megcélzott közönségét. Abban egyetértés alakult ki, hogy a folyóiratnak nem lehet feladata az anyaországi és a magyarországi politikai, gazdasági, társadalmi folyamatokról való időszzerű tájékoztatás, mivel szándékaink szerint ez a *Bolgár Hírek*-re hárult volna, de már eltértek az álláspontok a tekintetben, hogy a lap korlátozódjon-e a helyi bolgár közösség problémakörére avagy tisztán bulgarisztikai, illetve tisztán irodalmi folyóirat legyen. A kihívásokat akkor a szerkesztői beköszöntőmben a következőképp összegeztem: „Minden induló lap neve, így a *Haemus*é is némiképp jelkép. A *Haemus* a Timok folyó völgyétől a Fekete-tengerig húzódó Balkán-hegység ókori elnevezése, vagyis földrajzilag lényegében a mai Bulgáriát jelenti; azt a földet, amelyből a magyaror-

szági közösség ered. De a Haemus elnevezés bennünk más képzeteket is kelt. Az ókor hajnalán a Balkán-félsziget volt Európa szíve. Itt élt Orfeusz, a trák dalnok, aki mindmáig a művészet halált lebíró erejét jelképezi. Folyóiratunk magyar nyelvű része adósságot kíván törleszteni és hiányt akar pótolni, mivel a bolgár szépirodalomra kevésbé figyelnek. A bolgár irodalom klasszikus és kortárs szerzőinek átültetése izgalmas kihívás azoknak a fordítóknak, akik eddig is számos remekbe szabott alkotást tettek közkinccsé. A közös múlt feltárása is hasznos tanulságokkal szolgálhat. A sajátos bolgár problémák és a jellegzetes művek bizonyára visszhangot keltenek a kelet-európai kérdésekre fogékony magyar olvasókban.”

A lap tehát szélesebb olvasótáborra célozott meg, mint amekkora a bolgár anyanyelvű hazai bolgár közösség volt, érdeklődést kívánt felkelteni a bolgáru tudó magyarokban, a bolgáru már nem beszélő honfitársainkban, a magyar családtagokban, a kelet-európai társadalmi és művészeti kérdések iránt érdeklődő magyar közösségben és természetesen az óhaza szellemi életének képviselőiben, valamint a diaszpórában élő bolgároknak szerte a világon. A pénzeszközök szükségessége miatt az első három évfolyamban, amelyek keresztévfolyamok voltak, kompromisszumos megoldás született, a kiadvány közepén néhány oldalon a Krónika rovatban a lapszám megjelenését megelőző negyedév legfontosabb eseményeit szövegben és képekben közöltük. Havi gyakorisággal megjelenő lapunkat, a *Bolgár Hírlap* címen terjesztett sajtótermékünket 1995-től, az Országos Önkormányzat létrejötte után tudtuk csak elindítani. Ekképp a *Haemus*-ból kikerült a hírközlő Krónika rovat, és kialakult az a letisztult profil, ami mindmostanáig a lap sajátja. Érthető módon változott a lap olvasótáborra: a tematikából, a közölt írások stílusából következően a magyar nyelvű változattal jobbra az értelmiségi köröket céloztuk meg. A hazai nemzetiségi lapokat finanszírozó Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítvány megbízásából 1998 márciusában lezárt kérdőíves TÁRKI-vizsgálat is ezt igazolta vissza. A 250–300 főt számláló egyéni előfizető tábor abszolút számban kicsiny olvasóközösség, ám ha azt számoljuk, hogy ez a hazai bolgárság egytizedét teszi ki, akkor a *Haemus* létszámarányosan, listavezetők között van. Összevetésként jegyzem meg, hogy a kétnyelvű *Bolgár Hírek*-et 1100 példányban nyomják, és ingyenesen jut el az olvasókhoz. A megcélzott olvasóközösség körében már a kezdetekkor vitatéma volt és máig időről időre visszatér, kiknek az igényét, kiknek az ízlését kell kiszolgáltatnunk, valamint a lapgazda, illetve annak vezető testületei mennyire szólhatnak bele a szerkesztéségi autonómiába. A lap koncepciójának átalakítására, sőt megszüntetésére, illetve ellehetetlenítésére tett kísérleteket, eddig, szerencsére, sikerült visszaverni, megakadályozni.

Minden társadalompolitikai avagy kulturális-művészeti lap valamilyen eszmeiséget képvisel, amely akkor is tetten érhető, ha ezt a szerkesztőség nem fogalmazza meg hitvallásos manifesztumban. Érvényes ez a kitétel a mi lapunkra is, noha a főszerkesztői beosztóntó jószereivel tematikai köröket jelölt ki. A lapban megnyilvánult és megnyilvánuló ideológiát a pozitív közösségi és nemzeti önkép sugalmazásaként fogalmazhatnám meg tömören. A lapgazda Egyesület 1992-ben elfogadott új alapszabályában a szocialista, internacionalista örökséget és a félévszázadon át kényszerűen viselt nevet, Georgi Dimitrovet elvetve visszatért az alapító atyák örökségéhez és hagyatékához, és tilalmazta az egyesületen belüli pártpolitikai és felekezeti vitákat és megosztottságot. Ezt a szellemiséget követte a lap is. Az egyesület és a lap vezetésében megnyilvánuló személyi átfedés is generálta a kedvező változásokat. Az ideológiai és szervezeti átalakulásról nem nyitottunk a lap hasábjain vitát, csupán a módosulás tényeit rögzítettük. Nem foglalkoztunk a hajdani szocialista eszmények és hagyományok bírálatával és elemzésével sem, ám felmutattuk ugyanakkor a bolgár közösség valódi, lényegi értékeit, a közösség tagjainak

múlhatatlan erényeit. A kistermelők, az önálló vállalkozók gondolkodásmódja immár nem sajnálatos burzsoá csökevényként aposztrofálódott, hanem követendő jellemvonásként. Felidéztük azokat az eredményeket, amelyeket elődeink a legújabb történeti korban értek el. A bolgár kertészek és kereskedők munkájuk és magatartásuk révén egy évszázad alatt szerte az országban elvetették a bolgárok mint közösség iránti rokonszenv és megbecsülés magvait, miközben önbecsülésük és önazonosságuk megőrzése érdekében megteremtették minden nemzetiségi közösség megmaradásának elengedhetetlen feltételeit: az egyesületet, az érdekképviselő és érdekvédelem szervezést, az egyházközösséget, a napi léten és gondokon túlmutató, a reményt és hitet nyújtó intézményt és a jövőre való hűségét, az iskolát. A közösség saját erőből, közadakozásból építette fel 1931-ben a Vágóhíd utcában a bolgár ortodox templomot és negyedszázad múltán, a legnehezebb kommunista időszakban ismét adományokból a Bolgár Művelődési Otthont, az egyesület székházát. Ezeket a pozitív példákat, az önszerveződés eszményét kellett demonstrálnunk az állami gyámkodás és a szociológia eszközeivel tettük. Tudományos tanácskozást szerveztünk a közép-európai bolgár diaszpóra helyzetéről. Az óhazai és a környező országokban élő bolgár kutatóknak a lapban publikált előadásaiból megalapozottan kiviláglott, hogy a hazai bolgár közösség nem csak számarányához képest, de abszolút mértékben ténszerűen is többlet alkotott közösségszervezésben és intézményrendszerben, mint hasonló helyzetben levő társközösségei.

A másik, a hazai közösség öntudatát erősítő tematika a vallás, a hit kérdéseinek bemutatása volt. Tudatosan nem számoltunk be a bulgáriai sajtóban vezető helyen szereplő egyházszakadásról, a méltatlan vádaskodásokról és gyalázkodásokról, hanem az ötven éven át tiltott vagy legfeljebb szűk körben eltűrt vallásos tematikát már második számunktól ismeretlen oldaláról közelítettük meg. Georgi Krumov, a jeles költő és Magyarországon is ismert műfordító új, művészi tolmácsolásában először közöltük az Énekek énekét, a bolgár irodalom klasszikusainak és kortárs íróinak istenes írásait, és a bogumilizmusról és a danovizmusról, az Egyetemes Fehér Testvéri közösségről hoztunk nyilvánosságra eddig még nem közölt tanulmányokat. A jelzett témakörök az elmúlt 13 év alatt kibővülve, újabb szempontokkal gazdagodva visszatértek a lap hasábjain, miként a bolgár–magyar történelmi, kulturális és irodalmi kapcsolatok újabb részletei is a korábban, a szocialista érában megszokottól eltérő megvilágításban a honfoglalástól kezdve a hódoltság korán át a kortárs kölcsönhatásokig. 1996-ig a magyar és a bolgár nyelvű rész szerkesztési elvei különböztek egymástól. A magyarban kezdettől fogva vagy hiányzott, vagy kismértékben volt jelen a helyi közösségnek címzett, az önazonosság, a nemzeti büszkeség erősítését célzó témakör. Egyértelmű volt, hogy a magyar nyelvű írások célközönsége elsődlegesen az értelmiség. Az olvasók érdeklődését eddig politikai, ideológiai okokból tiltott írások közzétételével: polgári írók alkotásainak bemutatásával, például Sztefan Gecsev és Nikolaj Rajnov vallásos tárgyú esszéivel, verseivel, avagy Radoj Ralin Todor Zsivkovot és a szocialista rendszert kigúnyoló satíráival kívántuk felkelteni. De a rendszerváltozás után jelentkező ifjabb nemzedék termésének, a bolgár posztmodern esszéinek a bemutatása is a figyelemfelkeltést szolgálta, azt a törekvést és meggyőződést, miszerint a modern bolgár szépirodalom európai rangú. Egy-egy számot egyetlen alkotónak szenteltünk: így külön számban mutattuk be Pejo Javorovot, aki életművével, a bolgár irodalmi életre gyakorolt hatásával Adyhoz hasonlítható, avagy két ízben is többoldalú megközelítésben állítottuk reflektorfénybe Jordan Radicskov művészetét, akit Kertész Imrével egy időben ajánlottak a Nobel-díj bizottság figyelmébe. A komplex megközelítés koncepcióját legsikeresebben az 1995-ös Nagy László-émlékszámba tükrözi.

Itt kevés a tükörfordítás, a szűkre szabott kereteket a szerkesztőség úgy próbálta tágítani, hogy Nagy László költészetét különböző bolgár költők átültetésében, egy verset több fordításban is közölte, magyarul pedig Nagy László életművéből válogatva a bolgár líra gyöngyszemeit nyújtotta, mindezt tanulmányok, Nagy Lászlóhoz írt versek, a költő naplótöredékei, illusztrációi, vallomásai tették teljessé elsősorban a mindkét nyelven tudó olvasók számára.

A magyar szerzők kiválasztásánál a bolgár motívum volt a döntő szempont. Nagy Lászlónál, de Fodor András, Utassy József vagy Kiss Benedek esetében is a bolgár irodalom ihlető ereje, termékeny hatása műfordítói munkásságuk, sőt egész költészetük szerves részét képezi. A pesti bolgár kereskedőket bemutató Márai-riport, a bolgár kertészekről és Bulgáriáról szóló Berda József-versek, Szabó Lőrinc útinaplója, Kardos G. György *Szeretni kell Theophile Gautier-t* című novellája, a háború utáni Szófia édes-bús leírása, Faludy György bolgár költői antológiája avagy Kosztolányi lélektani remeke, A bolgár kalauz, vagyis az *Esti Kornél* című regény IX. fejezete, és az erre rimelő kortárs írások a kétoldalú irodalmi kapcsolatok olyan vetületét mutatták be, ami eddig ismeretlen volt az olvasók többsége előtt. A tizedik évfolyamról megemlékező jubileumi számban részleteket közöltünk Márai *Egy polgár vallomásai*-ből, Petri György válogatott verseiből és Esterházy *Harmonia Caelestis*-éből bulgáriai megjelentetésüket megelőzően. A hídépítés eme vonatkozásában oroszán részt vállalt Kjoszeva Svetla költő és műfordító, a szerkesztőség alapító tagja, aki ekkor a 2001/2-es számtól lett a lap főszerkesztője. A lapgazda, immár a Bolgár Országos Önkormányzat költségtakarékossági szempontokra hivatkozva ekkor csökkentette 64 oldalra a lap terjedelmét, amit a szerkesztőség, gazdaságosabb helykihasználással, a bolgár és a magyar szöveg teljes megegyezésével és párhuzamos tördelésével kísérelt meg ellensúlyozni.

A kétoldalú kapcsolatok ismétlődő bemutatásán kívül a lap visszatérő tematikai blokkja a honi bolgár alkotó értelmiség munkásságának megjelenítése. Ezt mindig visszafogottan, önkorlátozóan tettük, vigyáztunk arra, hogy ne a szerkesztőbizottság tagjai írják teli a lapot, vagy csak saját képzőművészeink képeivel illusztráljunk, mert el akartuk kerülni a regionalitást, a provincialitást veszélyét. Az óhazai szerzőkkel és alkotói műhelyekkel kialakított és ápoltság révén olyan visszajelzéseket kaptunk, amelyek azt igazolták, hogy a lap bulgáriai viszonylatban is állja a versenyt, megállja a helyét a magas mércét támazó kiadványok között is.

A lap már a kezdetekkor presztízst biztosító névjeggyé vált az Egyesület, később pedig az Országos Önkormányzat számára is. Még a lap ellenzői is érzékelték, hogy a *Haemus* nem csak a hazai és óhazai szellemi élet képviselői, de politikusok, közéleti személyiségek számára egyaránt a közösség összteljesítménye és különösen szellemi szintje tekintetében sűrített jelképként és mutatóként szolgál.

A szerkesztőség a közéleti szándékait úgy valósította meg, hogy megkülönböztetett figyelemmel fordult az óhazában kiépülő demokratikus folyamatok bemutatása felé. Ezt részben autentikus, azaz helyi szerzők, részben magyarországi bolgár vagy magyar szakértők tudósításai, elemzései révén tette. Változatos témakörökben foglalkoztunk a hatalom, a politika, az értelmiség problémáival és szerepével, a hazai és határon túli bolgár kisebbségek, az identitás, a hagyomány és a nyelv megőrzésének körülményeivel, buktatóival, a megújult és változó intézmények mint az egyház és az iskola lehetőségeivel. Külön számot szenteltünk a Balkán-szindrómának, kitekintve Bulgária szomszédaira. Több számban foglalkoztunk a bolgár államnak és kormányának a határon túli bolgár közösségek iránti elvi és gyakorlati politikájával. Mind a témák, mind a szerzők megválasztása révén magasra tettük a mércét, és a témát körüljárva arra készítettük az olvasót, hogy

mindez megragadja a figyelmét és az elemzések komolysága és elmélyültsége állásfoglalásra kényszerítse. A kollektív etnikai emlékezet pozitív példáihoz, az önbizalom és önértet kifejezésének, a közösség egységének, maradandóságának és szilárdságának eszméjéhez intézett üzenetektől eltérően, a *Haemus* nem minden áron törekedett arra, hogy az óhazai valóságban is csak a magas értékeket mutassa fel, hanem azokra a lényeginek vélt időszerű jelenségekre, folyamatokra koncentrált, amelyek ugyan gyakran ellentmondásosak, kellemetlenek, nehezen megjósolható hatásokkal járnak, de feltárásuk fontos a helyi közösség számára az összetartozás, a történelmi tudatosság, végül is az önazonosság felismerése és megszilárdítása szempontjából, ami pedig a *Haemus* eszmei stratégiájának sarkköve.

A folyóirat működésének értékes hozadéka is lett, létrejött egy bolgár szellemi központ és egy tágabb szellemi háló. Maroknyi elkötelezett ember töprengései, felvetései forrásul, kiindulópontként szolgáltak a közösség egészét érintő kezdeményezésekhez, illetve ösztönözték a termékeny változásokat. Az egyesületből szervesen nőtt ki az önkormányzati rendszer, amely tovább szinesítette a közösség művelődési, tudományos és kommunikációs tevékenységét. A *Haemus* szerkesztőbizottsága tagjaiból kerültek ki az új havi lap, a rádióadás és a televíziós adások szerkesztői, munkatársai, az Országos Önkormányzat kiadói tevékenységét ellátó szakemberek, a Bulgarisztikai Intézet vezetői és az alkotó értelmiség többségét tömörítő civil szervezet, a Bolgár Kulturális Fórum meghatározó személyiségei is.

A szerkesztőség feladata változatlan: az újabb kihívások számbavételével folytatnia kell szellemi stratégiáját, azaz a maga területén és eszközeivel töretlenül ápolnia kell a kapcsolatokat kulturális hidakat építve, saját közösségének pedig iránymutatást, önbizalmat, tartást és hitet kell sugározni. És mindezt magas szinten. A világhálóba kilépve a *Haemus* révén az egyedülálló magyarországi bolgár társadalmi és intellektuális szerveződés és teljesítmény támpontul szolgálhat szerte a világon a szétszóródott bolgár közösségek számára, miként a visszajelzések és mások ez irányú tapasztalatai ránk is termékenyítőleg hathatnak. Szükségünk is lesz e világméretű kitekintésre és felhalmozódott tudásra, mert 2004. május elsejével újabb fordulóponthoz, ha nem is válaszüthöz érkezünk. Milyen jövője van, milyen jövője lehet a közös Európában ennek a kis bolgár szigetnek most és Bulgária 2007-es csatlakozását követően? A lap hasábjain erről is kell írunk, vitatkoznunk, keresve az élhető, az otthonos lét kereteit magyarországi bolgárként és európai honpolgárként.

(A kisebbségi sajtó és média helyzete Magyarországon és Délkelet-Európában című 2004. december 10–11-i budapesti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.)

Tóth Judit

Nemzetállam – új köntösben?

A tanulmánykötet címlapján a Dunán Esztergomnál végre megépült híd az összeköttetést jeleníti meg, miként évtizedekig a kisebbségeket két (baráti) ország közötti kapocsnak minősítették a többségiek, azaz a politikaformálók, függetlenül az érintett közösségek önképétől, szerepfelfogásától. Makacsul tartja magát a kisebbségek országokat összekötő funkciója, pedig éppen a kötetben elemzett státustörvény sorsa bizonyítja: a kisebbségekkel kapcsolatos vita, az anyaországgal az államhatárokon átívelő közösségi, intézményesített kapcsolatot rendező státustörvény új politikai törésvonalakat legalább annyira kialakította, mint amennyire hidat vert.

További értelmezési lehetőség, hogy a kötet szerkesztői a tudományterületek közötti kapcsolódást akarták elősegíteni, hiszen a jogot, a történeti feldolgozást, a szociológia és politológia módszereit egyaránt alkalmazták. Másrészt a generációk közti híd a szerzők között is létrejött. Ennél még fontosabb, hogy a megközelítésben is van egyik és másik part. Az egyikken a nemzetépítés és a nemzeti szolidaritás új alakváltozata a jogi köntösbe bújtatott törekvés, míg a másikon a globalizáció ellenhatásaként a regionális tudatok erősítése, a már temetett nemzetállami szuverenitás életképességének jele a státus-szindróma, a kettő között pedig hömpölyög a szavazatgyűjtő áradat. A hidat végül az új összeköttetés, a közjogi jogállás jelenti, bár az előszóban rögvest jelzik: nincs szó valódi jogállásról, státusról, csupán különböző kedvezményekről. Persze az is élvezheti az összekapcsolódást, aki a szerzőknek az elmúlt néhány évben, különböző folyóiratokban, kutatási anyagokban publikált írásait valamiért nem olvasta, mert igen nagy részben azok felhasználásával állt össze a kötet. Ez azonban nem von le semmit sem a kordokumentumnak is minősíthető könyvből.

Az első – és számomra legérdekesebb – egységben elméleti kérdéseket feszegetnek. Vajon miért biztonságpolitikai, utilitarista jellegű a kisebbségpolitika, a kisebbségek külön jogai? *Majtényi Balázs* a nemzetközi szervezeteknek a kedvezménytörvényekre adott (vagy lehetséges) reakcióit boncolgatja. Az állami szuverenitás miatt senkinek sem jutott eszébe, hogy a kisebbségi különjogok elismerése, a kiegyenlítő mechanizmusok, az esélybeli eltérések a nem területi országot is kötelezhetik támogatásra, rendszeres segítségre, netán a területi állam helyett. Mivel a nemzetközi jog dadog, nincs kialakult szabálya a másik ország területén élő kisebbségekkel való állami kapcsolatokra, hát a nemzeti jogban kezdték keresni a megoldást. Ez a keresés új törvényhozási utat jelent, az anyaország egyfajta történeti védőhatalmának újrafogalmazásaként, ha az Európa Tanács Kisebbségi Keretegyezménye által javasolt kétoldalú megállapodás, intézményes együttműködés nem jött létre. Persze ne feledjük, Magyarország kifejezetten kisebbségvédelmi, illetve a barátsági (alap)szerződésekben is belefoglaltan rendelkezik ilyen együttműködési mechanizmusokkal szomszédjaival, mégsem annak különböző kereteit akarta felhasználni, hanem egységes megoldást kialakítva, belső szabályozással akarja/akarta a gondoskodást, a különjogokat meghatározni és végrehajtani. Kérdéses, vajon a státus-szindróma alapján tucatszám országban elfogadott törvényekből és intézményes gyakorla-

tokból összeáll-e valaha a nemzetközi szokásjog. Mert ma még nincs a másik országban élő, annak állampolgárságával rendelkező nemzetársak állami támogatására és jogi kötelékére egységes minta.

A másik elemzési lehetőség, ha – a szabályozás mögötteseként – a nemzet kult u r á l i s -nyelvi vagy államnemzeti modelljéből indulunk ki. *Halász Iván* áttekinti ebből a szempontból a frissen függetlenné vált közép-kelet-európai országbeli modelleket, a meglehetősen árulkodó alkotmányokat kezébe véve. Sajnos, az új demokráciák egy része megkerüli, nyíltan nem szól semmit a nemzetfogalomról, kisebbik része a nemzetet politikai egységként kezeli, míg meglehetősen sok alaptörvényből a nyelvi, etnikai, kulturális kapocs a nemzetfelfogás alapja. A kelet-európai alkotmányok közül a magyar következetlen. Ugyanis a nemzeti és etnikai kisebbségeket államalkotó tényezőnek nevezi az Alkotmány, amelyek ilyenként részesei a nép hatalmának (68. §), miközben a nemzet fogalma más pontokon egyértelműen a politikai közösséget jelenti. Például a köztársasági elnök ilyen minőségben testesíti meg a (politikai) nemzet egységét. Ám az etnikai elemet nemcsak a már idézett és a kisebbségi különjogokat kimondó 68. §, de a Magyarországon kívül élő magyarokkal kapcsolatos 6. § (3) bekezdés beviszi a nemzet, nép fogalmába. Nem vigasz, hogy e következetlenséggel nem vagyunk egyedül. További nehézsége a jogalkotói útkeresésnek, hogy a gondoskodás biztosításához meg kell határozni, ki is tartozik a státusszabályok körébe. Határokon túli magyar, honfitárs, nemzetárs, diaszpóra-tag és még sokféle elnevezés jött létre. Az első honosodott meg nálunk, amely egyből kirekeszti a nem a szomszédban élő, nem feltételezetten szegény magyarokat, mint ha az identitását az osztrákok közé került őshonos, az ausztrál emigráns vagy éppen a Csehországba deportált másként veszítené el. Pedig ugyanúgy asszimilálódik, csak más ütemben. *Kántor Zoltán* értelmezése szerint ez az etnokulturális és területi elv összekapcsolásának a példája. Eszerint az a magyar, aki itt a környékünkön nehezen él, és ezért inkább magyar szeretne lenni, mint többes kötődésű a jobb feltételek közt élő?

Izgalmas a diaszpóra-jog létezését és sajátosságait feszegetni. A szétszórásban, szórványban, emigrációban élőket mi fűzi össze? Hogyan lehet egységesen támogatni őket, ha ők is sokfélék: az (anyaországba) hazatérés segítése, az ottani letelepedés, vagy inkább a szülőföldön maradás legyen a fő elv? A státusszindrómában érintett országok eltérő választ adtak, például a szülőföldön boldogulás a szlovén és a magyar jelszó. *Pap András* szerint további tisztázásra váró kérdés, vajon lehet-e a nemzetközi jog új szereplője a diaszpóra, vagy az irodalomban inkább transznacionális közösségnek nevezett entitás. A nemzetközi gazdasági, pénzügyi integráció miatt már megszoktuk, hogy a tőke, a termelés, a kereskedelem és a fogyasztói erő a transznacionális cégek kezében összpontosul világszerte, és lassan a jogi személyek (cégek) büntetőjogi felelősségét is elfogadta a jog, vagy a civil szervezetek nemzetközi jogalanyisága sem újság mára. Akkor a fejlődés útja, hogy a diaszpóra-közösségek, az állam és kontinens határain túlnyúló nemzeti/etnikai közösségek is előbb-utóbb nemzetközi jogi elismerést kapjanak. Ezt nemcsak a státustörvények készíthetik elő, hanem az államok diaszpóra politikája is, amely intézményesíti az államhatárokon kívüli közösséggel kapcsolatos támogatási, pályázati, konzultációs és kül-

kapcsolati rendszert. Mivel „a diaszpóra-identitás a nemzeti identitás sajátos, az utóbbi évtizedekben egyre erősödő formája” – ahogy Pap András írja – a diaszpóra-politika szakágazatai is kialakulnak. Elsőként nyilvánvalóan az identitást, kulturális gyökereket és sokszínűséget erősítő elvek, intézmények jönnek létre vagy az információ-politika (például a világhálón a diaszpóra-tagokat összehozó, csevegő vagy éppen információs fórumok kialakulásával). De ma már beszélhetünk diaszpóra-gazdaságpolitikáról, amelynek része például az állami kötvénykibocsátás Kínában, Japánban, Indiában a külföldön élő nemzetársak körében, hogy az anyaország gazdaságát ezzel segítsék. A választási politika részévé vált a szavazóturizmus (pl. az amerikai zsidók hazarepülése a választásokon való részvétel érdekében). A politika és a szociológia tehát rugalmasan reagált, csak a jog még nem nagyon tudta befogadni, következetesen szabályozási körébe vonni ezt az új jelenséget. Ennek egyik – sokat elemzett oka –, hogy nehezen határozható meg a kedvezményben, különjogokban részesítendő jogalany. Lám, a hazai kisebbségi jog alkotója a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos visszaéléseket látja, de nehezen szánja rá magát a módosításra. A nemzetközi kitekintés alapján a modell a jogalanyt a születése, a leszármazása, a nyelve vagy pusztán a csoporthoz tartozásra vonatkozó nyilatkozata alapján határozza meg. „A kisebbségi és a diaszpóra-jog egyazon érem különböző oldalai, hiszen a többes kötődés az anyaországban és a befogadó országban történő elismerésének egymástól nehezen függetleníthető formáit jelentik” – foglalja össze Pap András. Súlyos gondot okoz, ha a kisebbségi és a státustörvénynek eltérő a csoport-hovatartozást meghatározó rendszere. Míg a hazai kisebbségek-nél a nyilatkozattétel (vagy számtalan jogviszonyban a hatóság önkényes kisebbségi besorolása) a jogalannyá válás alapja, addig a diaszpórához tartozásnál, a kedvezmény törvényben szereplő támogatásokhoz, különjogokhoz jutásnál az érintett nyilatkozata, a nyelvtudás, a civil szervezethez tartozás, egyéb nyilvántartásba vétel a rendező elv. Pap András a kisebbségi jogok és a diaszpóra-jogok kapcsolatánál jelzi: az EU-csatlakozás felborítja ezt a viszonyt. Ugyanis a hagyományos kisebbség-fogalom már nem lesz tartható, éppen az államalkotó tényezővé nyilvánítás miatt, meg az uniós polgárok és letelepedett külföldiek szabad mozgása, a megkülönböztetés (nyelv, etnikai, faji, kisebbségi hovatartozás szerinti) tilalma miatt. Ezért a jogalkotónak válaszolnia kell, mi a preferenciális elbánás alapja: a magyar etnikumhoz tartozás, a történelmi vétkek és mulasztások miatti büntudat, az emberi méltóság részét képező etnikai identitás tiszteletben tartása, vagy a hátrányos helyzet egyfajta igazságosságon alapuló kiegyensúlyozása. A szabályozási, politikai ambivalencia, a bizonytalanság e téren káros, de *Szarka László* szerint ez regionális sajátosság, így tartósan érzékelik.

A kötet második egységében a hazai kedvezménytörvény megértését szolgáló írásokat találunk, a kialakulást és módosulást is nyomon követve. E körben három pillére van az elemzésnek. Az Alkotmány 6. § (3) bekezdésében szereplő állami felelősség tartalma, normatív értelme, politikai elkötelező ereje nyilvánul meg a törvényben, a nemzeti identitás erősítésének eszköze a törvény, illetőleg mások is elfogadtak hasonló célú, tartalmú törvényeket. A kötet három szerkesztő-szerzője ebben az egységben némi ismeretterjesztést végez, mi áll és állt a törvényben, miközben kissé egyenetlenül kitér az előzményekre, a politikai

célokra, és hivatkozik arra, hogy „bezzeg a többiek” is hoztak státustörvényeket.

A harmadik részben kitekinthetünk, hogy „bezzegék” és mások, máshol hogyan alkottak diaszpóra/honfitársi/nemzettársi/határon túli kedvezmény-törvényeket. Bekerült ide az etnikai–leszármazási–vallási–nyelvi–területi alapokon álló német, izraeli, tiroli, olasz, szlovák, szlovén, román és lengyel szabályozás, intézményi rendszer leírása. Van-e közös tanulság ezekben? Leginkább az, hogy mindenre van nemzetközi példa, csak kitartóan kell keresni, és ezért semmire sem ad konkrét választ, mi hogyan csinálhatnánk jobban. A vizsgált országok és diaszpórák eltérő módon jöttek létre, másként veszítették el az anyaországi állampolgárságukat, ha egyáltalán elveszítették, létszámukban kisebb embercsoportot érintenek gyakran. Ugyanakkor mindegyik ország útkeresése jár tanulságokkal, bár egyik modell sem importálható. A témával most ismerkedőknek és politikai elemzésekhez egyaránt kiváló, hasznos írások zöme már (részben) megjelent, de így öszszegyűjtve új színeket fedezhetünk fel. *Vizi Balázs* írása például abból a szempontból érdekes, hogy a magyarhoz több szempontból hasonló, persze kismemzeti görcsökkel nem küzdő olaszok szabályozását tekinti át. Noha a világháború után kisebb területvesztéssel és főként a szegénység miatti kivándorlással függ össze a külhoni olasz közösségek létrejötte, a diaszpóra létszáma több milliósra tehető. Az állampolgársági jog tolerálta a többes állampolgárságot, annak külföldön való megőrzését, és az olasz jog több szabálya is reagált a külhoni olaszok léteire. Ez egyrészt a szomszéd országokban élő olasz közösségek gazdasági és kulturális támogatására, ezen országokkal kétoldalú megállapodások megkötésére, másrészt az állampolgársági, választójogi szabályozásra összpontosított. A támogatás kifejezetten nem egyéni, hanem közösségi jellegű, és néhány tízezer embert érint a szomszédos országokban. Ezzel szemben a 2001-ben elfogadott állampolgársági törvénymódosítás az egykori Osztrák–Magyar Monarchiának a törvényben meghatározott területén élt, és a saint-germain-i szerződés hatálya alá lépése előtt külföldre távozott, egy nyilatkozattal, tehát Olaszországba költözés nélkül, olasz állampolgárságot kérhet. Így a szokásos honosítási eljárás nélkül, leszármazotti igazolással, állampolgárságot kaphat. Az olasz nemzethez tartozás alapján ez a lehetőség csak öt évig áll fenn, azaz egyfajta történelmi rendezés a cél. A módosítás másik eleme, hogy a külföldön élő állampolárok is kaptak választójogot (részvétel a választásokon és népszavazáson), ha bekerültek a konzulátusi, általános névjegyzékbe. A nyilvántartásban mintegy 2,8 millió külhoni olasz szerepel, de a választó névjegyzékbe csak pár százezer kerülhet bele. Az olaszok tehát a közjogi kapcsolatot az állampolgárság kiterjesztésével oldották meg, és létrehozták a külhoni olaszok képviseleti szervét, amely az adott konzuli vagy diplomáciai képviseleti körzetben működik. Ez a testület az olasz közösségek társadalmi, szakmai, szociális, oktatási támogatását szervezi, segíti a kormányzati tájékoztatást, miközben van kormányzati konzultatív szervezet is a külügyminiszter vezetésével. Mint látható, az olasz megoldás politikai és közjogi szempontból, valamennyi olaszra vonatkozóan, de nem egyetlen szabályban és több évtized alatt rendezte a kérdést, kifejezetten hivatkozva arra, hogy az Európai Unióban az állampolgárság területi kötődése fokozatosan megszűnik.

Kár, hogy a kötetben viszonylag kevés szó esett az európai közösségi politika és jog szerepéről a státustörvények áttekintésében, elsősorban érdemi, tartalmi szempontból, nem pusztán a bővítés alkalmazkodási kényszere szempontjából. Igaz, az említett felismerés az olaszoknak is több évtizedbe tellett.

Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Szerk.: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László, Gondolat Kiadó, 2004. 255 p.

KISEBBSÉGKUTATÁS SZEMLE

Az etnikum fogalma

*E. Hale, Henry: Explaining Ethnicity in Comparative.
= Political Studies, 37. vol. May 2004. 4. no. 458–485. p.*

A társadalomtudósok széleskörűen egyet értenek abban, hogy az egyik legfontosabb jelenség a politikában az etnicitás. Abban is hajlamosak egyetérteni, hogy e jelenség megértésének még csak a kezdeti stádiumában járunk. Még közel sem vagyunk a konszenzushoz, nemcsak az etnicitás hatásait illetően, de annak mibenlétére vonatkozóan sem. Egyesek számára ez egy emóció, valamilyen konkrét csoporthoz történő tartozás vagy csatlakozás érzése. Mások számára pedig beagyazottság egyes szimbólumok hálózatába. Vannak még olyanok is, akik az etnicitást mint társadalmi szerkezetet vagy mint egy választás tárgyát látják.

Az egyik legújabb gondolatkör mindenekelőtt ezt kognitív folyamatként láttatja. Egyesek az etnicitást a nepotizmuson nyugvó biológiai túlélési ösztönként tartják számon. Többek szerint az etnicitás mindezen gondolati körök keverékének eredménye. Hogy a kép még komplikáltabb legyen, az elemzők két – gyaníthatóan egymásnak ellentmondó – alapvető csoportba osztották ezeket az egymástól rendkívül különböző nézőpontokat, a primordializmus és a konstruktivizmus köré csoportosítva. Ez a vita néhány briliáns kutatásnak volt motorja, de mindaddig, amíg ezekben az alapvető koncepcionális kérdésekben nem jutunk közös pontra, addig a társadalomtudományi folyamatok lassúak lesznek.

Ennek a cikknek az a célja, hogy az elemzés legalapvetőbb szintjén, külső nézőpontból vizsgálva feltegye az etnikai politika legalapvetőbb kérdését: miért is létezik az „eticitás”? E kérdés megválaszolása céljából a referált tanulmány mikroszintű magyarázatokat ad arra, hogy az emberek hogyan gondolkodnak és cselekszenek a makroszintű identitási kategóriák fényében. Ezáltal a pszichológia legújabb eredményeit felhasználva nem annyira a konstruktivizmus kontra primordializmus vitát világítja meg, hanem lehetővé teszi számunkra, hogy egy sokkal alapvetőbb premisszából induljunk ki. Az eredmény feltárja azt, hogy az etnicitás miért különleges, és miért azonosítják kutatók politikai mozgásokkal oly széles területeken, mint a szociológia, antropológia és a politikatudomány.

Kiderül, hogy sem a konstruktivizmus, sem a primordializmus érvrendszere nem teljesen pontos. Bár az identitás mindig helyzetfüggő és állandóan változik, de a primordialisták nagy meglepetésére soha nem többszörös. Sőt, mi több, amire mi gondolunk identitásként, azok néha ősrégi, és a primordialisták kívánsága szerint újra éleszthetők. A szerző amellett érvel, hogy ez a megközelítés, ha eltávolítjuk róla a konstruktivizmus és primordializmus kevés segítséget nyújtó címkeit, jobb magyarázatot ad a társadalomtudományok számára, mint más alternatív koncepciók, ezáltal szilárdabb építőelemként használható a társadalomtudományi elméletek kidolgozásában. A szerző szerint, ha az identitást mint egy személyes referenciapontot közelítjük meg, az segíthet megérteni, miért létezik az etnicitás, illetve hogy miért tulajdonítanak neki oly nagy jelentőséget ilyen széles körben. Az eredmény bizonyos módon emlékeztet egy újra összeállított primordializmusra. A primordiális elem azonban nem az, hogy a csoportok maguk szükségszerűen állandóak, ősieik vagy feltűzeltek, hanem az, hogy: (a) az embereknek van egy mélyen gyökerező pszichológiai mechanizmusuk, ami lehetővé teszi a társadalmi kategorizálást; (b) úgy tűnik, hogy az etnikai jegyekhez kapcsolódnak bizonyos belső értékek, ezáltal a csoportosulások között határvonalat húznak; és (c) egyes etnikai azono-

sítások valójában meglehetősen régiek, rögzültek és/vagy stabilak. Más szempontból viszont az eredmények egyértelműen konstruktivistának látszanak: (a) a csoportazonosítás nem belsőleg kapcsolódik érzelemhez, (b) az identitás folyamatosan változik a környezet változásaival együtt, arra reagálva, (c) az azonosító jegyek és jelentéseik, valamint a hozzákapcsolódó asszociációk nagymértékben manipulálhatók mind az elit, mind az azonosítást végző egyének számára.

Ez az új törekvéseket az etnikai magatartásra vonatkozó elméletek egyéni szintű alátámasztásának kidolgozása felé irányítja. Nemcsak Tajfeltől Eriksonon át Hirschfeldig terjedő széles skálájú pszichológiai kutatómunkákon alapszik, hanem olyan jelentékeny rálátással is szolgál a legkülönbözőbb nézőpontokból, mint Smith etnoszimbolizmusa, Geertz jelentőségghálózata, Brass instrumentalizmusa, Fearon és Laitin racionális választása egy koherens identitás koncepciójába. Ez kulcsfontosságú következtetés a teória számára. Ha az etnicitás nem egy veleszületett primordiális csoport kényszere vagy más, általános önértékelést a csoporton kívüliek rovására növelő cselekmény, hanem az egyénnel abból a szükségéből fakad, hogy megpróbálja az őt körülvevő világot értelmezni. Bármilyen fontos célok is vall magáénak az egyes személy, a csoporthoz tartozást előtérbe helyező magatartás, amelyet gyakorta etnikai jellegűnek gondolunk, valószínűleg sokkal mélyebben, más emberi motivációkban gyökerezik, mint pl. a fizikai biztonság vágya, törekvés az anyagi források vagy a státus felé. Az etnicitás ebben az esetben az ezeket célzó cselekményeket tudja rendszerbe foglalni, ezáltal az emberek számára egyfajta szociális radart biztosítva, amit hatékonyan használnak társadalmi lehetőségek felismerésére és kihasználására, és amely potenciális kényszer egy bizonytalan és összetett világban.

Azáltal, hogy a szerző értelmezte, miért is van az embereknek etnikai identitásuk, a tudósok jobb helyzetből állíthatják fel koncepciójukat, így gyorsabban juthatunk el az etnikai politika megértéséhez és az etnikai konfliktusok megoldásához.

Bosznay Csaba

Az erőd lerochanása: külső határörizet a kibővített Európában

Brown, David: Storming the Fortress: The External Border Regime in an Enlarged Europe in EU Expansion to the East, Cheltenham 2003. 89–109. p.

1989-ben az Európai Közösség két határozatot hozott, melyeknek a jövőre nézve messze ható hatásai voltak. Az első, melyre civil szabadságjogi szervezetek az Európai Erőd mentalitásként utaltak, a Palma Dokumentum közzétételével kezdődött, és amely az integráció elmélyítésének elsődleges példája. A második egy afféle ad hoc válasz a Közép-Kelet-Európában (CEE) végbemenő fejlődésekre, bár ez valójában beépült a jelenlegi bővítési folyamatba. Hangsúlyozza a tagság kiterjesztését, annak minden potenciális következményével, beleértve szavazási koalíciókat, nagyszámú érdekek egyeztetését és kereskedelmét, és az Európai Unió (EU) intézményi struktúrájának kibővítését. A jelenlegi bővítések irodalma az előző bővítéseket olyan megvilágításba helyezi, hogy azokat egy elmélyülő európai együttműködés és a központi intézmények kompetenciáinak kiterjesztése kísérte, amely az uniót egyfelől kiterjeszti, másfelől ezzel egyidejűleg el is mélyíti. Ez az érvelés mindazonáltal nem képes megbirkózni a jelenleg végbemenő bővítési fo-

lyamat egyedi jellemzőivel, amelyek összehasonlítása az előző kisebb mérvű bővítésekkel kevésbé bizonyul hasznosnak. E fejezet gerincét az az esettanulmány adja, amely a két, potenciálisan ellentétes erő túlzottan magabiztos fúzióját vizsgálja, nevezetesen azt a kísérletet, amellyel az EU igyekszik megerősíteni az 1989-es Palma Dokumentum alapján külső határait. Valójában az EU bővítését célzó jelenlegi mozgások, melyekben az államok kevésbé képesek megfelelni a külső határok biztosítását jelentő napi feladatoknak, kevés aggályt hagynak a civil szabadságjogi gondolkodóknak. Egy szélesebb Unióban az „acélgyűrű” megalapozása és fenntartásának valószínűsége Közép-Kelet-Európában lehet, hogy aláassa a harmadik pillért. Az ezzel ellentétes véleményt képviselők, mint pl. a Palma Dokumentum szerzői úgy gondolják, hogy a külső határok ellenőrzése elengedhetetlen eszköze az EU belső biztonságát fenyegető különböző veszélyforrások kiküszöbölésének.

A jelölt államok előrehaladásának hiánya fontos különösen annak tükrében, hogy az elmúlt három év fejlesztéseinek hátterét az EU növelt pénzügyi támogatása nyújtotta. Mind a Phare-programon, mind a Twinning projekteken keresztül a Bel- és Igazságügyi Minisztérium végül megalapozta az elsőséget élvező területeket a belépést megelőző segítségnyújtáshoz. Ez utóbbi esetben a belső biztonság előtérbe helyezése egyike csak a négy kérdéses területnek, melyek közül a többi három a mezőgazdaság, a környezetvédelem és a strukturális pénzalapok. Mindazonáltal továbbra is szükség van a már meglévő tagországok nagyobb erőfeszítésére. Még mindig nagy a forráshiány a CEE országaiban, de ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a tagországoknak kellene folyamatosan növelni a költségvetési hozzájárulásait. A jelenlegi tagállamokra háruló pénzügyi terhek már így is rendkívül nagyok, és becslések szerint kb. 60%-kal kellene növelni az EU költségvetését, hogy megfeleljen a keleti irányú bővítés költségei által támasztott követelményeknek. A politikai környezet kevésbé teszi valószínűvé az ilyenfajta növekedést, különösen mivel a brit, a német és a holland kormányok mind arra törekednek, hogy csökkentsék pénzügyi hozzájárulásait, ahelyett hogy növelnék azokat. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Phare-program kilenc éve alatt egyetlen részt vevő ország sem használta fel a kihelyezett összeg 100%-át. Ahelyett, hogy egyre nagyobb összegeket költenének, az európai intézményeknek és a jelölt országoknak át kellene gondolniuk, hogy miként költethetnék el a meglévő összegeket hasznosabban, ahelyett hogy helytelen alap gondolatú projekkel állnának elő, amelyek végén pl. Lengyelország 34 millió euro kihelyezett Phare-támogatást volt képtelen felhasználni. A tehermegosztás koncepciójának alkalmazása a külső határok kezelésében, amelyet az Európai Uniók egyezmény K cikkelye is tartalmaz, elfogadottan közös érdek, és logikusan minden tagállamnak hosszú távú érdeke.

Kezdetben és részben válaszként arra az egyértelmű politikai nyomásra, amelyet Helmut Kohl fejtett ki, Lengyelország és a Cseh Köztársaság voltak a bővítési folyamat élvonalai. Irreális szóbeli szövegek születtek, melyek szerint akár már 2000-ben is beléphet a két ország az Unió teljes jogú tagjainak körébe. Míg ma már nem ez a kérdés, mivel Chirac elnök 2000 májusában Lengyelországban tett látogatása során, valamint Günther Verheugen ragaszkodott ahhoz, hogy Lengyelország 2003-ra készen áll a belépésre. Ezek még mindig messze optimistább megnyilvánulások, mint amilyeneket a valós helyzet sugall. Világos az is, hogy a jelenlegi jelöltek közül még a legjobb eredményt felmutatók sem lesznek képesek az Unió külső határainak működtetéséhez szükséges „kielégítő határfokú felügyelet” ellátására. Míg a jelölt államok fogadását megelőző helyzet, beleértve a diplomáciai patthelyzetet Spanyolország és az Egyesült Királyság között, semmiképpen nem nevezhető biztatónak, egy ilyen fontos feladat átruházása olyan országokra, amelyek felszereltsége távolról sem kielégítő a feladat elvégzéséhez, csak tovább rontja

az amúgy is elég rossz helyzetet. A Cseh Köztársaság helyzetének főbiztosi összefoglalója minden jelentkező országra igaznak tűnik a külső határ őrizetét érintő kérdésben: a törvényhozási folyamatok, az adminisztratív teljesítőképesség megerősítése és a határőrizet még mindig nem kielégítő. Valójában a többi tagállam csak további problémákkal képes hozzájárulni a tárgyalásokhoz, beleértve a források, a tapasztalt tisztségviselők hiányát, valamint abban sincs megegyezés, hogy pontosan hol is helyezkedjék el az „erőd”. Bár a jelenlegi tagállamok sokkal aktívabb szerepet is vállalhatnának mind a képzésben, mind a finanszírozásban, de nem valószínű, hogy megjelenik náluk az ehhez szükséges politikai hajlandóság. Jacques Santer az Európai Bizottság volt elnöke azt állította, hogy „a bizottság nem fogja támogatni semmilyen formában az *acquis communautaire* felhígítását még a bővítés nevében sem.” Mindazonáltal az erőd megépítését tervezi az EU, de az egész terv pontosan ilyen gyenge alapokon nyugszik.

Bosznay Csaba

Szlovákia – Kitörés a láthatatlanságból

Henderson, Karen: Slovakia The escape from invisibility in Postcommunist States and Nations, Routledge 2002. 1–18. p.

A szerző előszava szerint a könyv véletlenül született, mivel a British Council egyéves tanulmányútra küldte Prágába 1987-ben, de a Csehszlovák Oktatási Minisztérium ehelyett Szlovákiába irányította. Pozsony a kommunizmus utolsó éveiben sokkal nyugodtabb volt, mint Prága, így feltételezte, hogy a szlovákok inkább elfogadták őt, mint a csehek, akik jelenlétét politikai okokból megvették.

Az igazság ennél sokkal egyszerűbb volt, mivel Szlovákia akkoriban „láthatatlan” ország volt, és külföldi tudós ritkán tévedt arra. Mivel Csehszlovákia elvileg két egyenlő jogú köztársaság szövetségéből jött létre, ezért a helyzet a csehek számára enyhén kínos volt, így továbbküldték őt Pozsonyba a köztársasági javak egyenlő megosztásának ügyében.

A kommunista bürokrácia ezen önkényessége 1987-ben két eredménnyel is járt. Először is le kellett ülnie és gyorsan megtanulnia szlovácul, mivel gyenge cseh nyelvtudása nem sokat javíthatott kilátásain Pozsonyban ülve, ahol az emberek szlovácul beszéltek. A második az volt, hogy mikor végül mégis áthelyezték Prágába a második szemeszterre, váratlanul betekintést nyert a cseh és szlovák kapcsolatokba. A cseh nyelvet olyan erős szlovák akcentussal beszélte, hogy a legtöbben azt gondolták, éppen szlovácul beszél.

Míg Szlovákiában minden cseh származású dolgot teljesen természetesként kezeltek, addig a szlovák másság úgy tűnt, mintha zavarná a prágaiakat. Sok cseh gondolta úgy, hogy a szlovákok nem szeretik őket. Ennek semmilyen jelét nem látta, ellenben a csehek gátlásai a szlovákokkal (és a szlovák előítéletek a magyarokkal, illetve a romákkal) szemben sokkal mellbevágóbbak voltak.

A kommunizmus 1989-es bukását követően a csehek és szlovákok vitatkozni kezdtek azon, hogy miként van az államszövetségük megszervezve. Tapasztalatai szerint az 1980-as évek végén arra a következtetésre jutott, hogy a probléma legalább olyan súlyos nehezedett a csehekre, mint a szlovákokra. Az a tény, hogy a szövetség fővárosa a legnagyobb cseh város, Prága volt, már eleve rossz kiindulópont, mivel nem úgy nézett ki, hogy egyenlő mértékben fér hozzá a hatalomhoz a szövetség két tagja. Szlovákia végezetül megkezdte kimozdulását a láthatatlanságból néhány hónappal a kommunizmus bukása után, amikor a politikusok azt a visszafogott javaslatot tették, hogy kötőjellel írják a

Cseh–Szlovák szót, hogy a külföldiek is láthassák, hogy ez két különböző nemzetet egyesítő államszövetség. Ez érthető is, mivel a szlovákokat rendszeresen cseheknek tartották, még Alexander Dubčeket is, a szlovák kommunistát, aki az 1968-as reformmozgalmat vezette, rendszeresen cseh vezetőknek nevezték.

Mindazonáltal a szlovákok 1991 tavaszán váltak láthatóvá, amikor a külföldi sajtó hirtelen felfedezte Szlovákiát – vagy még inkább a szlovák nacionalizmust – kis számú nacionalista képében, akik gyakorta tüntettek a Szlovák Nemzeti Felkelés (SNP) terén, Pozsonyban. Sajnálatos, hogy ahogy a Csehszlovák Államszövetség jövőjéről folytatott valódi politikai viták egyre összetettebbé váltak 1991–1992-ben, a szlovákokról alkotott kép, mint enyhén nevetséges szélsőségesek, kezdett gyökeret eresztetni, ha másutt nem is, a külföldi lapok színes háttérképeként. A szerző szerint ezek ugyan elszórt kisebbségek voltak, minimális politikai jelentőséggel, de sokkal jobb volt a hírértékük, mint a politikai vitákat folytató többségé. A Szlovákiáról alkotott képpel az a fő probléma, amelyet az újságírók alkottak a '90-es évek elején, hogy gyakorlatilag semmilyen hasonlatosságot nem mutat azzal az országgal, amelyet 1987-től látogatott.

A könyv politikai elemzése elég kevés esetben szól pozitívan Vladimír Mečiarról, de kevés politikus találta úgy fejn a szöveget, mint ő 1991-ben, amikor először panaszkodott Szlovákia rossz külföldi imázsára. Azonban a probléma megnevezése nem mindig jár együtt a helyes megoldással. Tragikusan ironikus, hogy Mečiar, aki a Szlovák Köztársaság egyik alapítója, mindenki másnál többet tett a Szlovákiáról alkotott negatív kép fenntartásáért. Mečiar rámenős természetének köszönhetően, egyedül maradt a legkevésbé szalonképes szélsőséges parlamenti pártokkal mint koalíciós partnerekkel; nacionalista retorikával riogatta az ország magyar kisebbségét egy olyan világban, amely különös figyelmet szentel a kisebbségi jogoknak; ellenségesnek tűnt a piacgazdasággal és a szabad tőkeáramlással szemben, miközben megpróbált csatlakozni az Európai Unióhoz; külföldi politikusokat sértett meg nyers megnyilvánulásaival gyűléseken, amikor úgy gondolta, hogy azok nem hallják. Amikor a pozsonyi kormány 1998-ban megváltozott, és Mečiar először veszítette el a parlamenti választásokat, Szlovákia imázsa nem javult olyan gyorsan, mint ahogyan azt egyesek remélték. Óvatos nemzetközi megfigyelők attól tartottak, hogy Mečiar visszatér a hatalomba, és féltették az őt leváltó többpárti kormány stabilitását. Szlovákia az új évezredbe érkezve már nem egy láthatatlan ország, ellenkezőleg, összetett, sokrétegű közösség, rengeteg erősséggel és néhány figyelemre méltó gyengeséggel is. A tudós számára Szlovákiát tanulmányozni az elmúlt évtizedben rendkívül izgalmas és gyümölcsöző volt. Ez nemcsak a drámának és a sorsában bekövetkező sok fordulatnak köszönhető, hanem annak is, hogy Szlovákia egy rendkívül nyitott társadalom. A szlovákok, akikkel találkozott, oly mértékben elkötelezettek országuk politikai fejlődéséért, hogy azok, akik hajlandók voltak vele megosztani gyakran meglehetősen eltérő nézeteiket, mindig is meggyőződésük fő pillérét jelentette, hogy országuk semmiképpen nem végezheti másként, mint stabil demokráciaként.

Bosznay Csaba

A törökkérdés

Montbrial, Thierry de: La question turque. = Politique étrangère, 2004. 3. 501–514. p.

(A szerző, Thierry de Montbrial az Ifri főigazgatója; a Politikai és erkölcsstudományok Akadémiján, 2004 júniusában tartott előadása nyomán készült tanulmányát olvashatjuk.)

Törökország európai uniós, később európai közösségekbeli csatlakozásának kérdése az 1963-as társulási szerződés óta kérdés. Valódi súlyt az 1999 decemberében Helsinkiben tartott Európa Tanácsi tanácskozástól kapott. Az előcsatlakozási folyamatot ekkor helyezték úgymond „koppenhágai alapokra”. A 2004. május elsejei keleti tömeges csatlakozás Európa-szerte, sokszor fantazmagóriákra épített kételyeket váltott ki a várható török csatlakozást illetően. Voltaképpen fény derült arra, hogy a kontinens sosem határozta meg geográfiailag, kulturálisan vagy lelki értelemben önmagát. Nem akarja titkolni rokonszenvét Ankarának az európai csatlakozásra tett többször kinyilvánított hajlandósága iránt, miközben arról sem feledkezik meg, hogy Törökország marad minden körülmények között a földrészt Közép-Ázsiával, Oroszországgal és a Közel-Kelettel összekötő átjárója.

2004. május elsején az Európai Unió tagjainak létszáma 15-ről 25-re emelkedett. A népek nagy előrelépésként élték meg az eseményt, mely a kontinens tág értelemben vett földrajzi-történelmi újjáépítését vonja maga után. Románia és Bulgária 2007-es csatlakozásával hamarosan 27-en leszünk, s további balkáni államok is már készülődnek. Az alakulóban lévő folyamatot leginkább a heterogén jelzővel lehet jellemezni, noha ez a megosztottságra is utal, míg a 'különbözőség' kifejezés egyúttal a jövőendő egyesüléssel is kecsgetne.

A szemünk láttára formálódó Unió kétség kívül a különbözőség báját is magán viseli, de az egyre inkább teret kapó, balkáni orthodoxia tagadhatatlanul heterogenitást is jelent.

A legnagyobb kihívás jelenleg az európai alkotmány ratifikálása, mely jogi konstrukció különbözik a nemzetállam, a föderáció vagy konföderáció hagyományos értelemben vett fogalmaitól. Ennek az Alkotmánynak világosan kell szabályoznia az intézmények működését, valamint az Unió és a tagállamok kompetenciáinak megoszlását. A kérdés tehát az, hogy mennyire lesz tartós és hatékony egy ilyen fölépítmény? Egyáltalán: milyen esélye van az egyhangú ratifikációnak? Mi lesz az elképzelés sorsa, ha záros határidőn belül nem várt nehézségek merülnek föl a megvalósítás során?

A törökkérdés régi volta

Különösebb részletezés nélkül is ismert, hogy az 1963-as társulási szerződés óta évente megerősíti Törökország és az Európai Közösségek a jövőbeli csatlakozás óhaját, 1997 óta pedig évi rendszerességgel kinyilvánítják Luxembourgban ezt az igényt. Mindahányszor leszögezik, hogy a többi országhoz hasonló feltételek alapján ítélik meg ezt az országot, különös tekintettel a demokrácia, az általános és emberi jogok teljesülése, a kisebbségek védelme, illetve a gazdasági szerkezet minősége szerint. 1999 decemberétől, a Helsinki Tanácskozás óta Törökország az ún. előcsatlakozási szakaszba lépett.

A három évvel későbbi Koppenhágai Tanácskozás nem egészen ártatlanul arra buzdított, hogy a törvényhatósági választásokon befutott Recep Tayyip Erdogan vezette AKP (= Igazság és Fejlődés Pártja) hajtsa végre a kívánatos reformokat. A magát ettől kezdve „muzulmán demokratának” feltüntetni igyekvő, egyébként muzulmán tradíciókat felelevenítő párt maga lepődött meg a legjobban, amikor a reformok felgyorsultak. Ugyancsak

meglepetésre Ankara támogatta az ENSz Ciprus egyesítésére kidolgozott tervét (melyet a ciprusi görögök hiúsítottak meg).

A Günter Verheugen által vezetett – alapvetően a demokrácia megvalósulásának mértékével foglalkozó – Bizottság 2004 októberében előterjesztette a Horvátországgal és Törökországgal kapcsolatos vizsgálódásainak eredményét, melynek alapján az utóbbi esetében megkezdődhetnek a csatlakozási tárgyalások. A részletek 31 fejezetre terjednek ki, s egy nagyméretű ország esetében meglehetősen nehéz megjósolni, mikorra zárulnak le a konkrét vizsgálatok.

A félelem képei

Immár két éve, hogy az európai elit, különösen a franciaországi közvélemény hevesen vitatja a törökök csatlakozásának lehetőségét. Ennek pedig jól megfogalmazható oka van, tudniillik a félelem.

A Szovjetunió szétesésével szinte egyidejűleg az Európai Unió és a NATO tagsága kibővült. Románia és Bulgária uniós tagsága is sorsszerűen közeledni látszik, Nyugaton pedig csak a svájciak és a norvégok álltak ellen a mai napig a Közösségeknek. 2004. május 1-je óta különösen nyugtalanító tehát nagy tömegek számára, vajon hol ér véget a jövőben a kontinens?

A franciák borzongva lapozgatják René Grousset, Jean-Paul Roux és Robert Mantran könyveit, melyek földézik a történelem során szinte folyamatosan erőszakos hódításokat végrehajtó, mára 70 milliós hatalom múltját. A mai lakosságszám alapján az Európai Parlamentben a legnépesebb delegációt tennék ki. Ráadásul nem keresztény, hanem iszlám országról van szó. 2001. szeptember 11-e óta pedig az iszlám félelmet keltő.

Bővítések és európai identitás

A félelmek nyomán elkerülhetetlen fölteni a kérdést: mi is hát Európa?

Története során az Európai Unió az ún. Hatokkal kezdődött. Paradox módon azonban De Gaulle tábornok pl. kétszer is az Egyesült Királyság beléptetése ellen szavazott. Ezen később Pompidou elnök szépítette, igaz akkor már a Kilencekről beszéltek. 1980-ban Görög- és Spanyolországgal, illetve Portugáliával „bővült” a kontinens. Ekkor is sok, a latin kereszténység köréhez tartozó értelmiségi tiltakozott, főképp az ortodox kultúra más-sága ellen. Nyelvük ellenére nem Periklész görögjei csatlakoztak Európához, hanem egy négy évszázadig ottomán fennhatóság alatt lévő ország, amely csak 150 éve szabadult fel. Spanyolország egy része hosszú évszázadokig muzulmán volt, de több mint 500 éve befejeződött a visszahódítás. A tanulmány írója szerint a görög csatlakozás, melyet Giscard d'Estaing szorgalmazott, nyitotta meg a lehetőséget Törökország számára most.

Ausztria és Finnország, a két semleges csatlakozása a hidegháború befejezésétől függött. A svédek még később szánták rá magukat, növelvén azok számát, akik szerint ez is csak egy nemzetközi szervezet (Egyesült Királyság, Dánia). A közönség heterogenitása mindenesetre tovább nőtt, ami a közös védelem problémáját növelte.

Ami a kontinens új keleti határán lévő államokat illeti, egyedül Törökország a tényleges jelölt. Oroszország pl. három fő ok miatt nem jöhet szóba: Nagy Péter óta ugyan európai nagyhatalomnak is számít, míg addig csak ázsiai volt; nagyságánál fogva vezető szerep járna neki, hiszen az Európai Uniónál és még a NATO-nál is kiterjedtebb; egy egészen elhanyagolható, vékony elit réteget leszámítva képtelen lenne alávetni magát az előcsatlakozási tárgyalásoknak.

Le lehet-e írni az európai identitást?

A válasz egyszerű: sem objektív, sem egyetemes módon nem. A kérdés lényegét tekintve geopolitikai, a szónak abban az értelmében, mely az aktuálisan jól meghatározható politikai erőtlől uralt földrajzi területre vonatkozik. Vagyis a „természetes határok” szerinti meghatározás kudarcra van ítélve Európa esetében. Miért lennének az észak-észak európai és ugyanakkor a grúzok ázsiaiak? Ciprus vajon csak azért tűnik európaibbnak, mint Ankara, mert sziget?

Paul Valérytlől származik a mondás, miszerint a történelem mindent igazol, és annak az ellenkezőjét is. Márpedig a mostani generációk a világ átalakulását olyan fokon élik meg, ahogyan soha mások, korábban. Ha csak Franciaországot nézzük, a családok, az iskolák szétestek, megszűnt a kötelező katonai szolgálat. Akár tetszik, akár nem a francia társadalom, a maga 8% muzulmánjával multietnikus vagy multiközösségű. Előbb-utóbb az is nyilvánvaló lesz, hogy a republikánus modellt megtestesítő egy és oszthatatlan francia nép már a múlté. A szerzőben logikusan vetődik föl a kérdés, hogyan képes Franciaország úgy megváltozni, hogy közben önmaga marad? S vajon Európa ki tudja-e találni az önön múltjának leginkább megfelelő pártot?

Ha az európai, egymással kölcsönösen rendszert alkotni képes divatos eszméket nézzük: megbékélés, demokrácia, emberi jogok, jogállam, kisebbségek védelme, elismerése, laikusság intézménye, biztonság, szolidaritás, piacgazdaság – a válasz kedvező.

Kisebbségek, laikusság, megbékélés:

Törökország és az európai terv

Az Oszmán Birodalom területén működtek a vilajetek, ahol a kisebbségek széles autonómiával rendelkeztek, az igazgatási egység vezetői pedig személyükben tartoztak felelősséggel a szultánnak. Ezt a rendszert elsöpörte a Nagy francia forradalom, melyet követett a XIX. század nemzeti öntudatra jutásának sodra. Az I. világháború megrengette a gyarmatbirodalmakat, de egészen az „etnikai tisztogatásig” elmenő volt jugoszláviai eseményekig bezárólag a nemzetiségek sorsa nem jutott nyugvópontra.

Törökország javára legyen mondvá, hogy a koppenhágai elvárások szellemében jelentős nyelvi kezdeményezésre szánta el magát a területén élő kurdokkal kapcsolatban. Meg kell jegyezni azonban, hogy nemcsak Európában, de még Indiában sem, ami állítólag a világ legnagyobb demokráciája, a hagyományos társadalom igazságtalanságai, egyenlőtlenségei igenis léteznek.

A világiasság politikai értelemben az időleges ügyekkel és a lelki ügyekkel foglalkozó intézmények szétválasztását hozta. Valami olyasmire kell gondolnunk, mint a keresztény életvezetéssel megjelenő „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené”-gondolat megvalósulását. A laikusság szakít a kevésbé intellektuális „cujus regio ejus religio” elvével; tisztán politikai megfontolásból veszik fel a nyugati kereszténységet pl. a lengyelek a X. század végén, s ugyanezért kicsit később a kijevi oroszok a keletit. A laicitás – a felvilágosodással – meghozta az egyetemes erkölcs érvényesíthetőségének gondolatát is. Politikai téren hatalmas előnyei vannak a kompatibilitást biztosító emberi jogoknak, amelyeket képesek nagy tömegek elfogadni.

Törökország módosította az Atatürk idején kialakított hatalmi rendszerét; a koppenhágai elveknek megfelelően módosította alkotmányát, az antidemokratikus végrehajtó intézményeket eltörölte. Évekbe telik azonban, míg a gyakorlatban is megtapasztalják ezeket, miközben éppen hogy demokratikus utat nyitnak meg a kemény iszlamista vonal

számára. Valószínű, hogy utóbbiak egy része csak kedvező alkalomra vár, amikor elutasíthatja az európai csatlakozást.

Marad a megbékélés. Vagy ennek álma. Miért is ne békülne meg egymással görög és török, Bizánc és az ottomán örökség? Vagy a három monoteista világvallás gyakorlói? Az arab muzulmánok tudják, hogy Törökországnak maradt egy csepp esélye megragadni ezt a lehetőséget.

Alkotmányos feltételek és geopolitikai következmények

Először is az Európai Unió intézményi rendszerét kell alkalmazni és kipróbálni. A jelenlegi nehézségek az „előre menekülés”-ből adódnak. Pár éve Törökország felvétele még olyan hihetetlennek tűnt.

Másrészt a csatlakozást kérő államnak részletesen és objektíven igazolható módon bizonyítania kell, hogy a koppenhágai elveket megvalósítani képes. Aki úgy gondolja, hogy erre az arab államok ott fognak tolongani felvételtüket kérve, az téved. Sajnos.

Noha a tagállamok száma egyre nagyobb, mégis egyhangúan kell dönteniük az egyes felvételekről, ami egyre nehezebb lesz így.

Törökország esetében a végső választ hosszú távon meghatározzák majd a Kaukázuson túliak is: a török–perzsa, orosz régi keletű rivalizálás, ami mára a köolajért, illetve földgázmezőért folyó küzdelem is lett. Valószínűleg – az európai tervnek megfelelően – a törökök meg fognak békélni az örményekkel. Nem lehet azonban előre kiszámítani Oroszország és az Egyesült Államok összes lehetséges geopolitikai fellépését a térségben. Feltételezhető, hogy orosz részről a mérleg nyelve Ukrajna lesz.

Maradva az eurázsiai földrészre vonatkoztatott tektonikus kifejezéseknél, a négy nagy geopolitikai lemez: a képlékeny európai; a kemény, de törékeny orosz; a növekvő és kiszámíthatatlan kínai; és kívülről a kedvenc amerikai – között alakulnak majd a közeljövő mozgásai.

Kakasy Judit

Törökország–Európai Unió: A szűk bejárat

Del Valle, Alexandre: Turquie/Union Européenne: La Porte Étroite. = Politique Internationale, 2004. 104. no. 149–173. p.

Valéri Giscard d'Estaing 2002. december 8-án a *Mond*-nak tett kijelentésével jelentősen felkavarta az állóvizet, miszerint Törökország Európához közel álló, jelentős ország, melynek fontos az elitje. Nem európai állam, mivel fővárosa nincs Európában, és lakosságának 95%-a nem európai. Ezzel kifejezte számos európai, többek között a franciák 75%-ának Törökország csatlakozását ellenző véleményét. Kijelentése rendkívüliségét tovább növeli, hogy ellentétes az Unió 1999 decemberében, a Helsinkin konferencián megfogalmazott hivatalos álláspontjával, mely szerint Törökország is tagjelölt, és ugyanazoknak a kritériumoknak kell megfelelnie, mint a többi csatlakozónak. 2002 decemberében a Koppenhágai konferencián a tizenötök megerősítették a 2004. decemberi határidőt a csatlakozási tárgyalások megkezdésére. Ha a fenti időpontban az Európa Tanács úgy ítéli meg, hogy Törökország megfelel a Koppenhágában megfogalmazott politikai kritériumoknak, akkor haladéktalanul megkezdik a csatlakozási tárgyalásokat. Annak ellenére,

hogy 2002. november 3-án az iszlám AKP nyerte a választásokat, Brüsszelben kihangsúlyozták, hogy nem címkék, hanem a tettek alapján kívánják megítélni az új kormányt. A csatlakozás érdekében négy, Koppenhágában megfogalmazott politikai kritériumnak kell megfelelni, melyek: demokrácia, jogállamiság, emberi jogok tiszteletben tartása és kisebbségvédelem. Emellett két gazdasági kritérium szerepel: életképes piacgazdaság, amely el tudja viselni az európai konkurencia nyomását. Válaszul a követelményekre Ankara elkötelezte magát számos reform mellett. Betiltották a halálbüntetést, és véget vetettek a nem török nyelveket sújtó tilalomnak. 2001 októbere és 2003 nyara között több ízben módosították az alkotmányt. Mindeközben az ország még mindig nem felel meg az európai normáknak (kínzások gyakorlata, politikai foglyok szabadon bocsátása, ciprusi rendezés). Egy 2003. november 5-i brüsszeli jelentés szerint, két komoly akadály veszélyezteti a török jelöltséget: egyrészt a reformcsomag nem tartalmaz elegendő konkrétumot, másrészt a megoldatlan ciprusi helyzet. Ciprus vonatkozásában, ha úgy is tűnik, hogy az Annan-féle rendezési terv bukásának a felelőssége a görög felet is egyaránt terhel, az a paradoxnak tűnő helyzet alakult ki, hogy 2004. május 1-jén csak Ciprus görög része csatlakozott az Unióhoz, az északi, török fennhatóság alatti rész csak jelölt maradt.

Abdullah Gül külügyminiszter és Recep Tayyip Erdogan miniszterelnök, elődjeikhez hasonlóan szüntelenül hangoztatják, hogy Törökország egy világi állam. Országuk gyors csatlakozásának érdekében hangsúlyozzák, hogy Európa számára ideális a különböző kultúrák és vallások együttélése, például Abdullah Gül kijelentette, hogy Törökországot integrálva az Unió valódi tartalmat adhatna az alapokmányban megfogalmazott értékeknek, úgymint etnikai tolerancia, vallás- és kulturális szabadság. Mindazonáltal meghagyja annak lehetőségét, hogy hasonló okokból kritikák érijék. Ankara következetesen tagadja az örmény népirtás tényét, valamint még mindig negatív diszkrimináció éri a nem muzulmán lakosságot és a kisebbségeket (nem kerülhetnek magas köz- és katonai hivatalokba). Érdemes megemlíteni, hogy az Ankarában hatalmon lévő párt, az AKP – avagy az Igazság és Haladás Pártja – egyenes ági leszármazottja az ősi török iszlám mozgalomnak (Milli Görüs).

Recep Tayyip Erdogan pártjának 2002. novemberi hatalomra kerülését nem lehet könnyedén venni. A török iszlám mozgalom első nagy, tartós történelmi győzelméről, a Török Köztársaság megalakulása óta az iszlamisták (AKP) és kemalisták (kiket napjainkban a fegyveres erők és a CHP képvisel) között fennálló ideológiai harc egyenes következményéről van szó. A török iszlám mozgalom hosszú utat járt be mielőtt megtestesült az Igazság és Haladás Pártjában, amely 1970-ben Nemzeti Rend Párt (PON) néven született meg.

Az iszlám mozgalom 1990-es évekbeli nagy választási győzelmén felvillanyozódva, Erdogan és a többi fundamentalista-vezető megkísérli betiltani a szeszitalokat, a hotelek nem házaspárok általi igénybevételét, a miniszoknya viselését és még a lottó-játékot is. Egy, a mostani miniszterelnökről sokáig fennmaradt szállóige szerint, mihelyt beköltözött isztambuli irodájába, máris rendelkezett arról, hogy a hivatal toalettjei nem nézhetnek Mekka felé, és elrendelte az iszlámnak jobban megfelelő elhelyezésüket. 2003. július 10-én a török *Star* újság publikált egy jelenős nemzeti botrányt kiváltó fotót, melyen Erdogan, a világ rendőrségei által egyik legkeresettebb afgán terrorista, Gulbaddin Hekmatjar iszlám hadúr előtt térdel. Ugyanezen lap július 14-i számában megjelent interjú során, amikor az újságíró felhívta a figyelmét arra a tényre, hogy mégiscsak arról az emberről van szó, aki tagja a tálib rezsimnek, és közel áll az Al-Kaidához, egyszerűen azt a választ adta, hogy hősiesen küzdött a szovjetek ellen a megszállás alatt. Látható, hogy Erdogan a világ egyik legveszélyesebb iszlám vezetője iránt mutatott tisztelete (aki szere-

pel az amerikaiak által készített és Ankara által 2001 novemberében hivatalosan elfogadott körözött terroristák listáján) tanúsítja, hogy a mérsékelt iszlamizmus és az iszlám Dzsihád közötti határvonal igen elmosódott. Ő, aki napjainkban fennen hirdeti az Izraellel kötött védelmi megállapodás fenntartására vonatkozó szándékát, és aki 2003 novemberében első ízben látogatott az isztambuli nagy zsinagógába, 1996 decemberében Isztambul polgármestereként a pártja által szervezett iszlám konferencián még a zsidók és a cionisták titkos világalomra törő összeesküvéséről fejtette ki nézeteit. Majd 1997 júniusában ismét antiszemita színben tüntette fel magát, amikor egy ünnepség során a palesztinai muzulmán lakosság zsidók általi elnyomásáról beszélve azt mondta, hogy napjainkban a zsidókról kialakult kép már nem különbözik a náciéktól.

Abdullah Gül 1983-ban az Iszlám Fejlesztési Bankban (BID) közgazdászként kezdett dolgozni, mely a CIA szerint, az Al-Kaida egyik titkos finanszírozója. A török nemzetgyűlés képviselőjeként végigjárta a ranglétrát. 1993-ban a párt nemzetközi kapcsolatok megbízottjává nevezték ki, majd 1995-ben bekerült a kormányba mint szóvivő, valamint a Ciprusért, a török nyelvű közép-ázsiai régióért felelős miniszter. Segítette a D-8 létrejöttét, ami egyesíti Törökországot, Pakisztánt, Iránt és további öt török nyelvű országot (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkisztán, Kirgizisztán). Az iszlám kormány felbomlását követően, Gül politikai karrierjét a személyes szabadságért és az emberi jogokért vívott harccal folytatta. Mint Erdogan, Gül is kiállt a fejkendő használatának joga és az alkoholtilalom mellett.

Az AKP már hatalomra kerülésekor kiemelt hangsúlyt helyezett a fejkendő viselési jogára, mivel véleményük szerint igazságtalan a tiltás a hívő törökökkel szemben. 1997 óta (miután az iszlám kormány katonai nyomásra lemondott), újra tiltott lett a fejkendő nyilvános helyen történő viselése. A jog visszaállítása érdekében módosították az alkotmányt.

Törökország, felvétele esetén, döntő jelentőséggel bírna, mivel a legnagyobb szárazföldi haderővel rendelkezik. 2020-ban több képviselője lenne Strasbourghban, mint Németországnak és Franciaországnak, ráadásul Törökország lenne a legjelentősebb demográfiai erő az Unióban. Veszélyes gazdasági folyamatok indulhatnak meg, és Ankara belépése egy vég nélküli bővítési spirált gerjeszthetne.

Miért ne léphetne be minden környező muzulmán állam? Azért, mert a határkorlátozások megszűnése elősegítené az illegális bevándorlást, a terrorista hálózatok és a szervezett bűnözés terjedését. Európa geopolitikailag megosztottabbá válna, és feláldozná a kohéziót egy szimpla területnövelés érdekében. Törökország geopolitikai jelentőségét növeli földrajzi elhelyezkedése és természeti erőforrásai. Általánosan fogalmazva, a nagy európai olajcégek kereskedelmi és logisztikai szempontból előnyösebb helyzetbe kerülnének. Érezhető a csatlakozást sürgető amerikai nyomás, mivel a belépés segítené a térség nyugat felé való közeledését és stabilizálódását, nem beszélve arról, hogy Törökország a NATO déli pillére, melynek jelentősége csak nőtt a délszláv válság és az Öböl-háború óta. A Pentagon és a Fehér Ház számára Törökország jó platform a nyugat befolyásának közép-ázsiai erősítése szempontjából. Rocco Buttiglione, az olasz európai ügyek minisztere szerint, Törökország még nincs felkészülve a csatlakozásra, mivel fegyveres ereje politikai befolyást gyakorol. Ha nem így lenne, akkor valószínűleg iszlám állam lenne, ami még kevésbé kívánatos. Törökország 1952 óta NATO-tag, részt vesz számos, a nemzetközi közösséget érintő munkában, de emellett aktív tagja az Iszlám Tanácsnak és számos iszlám együttműködésnek. Minden diplomáciai és stratégiai együttműködés Törökországgal úgy tekinthető, hogy Ankara érdekei mindig inkább közép-ázsiai és iszlám érdekek, mint szigorúan európaiak.

Törökország, a kurdok és az Európai Unió

Zapf, Uta: *Perspektiven des EU-Beitritts der Türkei.* = *Südosteuropa Mitteilungen*, 41. Jg. 2001. 4. H. 343–347. p.

Gürgey, Gülistan: *Vom Schrecken des Krieges ins Elend der Gecekondu: Die Lebenssituation von kurdischen Inlandsflüchtlingen in der Türkei.* = *Südosteuropa Mitteilungen*, 2001. 3. H. 290–306. p.

A török EU-integráció elég régi kérdés Törökország hagyományos NATO-tagsága révén, az ország periferikus elhelyezkedése és kulturális távolsága okán egyszerűen problémás, is, és ezért elhúzódó. Már az EGK-időkben, a '60-as években napirenden volt a társulás – a szabad letelepedéssel és a vámunióval egyetemben. Áttörésre azonban nem került sor, főképp, mert vitás maradt (Nyugat-Németországot kivéve) a munkaerőpiac teljes körű megnyitása. Törökország végül 1987-ben kérte felvételét hivatalosan az Unióba. Két évvel később foglalt állást az Európai Bizottság – negatívan, az éppen válságosra fordult és az európai normákhoz képest amúgy is hihetetlenül elmaradott török gazdasági és belpolitikai helyzet (emberi jogi helyzet, kurdkérdés) miatt, de kilátásba helyezte az egyeztetést egy későbbi időpontban elképzelhető csatlakozást illetően. Ezt az egyeztetési tervet akkor Görögország vétója húzta keresztül, amiben az égei-tengeri birtokvita, valamint a ciprusi kérdés játszott közre. 1995-ben mindettől függetlenül létrejött a vámunió Törökországgal. Majd ezek után az 1997-es luxemburgi csúcspont (például görög vonatkozásokban) kemény feltételekhez kötött tárgyalási ajánlata nagy „csalódást” jelent a kérelmező számára, amit hangsúlyosan nehezményez is: harmadrangú jelöltnek érzi magát a rendszerváltó kelet-európai körből érkező, új várományosokkal vagy akár Ciprussal szemben. A dialógus azért folytatódik, haladás tapasztalható bizonyos jogi normák kodifikálása tekintetében. Vége 1999-ben, a széles körű EU-bővítési programot körvonalazó helsinki csúcsértekezlet Törökországot is besorolja az aktuális bővítési körbe – azonos feltételekkel, mint a többi jelöltet („koppenhágai kritériumok”). Az országprogram kidolgozása 2001 márciusára meg is történt; ez tartalmazza mindazokat a reformokat, amelyeknek megvalósítását az EU-tagság megköveteli: a gazdaság privatizálásától, a férfi–nő-egyenjogúsításon át, a „nyelvhasználatig” (ez lényegében a kurdkérdés), illetve az intézményi demokrácia teljes körű kiépítését általánosságban, ami többrendbeli alkotmánymódosítást feltételez. Kompromisszumként Európa eltekint az előzetes görög–török megegyezés elérésétől mint alapfeltételtől.

A müncheni Südosteuropa-Társaság és az ankarai, valamint az antalyai egyetem közös konferenciája 2001. szeptember végén tanácskozott a csatlakozás előkészítésének állásáról. A folyóiratban publikált vitaindító röviden áttekinti: mi szól maximálisan Törökország EU-befogadása mellett, és melyek azok a körülmények és problémák, amelyek okán a többször megkezdett egyeztetések és tárgyalások állandóan megakadnak. A csatlakozás mellett szól:

- Nyugat-Európa-szerte moszlim vallású polgárok milliói élnek és dolgoznak békeségben, sokan már 30–40 éve; Németországban például éppenséggel 2,8 millió török, akiknek egy kisebb része az állampolgárságot is felvette. A bevándorlás ma is élő folyamat.
- Törökország 80 milliónyi lakosa jelentős arányban bővítené az EU belső piacát, illetve válnék maga is annak részesévé.
- Törökország mint hagyományos NATO-tag kívülállása az Unión ellentmondásban áll az EU stabilitási és biztonságpolitikai koncepciójával; Európa és Törökország kölcsönös előnyére szolgálna a török csatlakozás. Stabilitási oldalról az USA is mélyen érdekelt Törökország EU-csatlakozásában.

- A fekvésében az európai kontinensre átnyúló közel-keleti államot orientális hagyományai egyfelől fontos hídfővé avatják Európa és az iszlám kultúra (immár volt szovjet utódközársaságokat is érintő) kapcsolataiban, másfelől politikájának, be rendezkedésének hagyományos laicizmusával védelmet nyújt az iszlám fundamentalizmussal szemben.

Más oldalról felmerültek és felmerülnek meggondolások mint a kultúrák (és nem csak a vallás) erős különbözősége, ami a török társadalom egy része számára is kérdésessé teszi az európai integrációt: egy európeér beállítottságú közvélemény országon belül is ütközik a nemzeti, helyi hagyományokat féltő, elzárkózó szemlélettel. A kultúrák közötti teljesebb megértés terén Európában akad még tennivaló (miközben cáfolhatatlan konszolidáció tanúi vagyunk a betelepült törökök, arabok hétköznapjaiban), s a törökség belső megegyezése is szükséges az integráció vállalásához. Ami az intézményi kérdéseket illeti, elég hosszú a témák sora, az időközben elért megoldások esetenként még mindig nem tükrözik az európai standardot.

Az előadás természetesen már nem követi a felkészülésben a konferencia óta elért eredményeket, annyi azonban bizonyos, hogy a török csatlakozásra a 2004-es bővítési alkalom keretében sem kerül sor. Minden bizonnyal a kurdkérdés az egyik legnehezebb téma, amelynek demokratikus kezeléséhez a törvény betűjén kívül a szelleme és a végrehajtási gyakorlata is adekvát formában megkívántatik. Hogy micsoda szakadékba jutott a kurd-török viszony, azt a folyóirat eggyel megelőző számában közzétett elemzés szemlélteti.

* * *

A kelet- és délkelet-törökországi kurdok sokmilliós tömegének régi-új anatómia-követelése, és különösen a Kurd Munkapárt (KMP) harcias fellépése az 1980-as évek közepétől váltotta ki a hatalom újabb katonai válaszlépését, ami abból állt, hogy a törvényen kívül helyezett mozgalom felgöngyölítése és pacifikálása ürügyén a kurdok lakta vidékek falvait (kivéve, ha a lakosság kollaboráló „faluörökkel” tudta biztosítani magát) fegyveres erőszak útján sorra kiürítették, felégették, a visszaszívargás ellen elaknásították, a földeket és legelőket elpusztították. A menekülő lakosság a környező nagyobb településekre, onnan is tovább üldöztetve földönfutóként a távolabbi városokba húzódott, vagy külföldre szökött. A hivatalosan „belső migrációnak” beállított és arányaiban lekicsinyítve adatolt etnikai tisztogatás 11, szükségállapot alá vont tartományban és ezek tágabb környezetében közel ezer települést, több ezer tanyabokrot érintett, és legkevesebb 3-400 ezer menekültet eredményezett, emellett több mint húszezer közvetlen áldozatot követelt (civiliek, kormányerők, illetve zömmel KMP-aktivisták). A szükségállapot, a városokra is áterjedt fegyveres összetűzések és zavargások, a bevezetésre került élelmiszer-embargó stb. miatt távozó összes menekült-létszám akár több millióra is tehető. E szám becslése a városok népességrobbanásának adataiból ered. A fenti adatokat a kormányellenzék által 1997-ben kikényszerített parlamenti vizsgálóbizottság szolgáltatta egy évvel később, de különböző civilszervezetek is foglalkoztak és foglalkoznak a becsléssel. A közvetlen áldozatok mellett (harcban elesettek, elhurcoltak, eltűntek stb.) a menekültek embertelen életkörülményei további tömeges veszteségekre vezettek és vezetnek. A menekültekkel telnek meg a nagyvárosok peremén földből kinövő, közművesítetlen, minden közellátást nélkülöző bódévárosok, Ankarától Izmirig és Isztambulig (ezek elhíresült török elnevezése: „gecekondu”), zömmel itt élnek éveken keresztül biztos megélhetés, a gyerekek iskoláztatása stb. nélkül, vagy pusztulnak el élelmezés, gyógyellátás hiányában. A kordá-

ban tartásra kieszelt praktikák sorában egészen egyedi a bódélakók telepen kívüli mozgáshetőségét szabályozó „vízumkényszer”. Az akut járványveszély egyetemlegesen fenyegeti a környezetet. A délkelet-európai zöldségtermékeken is mind nagyobb számban tűntek fel csoportjaik.

A hatalom mostani eljárása méltán emlékeztet a 20. század eleji örmény- vagy görögüldözés borzalmas eseményeire, ezúttal épp csak azok módszeres és nyílt tömeggyilkosságai nélkül. A cselekmény a kurdok vonatkozásában egyébként ciklikusan ismétlődik már az 1930-as évek óta, a '80-as, '90-es években a minden korábbinál szélesebb körű ellenállás nyomán azonban a totális formáját öltötte, ami kimeríti a népirtás tényállását. Törökországban ez, NATO-tagsága és EU-s ambíciói ellenére szabadon megtörténhetett, körülbelül egy időben a balkáni népirtás külső kényszerrel legvégül leállított hullámaival. A kormány bizvást elkönnyvelheti, hogy hosszabb időre sikerült ismét legyőznie a kurdokat, de legalábbis fegyverszünetet diktálhat. A településhelyek kiürítésével, egész környezetük feldúlásával ezúttal akár halálos sebet is kaphatott a törökországi kurd honos kontinuitás, akkor is, ha sor kerülhet nagyobb arányú visszatelepedésre, hiszen házaikkal együtt föltehetőleg az emlékhelyek is elpusztultak.

Azzal, hogy a '90-es évek végén a kormány egyelőre „megnyerte” a maga kurd-háborúját, megindulhat a kurd-helyzet békés rendezése. Ezt most Törökország csatlakozási folyamata keretében az EU is kikényszerítheti. A békés rendezésre, sajátos aszinkronban az eseményekkel, egyébként már 1991 óta léteznek programok. Ezek összefoglalásával és kiegészítésével zárja helyzetértékelését az itt ismertetett beszámoló. A rendezés alapja, akármilyen helyrehozhatatlan veszteségekkel is, a szükségállapot feloldása, illetve az őshonos körzetekbe való visszaköltözés. A menekültek általában a visszatelepedésre szavaznak. Ennek érdekében óriási költségekkel természetesen újra fel kell építeni, revitalizálni kell mindazt, amit a hatalom hősiessen elpusztított. Ebben majd segíthet az Unió. 2000 májusában kelt a harcokért is felelős Nemzetbiztonsági Tanács kellő szemérmességgel nevesített „keleti–délkeleti akcióterve”. El kell végezni a kárfelemérést, és kártalanításban kell részesíteni az elüldözött csoportok egyéneit. A gyökeres rendezés politikai alapfeltétele: a kurd identitás hivatalos, alkotmányban rögzített elismerése, ami a demokratikus jogok általános kiterjesztésével betöltheti hivatását. Tartozékai: a kurd anyanyelv második hivatalos nyelvi státusa, az anyanyelvi szolgáltatások rendszerének kiépítése, a kurd vidék átfogó területrendezése és fejlesztése, beleértve a kultúrtáj rehabilitációját. E tennivalók körében születnek is kormánytervek, amelyek még nagyon messze állnak a végrehajtástól, azonkívül még mindig politikai számításokkal operálnak (kényszer-visszaköltöztetés új, összevont lakóhelyekre stb.). A végre elérhető EU-csatlakozás reményében vagy majd a már megvalósult EU-tagság viszonyai között előrehaladó török demokratizálódás legoptimálisabb kereteiben is hosszú és nehéz utat jelent a kurd másság integrációja, de Törökországnak ebben a kérdésben más lehetősége a továbbiakban nincsen.

Komáromi Sándor

Törökország EU-csatlakozása – amerikai szemmel

Larrabee, F. Stephen: Die Türken vor Brüssel – Eine amerikanische Sicht der Beziehungen zwischen der Türkei und der EU. = Internationale Politik, 11–12. Jg. 2004. 125–133. p.

A washingtoni politológus kortesbeszéde Törökország későbbi EU-csatlakozása mellett (jóval a csatlakozási tárgyalásokat jóváhagyó, 2004. decemberi EP-döntés előtt) nem

hagy kétséget afelől, milyen rendkívüli súlyú (s egyben bonyolult) a kérdés Amerika számára a transzatlanti kapcsolatok, valamint az USA közel- és közép-keleti stratégiája szempontjából, s néhány ponton érdekes elemzést is nyújt. Annak ismeretében, mekkora támaszt nyújtott a legészakibb közel-keleti ország a hidegháború idején az Atlanti Szövetség számára („védőbástya a szovjet expanzió ellen” a Közép-Keleten és a Földközi-tenger térségében stb.), lehetséges szerepét a Szovjetunió összeomlása után, ha lehet, még ígéretesebbnek látják, noha változott formában: mint „az amerikai stratégia sarokköve” a Közép- és Közép-Kelet, egyszersmind a Perzsa-öböl irányában; „az új orosz befolyás ellensúlya” a kaukázusi vagy a közép-ázsiai régióban. Az előbbit illetően a katonai együttműködés mellett most a világi moszlim demokrácia politikai mintája nyom rengeteget a latban, amit a vészes iramban terjedő antidemokratikus fundamentalizmussal lehet szembezegezni. Utóbbi vonatkozásban kiemelhető a NATO további kiterjesztése, mindekelőtt Grúziára mint elképzelés.

Mind ez eddig természetesen az optimumra egyszerűsített kép, ami mögött jelentkezők ellentmondó színek és nem jelentéktelen problémák is. Az egyik: Ciprus, melynek török kezelése nem szűnő ellentétet szül Görögországgal. A másik: a török közeledés Szíriához és Iránhoz. Ennek a nyitja: a közös nehézségek a kurdokkal. Amerika (a külpolitika) mindenkor készséggel támogatta a Törökország részéről a kurdokkal kapcsolatban kialakított terrorista-doktrínát. Az iraki fellépés során azonban a kurdkérdés más aspektusával került szembe, s az iraki kurd helyzet megfelelő rendezése részben megterhelheti a török–amerikai viszonyt. A harmadik: a közvetlen katonai együttműködés lehetőségét (mint korábban is) nagyon szűk keretek közé szorító török magatartás, mint az iraki felvonulás során tanúsított elzárkózása esetében is, ami kétségkívül csökkenti a térségben időről időre aktuális fellépések hatékonyságát. Ezek azonban másodrendű témák, s Amerikának mindezek ellenére is fontos érdekei fűződnek Törökország EU-csatlakozásához, azaz egyelőre a csatlakozási tárgyalások elindításához. A török integráció európai vonásokkal gazdagítaná a moszlim demokrácia rendszerét, s ezzel elmélyítené vonzerejét a környező világ számára, s még inkább betölthetné az USA-éval közös stratégiai-politikai szerepét az egész térségben. Amerika emellett teljes mellszélességgel kiáll, bár számításba véve azt, hogy meglévő közvetlen kapcsolatai a török állammal esetleg áttételesebbé válnak (politikai partneri, kereskedelmi partneri súlyából veszít stb.), és aggódik legalábbis az európai közvélemény elutasító hangjai miatt. Három lehetőséget vázol fel az elemzés:

1. feltétel nélküli igen a török csatlakozási tárgyalásokra (ez Amerika vótuma);
2. feltételes igen: egyes kikötések teljesítése okán a folyamat elhúzódása (ez esetleg a visszajárra fordíthatná magát a török szándékot, lehetetlenné tenné a jelenlegi adminisztráció sokéves munkáját, elsodorná számos előremutató politikai lépését, amerikai–európai súrlódásokhoz is vezethetne);
3. nyílt elutasítás: végzetes csapás volna Törökország számára, a nacionalisták és islamisták malmára hajtáná a vizet, és a következményeket utána Európa is bánhatná, továbbá kiéleznék az USA és Európa között lappangó mindenféle vitákat.

Amerikában sem kivétel nélkül mindenki áll ki Törökország integrációjáért. A görög lobbifanyalog Ciprus miatt, az örmény: a történelmi genocid és a mai Hegyi-Karabah kérdés miatt (melyben Törökország Azerbajdzsán oldalán áll) stb. Az emberi-jogi kérdésekben illetékes Szenátus kritikusan szemléli a törökországi kurd-témát, de így sem elutasító a támogatással kapcsolatban. Vérbeli török lobbistestest meg a Fehérház és különösen a Pentagon, és nagyon „szorítanak” Törökországnak.

Komáromi Sándor

Moszkva csecsen háborúja: geopolitika vagy antiterrorista harc?

Schrepfer-Proskurjakov, Alexander: Geopolitik und Terrorbekämpfung – Russlands Krieg in Tschetschenien. = Blätter für deutsche und internationale Politik, Jg. 2004/8. 975–983. p.

Az immár tíz éve folyó „csecsen háború” továbbra sem kecsegtet kilátásokkal egyik fél számára sem. Moszkva, átmeneti békéltető szakaszokkal váltogatva, minden erőt és technikát bevet az ellenállók megfékezésére, eközben a gerillaharcra és civileket sújtó terrorakciókra berendezkedő „lázádok” fokozzák csapásaik „hatékonyágát”, az akciórádiust messze kiterjesztve az Orosz Föderáció területének nagy részére. A csapások súlyát 2003–2004-re már egyre gyakoribb és mind nagyobb tömegű civil áldozatot követelő robbantásos merényletek és túszedrámák (utoljára a beszláni események), vagy a csecsen adminisztráció csúcsovezetőire mért gyilkos támadások jelzik, elég gyors egymásutánban. A harci összecsapások és kölcsönös megtorlások embervesztése orosz oldalon (jóval túl a bevallott adatokon) ma már közelíti az afganisztáni háborúét (kb. 15 ezer), az ellenoldalon – a civil áldozatokat is figyelembe véve – ennek legalább a kétszerese. A terrorista módszerekkel az orosz fél is gyakran helyez szembe hasonlót – kommandósok bevetésével. Totális front Csecsenföld egésze, a „felvonulás” már csak a környező területeken (Ingusföld, Dagesztán stb.) lehetséges. Az orosz veszteség eszközben súlyosabb, mint a lázádoké, a ráfordítás nehéz, állandósult és egyre vitásabb tétel az államháztartás számára. A harcok károsultjainak tekintendők azok a csecsen, orosz vagy egyéb nemzetiségű menekültek, mintegy 300–350 ezer fő, akik szomszédos területeken számkivetve, táborokban sínylődnek.

Csecsenföld 1991 novemberében egyoldalúan deklarálta függetlenségét és szuverenitását. Moszkva kezdetben gazdasági blokáddal, illetve a szakadár vezetés ellenzékének megnyerésével próbálkozott, míg végre fegyveres invázió mellett döntött. Oroszország a soknemzetiségű Föderáció „területi sérthetlenségét”, ezzel együtt kaukázusi határainak „biztonságát” (és, nem hivatalosan, a Kaszpi-tengeri olaj- és gázkincshez való hozzáférést) tartja szem előtt. A konfliktus elhúzódása és eskalációja egyelőre ugyan éppen elene szól az elképzelésnek. Az orosz parlament számos képviselője bizonyára tudta vagy sejtette: miért óvja kezdettől fogva a vezetést a fegyveres megoldástól, mely előtt 1994 végén Jelcin elnök dekrétuma nyitotta meg az utat.

A geopolitikai eszme egyébként ugyanaz, mint kétszáz éve, amikor elkezdődött a hosszú háborúskodás Csecsenföld egykorú bekebelezése érdekében. A konfliktus akkor elképzelhetően egyértelműbb volt: csecsenek (még ha hadurak és martalócok is) a cári behatolás ellen. A mai kép áttekinthetetlen – bonyolult és kiismerhetetlen. Az ellenállók három fő csoportból tevődnek össze, melyek magukban is részben megosztottak, gyakran egymással is harcban állnak.

1. A tradicionális csecsen identitás megőrzéséért, az önrendelkezésért síkraszálló „nyugatosok” látszat szerint a nyugati és európai jogi, politikai normák mentén fogalmazzák meg nemzeti elképzeléseiket Moszkvával szemben, eszközeikben persze nem válogatnak. Mai vezéregyéniségük: Aszlan Maszhadov, a legvéresebb terrorcselekményekről szóló beszámolók gyakori szereplője. Lényegében az elszakadási mozgalom egyetlen, politikai értelemben viszonylag tudatos erejét adják, az eredeti kezdeményezők is soraikból kerültek ki.
2. A háború későbbi szakaszában belépő „orientalisták” törekvése: az iszlamizálás. Szövetségeket nyernek a határok nélküli arab mudzsaheddin zsoldoskommandó-

ival, soraikban régóta ott van az al-Kaida. Vezérük, Samil Básszájev újabban egy „össz-kaukázusi katonatanács” élén szervezi az ellenállást. Tevékenységük fő fonala: a helyi rajtaütés, a dzsihád típusú permanens jelenlét, s mintha a csecsen függetlenség nem is foglalkoztatná őket.

3. A „megtorlás követői” az orosz rendőri, katonai aktivitás vagy akár a felkelők műveleteinek civil áldozataiért bosszút álló, egyébként a hétköznapi felszín alatt meghúzódó csecsen harcosok – az ősi vérbosszú hagyományainak újmódi képviselői. Utóbbi csoport nagyban hozzájárul a konfliktus „csecsenizálásához”, azaz a polgárháborús színezet megjelenítéséhez. Ennek másik összetevője az, amikor az orosz megszállók „semleges” csecseneket állítanak csatasorba a lázadók ellen. Persze, ezek a csecsenek rendszerint a megtorlások elsőszámú célpontjai.

Az „aszimmetrikus hadviselés” során a megszállókkal szemben alkalmazott gerilla- és dzsihád-taktika résztvevőinek száma alig becsülhető. Az orosz erők nagyságrendjéhez képest (100 ezer körüli, részben szintén forgatott létszám) bizonyosan minimális, bár – különösen az iszlamista csoportoknál – rugalmasan tágítható, de mindegyiknél legalább adva van a folyamatos újratermelődése. E taktika permanens készségével realizálható távlat: a támadó fél és főként a hátszárak politikai kifárasztása, demoralizálása, a háborúviselés belső kritikájának megerősítése. Ennek lényeges eszközei a társadalmat sokkoló, bénító médiaképekben viszontlátható terrorcselekmények is. Ám a lélektani hadviselés hatása sem egyértelmű: az ellálatiasult terror természetesen taszítja, félelemmel tölti el a közvéleményt, amit a háborús logika nem késlekedik felhasználni. Hol van már a „szakadár”, majd „banditák” elleni harc jelszava? Csak „antiterrorista küzdelem” folyik, melynek politikája 2001. szeptember 11-ével külső hátszárak és atlanti megértést is kapott. Hamarosan viszont a lázadók nyernek új tápot az iraki terrorista front ügyes nyugati megnyitásával. Teljes homályba vész a Föderáció „integritásának” ügye, de a csecsen szuverenitása is. A csecsen háború gyors lezárására ma nincs remény, elképzelés (mindkét oldal valódi békeakaratóra volna szükség), folytatódása azonban humanitárius katasztrófát jelent, és olyan eszkállódással fenyeget, amely az egész Kaukázust felperzseli.

Komáromi Sándor

Milyen hibát követtek el Irakban?

Diamond, Larry: What Went Wrong in Iraq. = Foreign Affairs, 83. vol. 2004. 5. no. September/October 34–56. p.

Azzal, hogy az új ideiglenes iraki kormány június 28-án átvette a hatalmat, az USA-megszállás politikai szakasza hirtelen véget ért. A hatalomátadás egy rendkívül szükséges és bizonyos értelemben reményelt, új kezdetet jelent Irak számára. Ez a lépés kezdetben nem szüntette meg, de még könnyíteni sem tudott a legsúlyosabb problémákon, amikkel ez a megosztott ország szembesül: helyi erőszak, összezúzott állam, nem működő gazdaság és megtizedelt társadalom. Ezek közül a problémák közül néhány természetes következménye Szaddam Husszein hatalmának megdöntéséért folytatott háborúnak. De Irakban még messze nem teljesült be az, amit a Bush-kormányzat ígért. Az USA sorozatos hibás számításainak következtében a koalíciós megszállás a szükségesnél sokkal rosszabb állapotban hagyta Irakot, minimálisra csökkentve a távoli jövőben kialakuló demokrácia

reményét. Irakiak, amerikaiak és más külföldiek továbbra is meghalnak a térségben. De hol követték el a hibát?

A Bush-kormányzat hibás számításai közül sok már jól ismert, de a kezdeti baklövésnek sokrétű, mélyreható és hosszú távú következményei közül néhány csak most kerül felszínre. Az első és legnagyobb ezek közül a hibák közül a biztonságot érintette: a Bush-kormányzat soha nem volt hajlandó a háború utáni Irakban rendfenntartáshoz szükséges létszámú csapatokat a térségbe vezényelni. Katonai szakértők már a kezdetektől figyelmeztették Washingtonot, hogy ehhez a feladathoz, ahogy azt Eric Shinseki vezérkari főnök 2003 februárjában a Kongresszusban mondta, többszáz ezres létszámra van szükség. Ahhoz, hogy a lakosság létszámához képest ugyanolyan arányú katonai erőt vonulasson fel az USA, mint azt a NATO tette Boszniában, legalább félmillió katonát kellene a térségbe vezényelnie. Donald Rumsfeld védelmi miniszter és fő civil helyettesei minden olyan kérést visszautasítottak, amely nagyobb jelenlétre ösztökélte az USA-t, és egyértelművé tették, hogy ígéreteik ellenére mégsem kap meg mindent a hadsereg, amit kér, és az ilyen kéréseket nem fogadják el. Minden tiszt tanult Shinseki tábornok esetéből, akit a Pentagon kitüntetett nyilvános ösztönzéséért, amikor egy évvel mandátuma lejártá előtt bejelentette, hogy a következő fordulóban leváltják, aminek következtében saját hatalmát csökkentette. Az Irakban szolgáló tisztek és katonák nem panaszkodhattak az elégtelen létszámra és felszerelésre, még akkor sem, amikor az ideiglenes koalíciós hatóság legfelsőbb politikai vezetése is ragaszkodott a nagyobb katonai erő felvonulatásához az ország biztonsága érdekében.

Igazság szerint kb. háromszáz ezres létszám elégnek bizonyulhatott volna Irak biztosításához a háború után, de ehhez más típusú csapatok és más érintkezési szabályok kellettek volna. A koalíciónak nagyságrendekkel több katonai rendőrré és más városi őrzőre, tömegellenőrzésre, békefenntartásra kiképzett csapatokra lett volna szüksége. Több tízezer kifinomult figyelőrendszerekkel ellátott katonát kellett volna felvonultatni a szíriai és az iráni határ mentén, hogy megállítsák a külföldi terroristák, az iráni titkos ügynökök, a pénz és a fegyverek beáramlását.

De Washington nem tette meg ezeket a lépéseket ugyanazért, amiért úgy döntött, hogy relatíve kis létszámú erővel szállja meg Irakot: ideológia és gőg. A külügyminisztérium szakértőinek véleményét semmibe véve, a Pentagon hivatalos személyei figyelmen kívül hagyták a háború utáni Irakra vonatkozó tervezetet, mely sok, a lerohanást követően felmerülő problémát már jó előre jelzett. Ahelyett, hogy a lehető legrosszabb esetre készültek volna fel, a Pentagon stratégiai feltételezték, hogy az irakiak kitörő örömmel fogadják az USA-beli és a nemzetközi csapatokat mint felszabadítókat. Szaddam hadseregének és biztonsági apparátusának megsemmisítését követően a gondolatmenet szerint, Washington bebizonyíthatja jóindulatát azáltal, hogy átadja az országot az iraki száműzötteknek, mint pl. Ahmed Chalabi, akik gyorsan létrehoznának egy új demokratikus államot. Nemcsak kevesebb amerikai katonára lenne szükség már a kezdetektől, de egy éven belül a csapatok létszáma néhány tízezerre csökkenthető.

Természetesen ezek a naiv feltételezések gyorsan összeomlottak az általános biztonsággal együtt közvetlenül a háború után. Az USA csapatai tehetetlenül és felkészületlenül nézték, ahogy Irak megmaradt gazdasági és intézményi, valamint fizikai infrastruktúráját szisztematikusan kifosztják és szabotálják. Még akkor is, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a fosztogatás nem egyszeri társadalmi rendezavarás, hanem egy tervezett, jól megszervezett, fegyveres és pénzügyi háttérrel rendelkező ellenállás az USA-megszállással szemben, a Bush-kormányzat tovább tetézte kezdeti hibáit azzal, hogy megtagadta további egységek vezénylését a térségbe. Vietnámban hasonlóan a fordulópontra mindig

küszöbön állónak tetszett, és Washington megtagadta az általános elégedetlenség forrásának felszámolását.

Bár az USA-megszállás és a CPA (Ideiglenes Koalíciós Hatóság) erőfeszítései az iraki demokrácia megteremtésére meglehetősen töredékesek voltak, azonban az eseményeknek voltak más, ennél pozitívabb hozadécai is, amelyek reményt kelthetnek a jövőre nézve. Különböző hivatalok és mechanizmusok segítségével hívásával a CPA vezetésével hatalmas erőfeszítések történtek a pluralista demokrácia megteremtéséért Irakban. Némi pénzügyi és technikai segítséggel megalakultak iraki civil szervezetek, mint pl. női csoportosulások, fiatalok szervezetei, szakmai szervezetek, amelyek stimulálják és kiterjesztik a részvételt a demokráciában. Ezek egyes esetekben nagyon nagy haszonnal jártak, mivel az Iraki Nők Legfelső Tanácsának pl. sikerült elérnie, hogy a nők parlamenti képviselőinek minimális kvótája legalább 25% legyen. Különböző képzési programok indultak, hogy az újonnan születő iraki politikai pártok szert tehessenek a tevékenységükhöz szükséges készségekre és eszközökre.

Sok CPA tisztviselőhöz hasonlóan a szerző is úgy találja, hogy a legtöbb iraki szeretne egy békés, tisztességes, szabad és demokratikus társadalomban élni, és készek elvégezni azt a kemény munkát, ami ennek a demokráciának a felépítéséhez kell. Mindenekelőtt azonban az irakiak biztonságot akarnak. Nem kérnek abból a terrorból, ami Szaddam alatt megnyomorította életüket, és a háború vége óta tovább tart, csak más formában. Legtöbbjük demokratikus eszközökkel szeretné ezt a biztonságot elérni, nem valamely jótékony védelmező szárnyai alatt. Az iraki átmenethez hatalmas – politikai, gazdasági és katonai – nemzetközi segítségre lesz szükség az elkövetkezendő években. Remélhetőleg az USA teljesítménye javulni fog most, hogy az irakiak felelősek saját jövőjük kialakításáért. Ez nehéz és költséges folyamat lesz. Mégis nagyszámú, bátor iraki demokrata, aki sokkal kényelmesebb életet élhetne külföldön, feltette életét és anyagi javait arra a meggyőződésre, hogy Irakban létrehozható és fenntartható egy demokratikusabb politikai rend. Az Egyesült Államok tartozik nekik – és saját magának is – azzal, hogy továbbra is segíti munkájukat.

Bosznay Csaba

A palesztin állam: Megosztottság és kétségbeesés

*Roy, Sara: The Palestinian State: Division and Despair. = Current History,
10. vol. 2004. 669. no. January 31–36. p.*

1993 óta közel 4000 palesztin otthont semmisítettek meg, és több mint 14 ezer ház sérült meg. Csak Gázában 10 ezer ember lett hajléktalan. Az utóbbi 10 évben az izraeli kormány több mint 28 ezer hektárnyi palesztin területet vett birtokba. Az EN számadatai szerint a GDP az 1986-os adat alá csökkent, és a Világ Bank számításai azt jósolják, hogy a palesztin gazdaságnak legalább 20 évre lenne szüksége, hogy ugyanazt mutassa, mint az Intifada (felkelés) kitörésének előestéjén. Ez csak néhány azokból a számadatokból, melyekkel a szerző érzékeltetni kívánja a palesztin emberek sorsuk és helyzetük miatti kétségbeesését.

Az alapvetően területi konfliktus politikai gyökereinek feszegetése példátlan erőfeszítésekre sarkallta az izraeli államfőt, Ariel Sharont a palesztin földek szétدارabolása, illetve a palesztin gazdaság megcsonkítása céljából. A zsidó telepek folyamatos terjeszkedé-

se, az óriási fal megépítése, a fokozott átjárási szigorítások – melyek nemcsak korlátozzák, de bizonyos időszakokban teljesen megtiltják a gyalogos-, illetve a járműforgalmat, – és más destruktív rendelkezések oly mértékben veszélyeztetik a palesztin emberek gazdasági és fizikai jólétét, mint eddig még soha, mióta Izrael megszállta a Nyugati partot és a Gáza-övezetet.

A jelen helyzet gyökerei az 1993-as Oslói egyezményhez nyúlnak vissza. Ahhoz a diplomáciai kezdeményezéshez, mely a palesztinokat arra kötelezte, hogy a folyamatos zsidó megszállást tekintsek természetszerűnek, és ahelyett, hogy véget vetne ennek, a palesztin erőszakra és megszüntetésére koncentrál – mintha ez az erőszak a semmiből keletkezett volna.

Azonban ez, a két tábor közti agresszió, egy jelenleg kibontakozó jelentősebb tragédiát palástol, jelesül a palesztin gazdaság aláaknázását, mely mélységesen legyengíti társadalmukat. Földük tartós darabokra szabdalása tovább gyengíti a már eleve erőteljesen szétzilált gazdasági bázist. Azonkívül az a tény, hogy fő erőforrásaik izraeli kontroll alatt vannak, határozottan előrevetíti a palesztin gazdaság Izraeltől függését és majdani integrációját.

A palesztin területek izolálásának legfőbb eszköze az úgynevezett biztonsági fal, mely az izraeli szemszögből azt a célt szolgálja, hogy távol tartsa az öngyilkos merénylőket a zsidó telepektől és bevásárló-központoktól. A palesztinoknak viszont már az életben maradásukat veszélyeztető újabb területi és anyagi veszteséget jelent. Fokozott átjárási megszorításokat, kijárási tilalmat, körülzárást és – a történelem dermesztő íróniájaként – gettósítást.

Csakhogy a fal megépítésének gondolata nem új keletű dolog. Az izraeli kormány már a '90-es évek elején elektromos árammal átjárt kerítéssel, katonai őrtornyokkal és mozgásérzékelőkkel vette körül a Gáza-övezetet, elzárva ezzel a gázaiakat Izraeltől. Az azóta épülő fal ennél sokkal hatékonyabbnak bizonyulhat az emberek távoltartására magas betonfalaiival, árkaival és a fejlettebb biztonsági berendezéseivel. Ráadásul, ahogy ez az izraeli állami megbízott nyilatkozatából kiderül, a fal és az úgynevezett Zöld Vonal (Izrael és a Nyugati part határvonala) közötti területet zárt katonai zónává nyilvánítják majd. Vagyis azok a közösségek, akik eddig a fal közelében éltek, el lesznek vágva a megművelt földjüktől, az ivóvízforrásuktól, az üzleti tőkétől és az egészségügyi szolgáltatásoktól, ami valóban a társadalom teljes felőrlődését eredményezi majd.

Széles körben elterjedt munkanélküliség és birtokfosztottság a közvetlen és legelképesztőbb következménye a palesztin társadalom fizikai és gazdasági adottságainak, megsemmisítésének. Egy nemrég közzétett felmérés szerint a megszállt területek „egy humanitárius katasztrófa peremén” állnak, ugyanis a palesztinokat az alapvető létszükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen dolgok beszerzésében korlátozzák.

Mintegy összegzésként a tanulmány végén a szerző kifejti, hogy a jelenlegi Sharon-kormány célja egy életképes palesztin állam kialakulásának megakadályozása. Határozottan látszódik, hogy a kormány étvágya az arab területek irányítására nem csökken. A kérdés nem is az lehet, hogy véget ér-e valaha a megszállás. Inkább az, hogy a palesztin állam a Gáza-övezeten túli területeket is magáénak tudhatja-e egy nap, illetve beszélhetünk-e palesztin államról egyáltalán vagy csak egy izraeli fennhatóság alatt álló, népességében megcsonkított embercsoportról, mely állapot mindkét nép számára mutatja az utat az erőszak és kétségbeesés folytonos lejtőjén.

Bosznay Csaba

Feszültségek Tajvanban

*Hou Hsiao-Hsien, Chu Tien-Hsin, Tang Nuo, Hsia Chu-Joe: Tensions in Taiwan.
= New Left Review, 28, July/Aug 2004. 19–43. p.*

Ez az interjú, ami felölel egy sor társadalmi, kulturális és politikai témát, mindazonáltal Tajvan és a szárazföld közti kapcsolatról is szót ejt, a tavasszal tartott miniszterelnöki választások után néhány nappal készült.

Számos ott élő a sziget történetének kritikus momentumaként élte meg e választásokat. A szavazás előtti napon egy ismeretlen fegyverből származó lövedék megsebezte a Demokratikus Progresszív Párt (DPP) jelöltjét, miközben szülővárosát jeepjében járta körül. Az ezt követő együttérzésnek tudható be győzelme a Kuomintág (KMT) színeiben induló vetélytársa felett. Az incidenst övező rejtély és a parányi előny, amit eredményezett, éles ellentéteket szított. Az úgynevezett Kék Tábor – a KMT és támogatói – demonstrációval tiltakoztak a választási eredmények ellen, és csalással vádolták a Zöld Tábor, ti. a DPP-t és szimpatizánsait. E mögött a politikai polarizáció mögött a Tajvan népességét kitevő különböző népcsoportok közti erős feszültségek húzódnak. A lakosság kétharmad részben Kína Fujian tartományának déli részéről származó bevándorló, akik a minnan nyelvet beszélik. További 10-12% Hakka eredetű főleg Guangdongból; kb. 15% 1949-ben KMT menekültként érkezett a szárazföldről. Azonkívül több mint 300 ezer őslakos él a szigeten.

Attól való félelmükben, hogy az a megosztó kisebbségi politika, ami inkább csak kihasználja a népcsoportok közti súrlódást, mintsem hogy megoldaná, nagyobbak de-renghet fel a választási kampány során, az értelmiség egy csoportja megalapított egy Szövetséget az Etnikai Egyenlőségért. Tagjai kiváló művészek és aktivisták, kiknek elsődleges célja az volt, hogy a mindkét jelölendő párt kampányolása folyamán felmerülő etnikai kérdések manipulációjára hívja fel az emberek figyelmét.

A szerző az alapító tagok közül négyet szólaltat meg. Az interjú során bepillantást nyerhetünk a különböző kisebbségek kultúrája és politikai identitása, valamint ennek kialakulása közti különbségekbe. Az interjúalanyok cáfolták a szerző felvetését, miszerint is a KMT-diktatúra időszakához képest a demokratizálás paradox módon kiélesítette volna a különböző népcsoportok közti feszültségeket. Tang Nuo elmondta, hogy a kisebbségi konfliktusok nem jelentősek a Hakkák, Minnanok, illetve a szárazföldről érkezettek között, hiszen ezen emberek sem vallásukban, öltözködésükben, sem életvitelükben nem különböztethetők meg. Azonban rávilágított arra a tényre, hogy ami viszont valóban létező etnikai feszültség a sziget őslakosai és az új bevándorlók között, inkább nevezhető a politikai küzdelem termékének, mintsem komoly társadalmi jelenségnek. Ezt az állítását két, Tajvan történelmében fontos eseménnyel támasztotta alá, ez az 1947-es február 28-i incidens, illetve az '50-es években folyó Fehér Terror, melyek közül egyik sem nevezhető igazán kisebbségi konfliktusnak, inkább politikai elnyomásnak, amikor is az állam a népesség teljes egésze felett zsarnokoskodott. A február 28-i összetűzés bizonyos értelemben egy véletlen „tűzvész” volt, míg a Fehér Terror szándékos hadjárat a jobboldali KMT-uralomtól az ellenzék megsemmisítésére.

A szerző beszélgetőpartnerei a különböző népcsoportok politikai hovatartozásáról is szót ejtettek. Mind megegyeztek abban, hogy az úgynevezett Kék Tábor bázisa azért lehet a Hakka lakosság, mert, ahogy Tang Nuo összegezte, a Hakkák jobban félnek a Zöldektől, mint bíznának a Kékekben. Ami azt jelenti, hogy a Hakkák mint egy védőpajzsot használnak a KMT-t, mivel sem kedvezményezett bánásmódban, sem elnyomó, megalá-

zó elbánásban nem részesültek a jobboldaltól. Ellenben a Minnanokkal folytatott régés régi erőszakos összetűzések mély sebeket ejtettek.

Végezetül az alapító tagok összegezték szövetségük jövőbeli célkitűzéseit. Tang Nuo elmondta, hogy elsődleges céljuk az lesz, hogy előmozdítsák a törvénykezést az egyenlő jogok törvényének megalkotására, vagyis a faji megkülönböztetés felszámolása érdekében. Chu Tien Hsin meglátása szerint a Szövetség feladata, hogy a kormánnyal folytasson párbeszédet a kényes kérdésekről, kritikus hangvétellel, ha kell. Hou Hsiao Hsien ezt azzal toldotta meg, hogy nemcsak a kormánnyal folytatott, de a különböző népcsoportok, illetve a hátrányos helyzetben élők közötti kommunikáción is javítani kell azért, hogy jobban megérthessék egymást, és hogy együttes erővel, felkutatván az adott lehetőségeket, közös megoldásra juthassanak. Mindannyian osztották Tang álláspontját, miszerint annak ellenére, hogy eddig csekély eredményeket mutathatnak csak fel, nagyon pozitív tapasztalatokról számolhatnak be, mivel felismerték azt, hogy egyesülvén kapcsolatuk sokkal gyümölcsözőbb és így hatékonyabb lett.

Bosznay Csaba

Etnikumok és kisebbségek az irodalomban

Grulich, Rudolf: *Volksgruppen und Minderheiten im Spiegel der Literatur.*
= *Europa ethnica*, 60. Jg. 2003. 1. H. 47–53. p.

A németországi Bad Kissingenben székelő Etnikai és kisebbségi kérdések Oktatási Központja 25 éves fennállása alkalmából irodalmi estet rendezett Közép- és Délkelet-Európa kisebbségeinek és multietnikus övezeteinek örökségéből. A műsor vezérfonalát adja közre a cikk.

Az első szakaszban az elsüllyedt multietnikus világok emlékeiből kerültek terítékre szemelvények. Ilyenek a Nobel-díjas, angol állampolgárként Svájcban élt osztrák íróemigráns, *Elias Canetti* (1905–1994) önéletrajzi írásai, amelyekben számot ad a spanyol (szefárd zsidó) nyelven beszélő, menekülésük hadrinápolyi jedirne)állomásán török kultúrával gazdagodott nagyszülőkről, saját, Ruszcsukban (Rusze), bolgár nyelvi miliőben eltöltött gyermekeveiről, aminek emléke bécsi felnőtt éveitől haláláig eleven ihlető erő maradt benne. A török uralom sok évszázados balkáni világának utolsó éveit ezek, amikor a birodalom másik végén az örmények szenvednek az oszmán iga alatt, míg nem az „ifjú törökök” modernizációs mozgalma, történelmi hódításaitól a balkáni háborúk, illetve a világháború balkáni eseményei során megfosztva, megmaradt területein európai típusú, laicizált nemzetállamot óhajt megvalósítani, és e cél érdekében megrendezik az örmény holokausztot a fél nemzet elhurcolásával és lemészárlásával. *Franz Werfel* (1890–1945) prágai német író ismert műve: *A Musa Dagh negyven napja* állít emléket a tragédiának néhány örmény hegyi falu hősiességének történetében. Werfel 1933-ban adta ki regény-eposzát, azóta is legismertebb alkotását a túlélők körében végzett sokévi kutatás nyomán. Kutatásaiban arra is fény derült: nem a török hétköznapi emberek kívánták az örmények vérért, sőt, számosan mentették, bújtatták őket saját katonaságuk előtt. A regényben árnyalatnyi törökellenes indulat sem fedezhető fel. Mégis, Werfel műve csak legújában, 1997-ben jelenhetett meg török nyelven. *Nikos Kazantzakis* (1885–1957), Nemzetközi Béke-díjas görög író Werfel nemzedékéből, a görögség török uralom alatti életéből (főleg kis-ázsiai környezetben), az együttélés vagy a felsőbbbséggel folytatott küzdelem valóságából merít majdnem minden elbeszélő művében. Talán legérdekesebb, többször érintett témája a török behatolás nyomán a Kaukázusban rekedt görög kolóniák helyzete és kései hazatérésük kísérlete. A Magyarországon kevésbé ismert, fiatalabb görög író, *Ilias Venesis* (1904–1973) műveinek középponti élménye is az egykorú kis-ázsiai görög–török világ, ahová a balkáni háborúk nyomán szerb és bolgár földről elkergetett moszlimok érkeznek, s ahonnan nem sokkal később menniük kell a görögöknek.

Az impozáns balkáni blokk mellett kevésbé eredeti válogatás szerepelt az Oktatóközpont műsorán a „nemzeti-etnikai kisebbség” minősítéssel mélyen aluldefiniált macedón, szlovén vagy a cseh költészetből (*Aco Sopov, France Prešeren, Petr Bezruč*). Igazi találat viszont *Ondra Lysohorski* (1905–1989), cseh és lengyel dialektusközi „lah” nyelven alkotó költő egy-egy sziléziai vallomása – a Kárpátok és a Szudéták találkozásánál. A volt Szovjetunió kisebb népeinek irodalmából az Azerbajdzsánból Bécsbe emigrált (Canetti környezetében feltűnt), csak újában felfedezett *Kurban Szaid* (1905–1942), valamint a ma is élő, oroszul író abház *Fazil Iszkander* (1929) kerül a képbe a szülőföldi környezetét bemutató művekkel. Valódi meglepetés, a legutóbbi évek termésékként, a horvát (német családból származó) *Lydia Scheuermann-Hodak* (1942) epikus metszete *Der*

Schlange um den Hals (2000) az 1991-es szerb–horvát összecsapások keresztüztüében került dél-baranyai magyar (!) falvak pusztulásáról.

A különböző égtájak olyan pásztázása, mint az ismertetett szemelvénytör alapján tett próbálkozás, érdekes találkozás- és metszéspontokat mutathat meg, múlt és jelen különös egybejártságát képes felvillantani. Kár, hogy ritka alkalom, amikor akad erre vállalkozó.

Komáromi Sándor

Günter Grass elbeszélő művei és a német „menekült-irodalom”

Beyersdorf, Hermann: Von der „Blechtrommel” bis zum „Krebstgang” – Günter Grass als Schriftsteller der Vertreibung. = Weimarer Beiträge, 48. Jg. 2002. 4. 568–593. p.

Az idős Nobel-díjas író képes új meg új meglepetésekkel szolgálni. Ezt példázza 2002-ben kiadott kisregénye, az *Im Krebstgang* (magyarul: *Ráklépcsben*, 2003) is, melyet Grass a Balti-tenger melléki német háborús menekültek legnagyobb, 1945-ös hajószerencsétlenségének szentelt. E művével azok szemében is nagyot „nőtt”, akik korábban nem szertették „résztvétel” történelmi kritizmusát, és többször a szemére vetették a világháborús menekült-sors kérdéseit kerülő magatartását a német közelmúlt bűvárlása közepette, már csak azért, mert magának is volt része benne. Ámbár, mint az irodalomtörténész világhossza teszi: nem most először jelenik meg a menekült-téma Grass műveiben, a *Ráklépcsben* újsága csupán annyi, hogy ezúttal a súlypontba kerül.

Grass (sz. 1927) az 1918-ig Németországhoz tartozó (a háború idejére újra elfoglalt) Gdańskban (Danzig) nőtt fel. A várost mint a legitim német birtokban levő Pomeránia vagy Kelet-Poroszország egészét és Lengyelországot magát is, a Berlin ellen induló szovjet előrenyomulás során a Wehrmachtnek szinte futva kellett kiűritenie (miközben a leendő író mint 18 évesen besorozott újonc, a nyugati fronton amerikai fogságba esik), s a lakosság sem kívánja bevárni az oroszokat. A civil és a katonai hatóságok vállvetve igyekeznek megszervezni a menekülést, de az anarchiának nem lehet elejét venni. Az szinte mellékes, hogy a lakosság „német” karaktere olykor igencsak kétes: Grass esetében például a szorbsághoz közelebb álló, félig germanizált kasubok jelentek a gyökérzetet. Az író mindvégig ápolja ezt a kivételes identitást. 1944–45 rideg telén mindenesetre a lényeg: anarchiába fülő evakuálás, milliók fejvesztett menekülése szárazon és vízen. A megszálló ezt az önkéntes kiűritést végérvényes helyzetként fogadja el, magának vindikálva vagy Lengyelországnak szánva a területrészeket, ahova németek számára nincs többé visszatérés. (A lengyelektől, mint tudjuk, másutt vitat el területet.) A régiók etnikai szinképe nagymértékben átalakul. Hasonló, bár kevésbé elementáris a felbolydulás délebbre (akár már hónapokkal előbb), az okkupált és a német politikával szövethető államok külhoni németsege körében; esetükben a helyben maradó többség csoportjain a hitleri cselszövés kárvalottjaként fellépő vagy az együttműködésért „vezekló” politikai elitek, a győztesek „oltalmába” kerülve, már a hitleri kapitulációt követően igyekeznek túladni – a kollektív kollaboráció vádjával vagy egyéb motívumok jegyében, kényszerkitaléplítés útján. Jugoszlávia totális népirtással válaszol háborús sérelmeire, a német etnikumnak csak egy hányada éli túl mint „szerencsés” menekült az eseményeket. Az exodus alanyai a keleti frontról, illetve hadifogságból, vagy részben a „jövátételi” kényszermunkából visszakerült magyarországi, romániai németek is, amikor Németországba bocsátják őket „haza”.

Ide tartoznak végül azok a galíciai, bukovinai vagy besszarábiai németek, akiknek szervezett, előzetes áttelepítését Németország a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a háború korai szakaszán vállalja és hajtja végre. Az 1940-ben evakuált százezreket Lengyelország német benépesítésére szánt területeire viszik ideiglenes táborokba, ahonnan négy évvel később fejvesztve menekülnek tovább.

A viharos észak- és délkelet-német exodus különböző fázisaiban 1944. nyár vége és 1947 között zajlik, mintegy 12 milliónyi lakosságot érint. A népmozgás és mozgás Németország, kisebb részben Ausztria belső vidékeire irányul, persze egy részük nem jut el a célig, hiszen, főként a front-időszakban menekülőket, a körülményekből fakadóan súlyos veszteségek is érik. Egyik kulminációs pont kétségkívül a Balti-tenger melléki menekülés, amelyet Grass tematizál. Egészében a keleti, délkeleti kiűrés a németek középi- és újkori, dinamikus „keleti kirajzásának” tragikus visszafordításaként írja tovább a jeles európai nemzet történelmét. Ténykörét, amely a fronteseményekkel meghatározott „menekült”-, valamint a fegyverletételtől datált „kitelepített” – (végeredményben szintén menekült) – kérdést öleli fel, német részről az „elűzés” (Vertreibung) kifejezéssel foglalják egybe, ami az expatriálás eltérő formáit tekintve talán túláltalánosít. Teljes egyediségében a fogalom aligha adható vissza magyarul, jobb híján a legtágabb értelemben vett menekült-kategória áll rendelkezésünkre. A témát feldolgozó irodalom bevett „Vertreibungsliteratur” megnevezése szintén mint „menekült-irodalom” magyarátható. Tematikai ismérve: az elveszett, megsemmisült haza, a letűnt életvilág idézése (ennyiben a „szülőföld-irodalom” / Heimatliteratur vagy „tájirodalom” és főképp az etnikai regionalizmus rokona), az elvesztés, az átélt exodus keserűségével, fájdalommal. A fájdalom és harag persze könnyen téveszmés egyszerűsítéseknél köt ki, ami nem használ a művészi-eszmei ábrázolásnak. Öncsaló reflex a menekült-sorsot egymagában a szovjet, illetve a „felszabadított” országok részéről megnyilvánuló „ármánynak”, „bosszúállásnak” tulajdonítani, szem elől tévesztve a világegéshez vezető náci kalandorpolitikát, a német nép nevében meghirdetett faji leigázás, szisztematikus népirtás gyakorlatát. Az eszmei felelősséggel formált irodalomnak a trauma gyógyulásán túl (vagy akár ennek érdekében) adekvát szemléletre kellett találnia ahhoz, hogy kellő történelmi–erkölcsi ítéloerővel közelíthesse a nemzeti katasztrófa sorstanúságához. A saját „gyászmunka” belső kötelezettsége ez, akárcsak a még fájdalmasabb holokauszt-téma esetében. Ebben nem segített (a holokauszttal kapcsolatban sem) az új, kelet–nyugati hidegháborús szembenállás és vele Németország megosztása, amely röviddel a német kapituláció után hatalmába keríti a politikát és a közbeszédet. A németkérdés csak nyűg a két világrendszer, a két főhatalom stratégiai–politikai erőpróbái során. Nyugatnémet menekült-szervezetek hallathatják ugyan a hangjukat, az állami politika hosszú ideig nem nyúlhat át (nem is akar) a vasfüggönyön. Az NDK szovjet típusú rendszerében civil-szféra hiányában egyáltalán nem is létezik menekült-kérdés (legfeljebb a náci-korszak emigrációja értelemben), a közbeszéd (és az irodalom, mint például Anna Seghersnél) eufemizmussal él: „áttelepültek”.

Teljes egészében a téma csak a rendszerváltó kelet-európai blokk szétesésével nyeri el legitimitását, és jut el a történelmi rendezés küszöbére (erkölcsi – anyagi kárpótlás, európai integráció). Nem csoda, ha a menekült-irodalom hajtásai annyira késleltetve jelentkeznek. Az 1960-as, korai '70-es évek próbálkozásai után, melyek falakba ütköznek, a reprezentatív műveket alapul véve, csak 1976-ban nyitja meg a sort Christa Wolf *Kindheitsmuster* (magyarul: *Visszaperelt emlékezet*, 1980) a sziléziai, illetve 1978-ban Siegfried Lenz *Heimatmuseum* című regény-eposza (magyar kiadása: *Honismereti múzeum*, 1980) a mazúri németek futásáról. (A mazúrok magukkal viszik a poggyászban az identitást jelképező néprajzi gyűjtemény egy-egy darabját, és az új hazában újra felépítik a mű-

zeumot.) A vonulat a rendszerváltás tájékán tetőzik, de termékenysége az utolsó megélőnemzedék és néha a leszármazottak erejéből máig is kitart. Ide illeszkedik Grass kései kisregénye is – miközben persze egyáltalán nem most először nyúl a témához.

Gdański háttérrel írt főbb korai művei: *Die Blechtrommel* (1959; *Bádogdob*, 1974); *Hundejahre* (1963; *Kutyaévek*, 2001) stb. – az 1920-as évekig visszanyúlva – groteszk fénytörésű korszakpanorámát adnak, amely természetesen érinti az 1944/45-ös eseményeket. Itt a közeledő front riadalma, a menekültáradat megindulása azonban csak a kor sok apokaliptikus elemének egyike. Idevágó epizódokat – akár az előzőleg megismert szereplőkkel – gyakran idéznek Grass későbbi, legkülönbözőbb kiindulású regényei, elbeszélései is. Írójuk ezeket a fejtetőre állított világ megannyi képi bizonyosságaként foglalja bele epikai szövetébe, alapvető történelmi szkepszisével őrizkedve attól, hogy „meghatódjék” a mögöttük rejlő tengernyi emberi szenvedés, nyomorúság okán. „Elidegenítő” módszerének eszköze: különböző szereplőivel, narrátoraival mindig valamilyen sajátos, kicsavart nézőszögből idézteni a történeteket. Grass módszere egyúttal kijelöli a „menekült”-téma határait is: kétségessé teszi egyáltalán a téma-kategóriát. Ilyen értelemben persze a téma kapcsán született valamennyi nagy írói alkotás mindig több és más, mint csak e téma feldolgozása: egyáltalán korregény, önéletrajzi regény, háborús regény stb. Grass karikírozó módszere *Unkenrufe* (1992; *Békaszó*, 1993) című kisregényében ölt legpregnansabb formát: ebben, az általa bizalmatlanul fogadott, egy pillanatra az európai közvéleményt is megosztó német újraegyesítés kapcsán, kajánul a még élő menekültek szülőhelyi temetkezését, illetve az elhalt milliók ottani újratemetését szolgáltató üzleti vállalkozás virágzó felfutásának abszurd lehetőségével játszik el („végső jóvátétel”).

A menekült-témát meg-megérintő művek után a *Rákmenetben* című opus tényleg egészében ezt a sorskérdést vállalja fel, s még a részvétet sem tagadja meg a szenvedőktől, az áldozatoktól. Grass nyilvánvalóan a változó közbeszéddel is halad. Jó ideje már feszítő társadalmi igény a nemzet saját veszteséghányadának számbavétele (egy nemzetrészt elűzése, a területvesztés mellett a harcok irdatlan embervesztése, a városok terrorbombázása, a kapituláció után az ország területi, politikai kettészakítása), még ha a sok évtizedes felelősségviselést a nevében elkövetett mérhetetlen bűnökért ezután sem hárítja el. A kisregény tárgya: a Gdynjából Kielbe tartó Wilhelm Gustloff hadihajó majdnem tízezer menekült-utasának sorsa a hajó orosz megtorpedózása után. 1944–45 telén sok menekült-hajó útra kelt, melyek közül nem ez az egy veszett a vízbe utasaival. Grass több nézőpont párhuzamával áll helyt a kép teljességéért, a számszerű összeremi hitelességéért, közöttük a tudatlanságban felnövő utódnemzedékek neonáci elhajlásával szembesülő gondolkodásával.

Komáromi Sándor

A kárpáti ruszinok etnolingvisztikai aspektusból

Dulicenko, A. D.: *Karpatiskie rusiny segodná: nekotorye etnolingvisticskie aspekty.* = *Slavánovedenie*, 2005. 1. no. 21–29. p.

Aleksandr Dmitrievič Duličenko tartui egyetemi tanárnak legutóbb a szláv irodalmi mikronyelvek fennmaradási esélyeit latolgató tanulmányát ismertették e folyóirat hasábjain (vö. *Kisebbségkutatás* 10/3, 2001, 534–537.). Legújabb tanulmányában ezen „apró” szláv nyelvek szakértője a kárpáti ruszinok helyzetét veszi szemügyre.

A ruszinok eredetüket tekintve mind a Kárpátokhoz kötődnek: vagy még most is a Kárpátok lejtőin élnek (Kárpátalján, Kelet-Szlovákiában, Délkelet-Lengyelországban), vagy pedig onnan vándoroltak el a XVIII. században a Délvidékre (bácskai, illetve szerémségi ruszinok), illetve onnan vándoroltak ki a XIX. században tömegesen az Egyesült Államokba és Kanadába. A ruszinkérdés a XX. század ’80-as és ’90-es éveiben merült fel ismét a feledés homályából, amikor a kelet-európai változások a szláv nemzeti újjászületést is előmozdították. Az ukrán hivatalos álláspont szerint a ruszinok tulajdonképpen ukránok, de rendelkeznek regionális etnokulturális sajátosságokkal is.

A ruszinok számáról pontos adatokat nehéz szerezni, különösen bajos elkülöníteni a ruszinokat az ukránoktól. Paul Robert Magocsi, a ruszinkérdés ismert kanadai kutatója az összes ruszin létszámát mintegy 1–1,2 millió főre teszi, ukrán források mintegy 1 millió ruszinnal számolnak. Legtöbbjük Ukrajnában él, Lengyelországban mintegy 100 ezer, Szlovákiában 120 ezer, az egykori Jugoszláviában 60 ezer, Észak-Amerikában 200 ezer, Nyugat-Európában és Argentínában 40 ezer a hozzávetőleges számuk. Élnek még ruszinok Romániában (mintegy 3 ezren, főleg Máramarosban), valamint a mai Magyarországon (mintegy 20 ezren).

A ruszinok önelnevezése a *rus-* tőből származó *rusnak* vagy *rusnjak*, a melléknév *rus’kyj*, ami különféle önazonosítási zavarokhoz vezetett náluk a múltban, s ennek hatásai máig érezhetők.

A II. világháború végén Ukrajnában és Lengyelországban a magát hagyományosan ruszinnak nevező népeiséget hivatalosan ukránnak nyilvánították. Kelet-Szlovákiában ez a folyamat az ötvenes évek közepén ment végbe. Egyedül a jugoszláviai ruszinok tarthatnak ki önelnevezésük mellett. A XX. század ’80-as és ’90-es éveiben a ruszin nemzeti ébredés során feltámadt a történelmi és nyelvi tudat, és a ruszin öntudatát újból visszanyerő lakosság éles ellentétbe került az időközben ukrán tudatúvá átnevelt egykori ruszinokkal. Kelet-Szlovákiában a ruszinok „Rusyns’ka Obroda” (‘Ruszin újjászületés’) néven saját egyesületet alapítottak, az iskolákban és az eperjesi egyetemen az ukrán mellett a ruszin nyelvet is bevezették, hasonlóképpen elérték, hogy részt kapjanak a rádió- és televízió-műsorokban is. Az ukrán nacionalisták éles támadásokat intéztek a ruszin mozgalom ellen, s többek között azzal vádolják őket, hogy mozgalmuk külföldi megrendelésre dolgozik. Eperjesen egyébként a nagyorosz orientációjú Duhnovics Társaság is újjáalakult.

Ukrajnában, Kárpátalján a ruszin mozgalom 1990-ben szintén önálló szervezetet hozott létre (‘Kárpáti Ruszinok Társasága’), amely szemben áll a helyi ukrán orientációjú szervezetekkel. Számos ruszin nyelvű kiadvány jelenik meg elsősorban Ungváron, de ezek nem olyan rendszeresen jelennek meg, mint a kelet-szlovákiaiak. A kárpátaljai ruszinoknak a ruszin nyelvért folytatott küzdelme sem olyan eredményes, mint szlovákiai társaiké.

Kettévált a lengyelországi ruszinok, a lemkók vagy lemákok mozgalma is, egy ukrán-ellenes és egy ukránbarát ágra. Hasonló ellentétek húzódnak az észak-amerikai lemkók között is.

Magyarországon 1991-ben alakult meg a Magyarországi Ruszinok Szervezete, amely a „Rusyns'kyj Žyvot” (‘Ruszin Élet’) c. lapot adja ki. A budapesti önkormányzat az utóbbi években kiadja a „Vsederžavnyj Rusyns'kyj Visnyk” (‘Országos Ruszin Hírlap’) című folyóiratot is.

Az egykori Jugoszláviában az ukrainofil és a ruszinofil irányzat szétválása már az 1920-as években megtörtént, a kölcsönös elhatárolódás az 1990-es években megismétlődött.

Összességében azonban minden objektív és szubjektív nehézség ellenére a ruszin mozgalom ért el bizonyos eredményeket. Az utóbbi másfél évtizedben a legtöbb régióban megindult az irodalmi nyelv helyi változatának a normalizálása. A legnagyobb eredményt e téren Kelet-Szlovákia tudja felmutatni, ahol az 1995-ben kodifikált irodalmi nyelv normáit az időszakos kiadványok és a könyvkiadás be is tartja. Ezzel szemben Kárpát-Ukrajnában a helyzet továbbra is kaotikus, a mozgalmat belső ellentmondások gyengítik. 2002-ben normatív nyelvtant kaptak a lengyelországi lemkók, s azóta az irodalmi nyelvi normák itt is stabilizálódnak. Magyarországon és Romániában ilyen normalizációs munka egyelőre nem folyik. A volt Jugoszlávia ruszin lakosságának már 1923 óta van normalizált irodalmi nyelve, amelyet az 1960-as években az iskolai használat céljaira megújítottak.

A ruszin nyelv – lingua ruthenica – olyan jelenség tehát, amely több változatban létezik. Ezek a kárpátukrán, a kelet-szlovákiai, a lengyelországi lemkó, a magyarországi, az exjugoszláviai, amelyekhez járul még az eltűnőfélben lévő észak-amerikai változat is. Ezek a variánsok különböző nyelvjárási alapra támaszkodnak, ugyanakkor vannak közös ruszin megmozdulások is, például az 1991 óta rendszeresen megrendezett ruszin világkongresszusok. A ruszin filológia képviselve van a felsőoktatásban is, az újvidéki és az eperjesi egyetemen, valamint a nyíregyházi főiskolán.

Ukrán részről próbálják a ruszinságot az ukránságba „befogni”, javasolják az „ukrán-ruszin” kötőjeles írásmódot stb., ezt azonban a ruszin mozgalmak rendre elutasítják. A szerző szerint jelenleg nincs kiút az ukránok és a ruszinok etnikai és nyelvi megosztottságából. Nincs a láthatáron a ruszin kérdés globális megoldása sem, erre valószínűleg sosem kerül sor. Találónak nevezhető V. Fedynyšynec hasonlata, miszerint a ruszinok Európa kurdjai.

Zoltán András

Kisebbségi nyelvek használata az elektronikus médiában: új alapelvek bevezetése

*Packer, John, Holt, Sally: The use of minority languages in the broadcast media: Introducing new guidelines.
= Helsinki Monitor, 2004. 2. no. 103–115. p*

Az OSCE nemzeti kisebbségek főbiztosának kérésére egy szakértő csoport új alapelveket dolgozott ki a kisebbségi nyelvek használatára az elektronikus médiában. Az ausztriai Baden bei Wien-ben 2003 októberében megtartott nemzetközi konferencián, melynek házigazdái voltak a HCNM és az OSCE, a média szabadságjogainak képviselője, megvitatásra és megfontolásra nyújtották be az alapelveket és a hozzájuk tartozó értelmezési kiegészítéseket. A HCNM szándéka szerint az új alapelvek segítenek az államoknak ezen a politikai területen a törvényekben és az eljárásokban, hogy megfeleljenek a nemzetközi szabványoknak, és a tényleges helyzetnek az országokban. A főbiztos arra törekedett, hogy ezt a kérdéskört a nehézségek területéről kimozdítva a gyakorlatban hasznosan működő körbe tudja vonni az OSCE részt vevő országaiban úgy, hogy a kisebbségi nyelvek használata az elektronikus média kommunikációjának eszközeként működjön. Egyes helyzetekben, ahol a HCNM is érintett, a nyelvi kisebbségekhez tartozók lehetőségei korlátozottak voltak, vagy maradtak ahhoz, hogy saját elektronikus médiát alapítsanak, és/vagy tévé- vagy rádió-műsoridőhöz hozzáférjenek saját nyelvükön. Egyes esetekben az államok az elektronikus műsoridőből kvótákat írtak elő kisebbségi nyelv használatára, ami valójában behatárolja a kisebbségi nyelv használatát. Máshol az egy vagy több nyelven történő sugárzás idejét egyértelmű határértékek közé szorították. Az is megtörtént, hogy amíg a szabályozás nem érintette direkt módon a kisebbségi nyelvet vagy nyelveket, a hivatalos állami nyelv használatának magas kvótái (vagy esetleg kizárólagos használata) a sugárzásban ugyanazt a hatást érték el, mintha a többi nyelv sugárzási idejét maximálták volna. Külföldi adók műsorának sugárzása szintén szabályozás tárgyát képezheti beleértve az átvett és tovább sugárzott műsoridő hosszát is, amelyet fordítási vagy más követelmények is terhelhetnek. Ennek negatív hatásai vannak a nemzeti kisebbségek tagjai és az anyaországok közti kapcsolatra.

Gyakran a elektronikus nyelvre vonatkozó előírások vagy más szabályozások képtelenek különbséget tenni az állami és a magántulajdonú média között, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek (vagy mások) által alapított magántulajdonú média nyelvhasználata korlátozott, függetlenül keresett célközönségének vagy tényleges nézőinek összetételétől. A magántulajdonú média ilyen korlátozása különösen problematikus olyan helyzetekben, ahol a magánszektor – beleértve a kisebbségi nyelvű sugárzást is – átvette a közszolgálati sugárzás (PSB) funkcióját.

A kulturális identitás megőrzése és a megnyilvánulás szabadságának gyakorlása szempontjából fontos, hogy az egyén saját nyelvén hozzáférjen a médiához, aminek része az, hogy általános és közérdekű információt legyen képes minden egyes személy megkapni határoktól függetlenül. Ez nyilvánvalóan csak ott lehetséges, ahol a sugárzás nyelvét megértik. Komplex és pluralista társadalminkban az elektronikus média fontos forrása mind az információ, mind a kultúra közvetítésének, ezért potenciálisan nagy erejű eszköze a kisebbséghez tartozók informáltságának és a kisebbségi nyelvek életben tartásának, valamint a határokon átvívelő érdekeltségi körök fejlesztésének. A kisebbséghez tartozóknak az az érzése, hogy nem kapnak megfelelő hozzáférést az elektronikus médiához saját nyelvükön, potenciális feszültségforrás – mint az már néhány állam esetében ki is derült. Tudatában annak, hogy az OSCE-tagállamok és a kisebbségek maguk is a 2001 márciusá-

ban tartott Állandó Tanácsi ülésen felhívták a HCNM-et és az OSCE sajtószabadsági képviselőjét, hogy foglalkozzon a kérdéssel, a HCNM megkísérelt valamiféle útmutatást nyújtani a kormányoknak és a kisebbségeknek, valamint a többi érdekelt félnek az elektronikus média nyelvhasználata elfogadható szabályozásának korlátairól. Felismerték, hogy először is az alkalmazható nemzetközi szabványok tartalmának tisztázása a legelső szükséges lépés. Ez már folyamatban volt, amikor az első HCNM úgy döntött, hogy egy független nemzetközi szakértői testületet hív össze ezeknek az alapelveknek a kidolgozására.

Míg a szabályozás egyik – néha problematikus – formája a különböző kvóták előírása a nyelvhasználatot illetően, ezenkívül vannak más szabályozási formák is, amelyek több-kevesébe közvetlen módon befolyásolják az elektronikus média nyelvhasználatát. Ennek felismerése vezetett oda, hogy egy átfogó kép kidolgozása érdekében a HCNM tanulmányt készítettett az OSCE-régió tagállamainak gyakorlatáról. Ez a két folyamat – a szakértői alapelvek kidolgozása és az államok gyakorlatának tanulmányozása – egységesen testesül meg a tanulmányban, melyben a felismert jó gyakorlatot vázolják fel, és tanácsokat adnak, hogy az államok miként felelhetnek meg kötelezettségeiknek nyelvi kisebbségeik felé. A tanulmány természetesen nem nyújtott végleges megoldást minden feladatra, valójában több tagállamban is fejlesztették, módosították. A badeni konferencián résztvevők egyértelművé tették, hogy fontos folyamatosan figyelemmel kísérni (monitorozni) az államok gyakorlatának fejlődését ebből a szempontból is. Azt remélik, hogy az új alapelvek és a tanulmány együtt a törvényhozó testületeknek és a politikusoknak hasznos referenciaanyaggal szolgál az elektronikus média nyelvhasználatát érintő törvényhozási és politikai, valamint kormányzati tevékenységükben. Az Alapelvek és az Értelmezési Útmutató eljutott minden OSCE-tagállamhoz, amelyet szükséges figyelemmel kísérni a tagállamok aktuális és kialakuló gyakorlatának abból a szempontból, hogy mennyire felelnek meg a nemzetközi normáknak. A főbiztos eltökélt abban a tekintetben, hogy az Alapelveket átültessék a gyakorlatba, és jelezte szándékát, hogy az OSCE-tagállamokon belüli feszültségek megelőzése, a harmónia és az integráció előmozdítása érdekében sürgeti az alkalmazását. Ebben az összefüggésben gyakran a tapasztalat hiánya a hátráltató tényező, sokkal inkább, mint a politikai hajlandóság. A források koncentrálása, egy szakértői platform kiépítése és a helyes gyakorlat megosztása számottevő segítséget nyújthat a politikusoknak ebben a tekintetben. Az új technológiák tovább tágítják a lehetőségeket, és csökkentik az elektronikus média nagyobb diverzitásának többletköltségeit. Az Alapelvek jelenleg megrendelhető angol nyelven az OSCE és a HCNM hivatalából, vagy elérhető a HCNM honlapján a <http://www.osce.org/hcnm/documents/recommendations/> címen. Az orosz nyelvű változat hamarosan elérhető lesz, amelyet más fordítások is követnek majd.

Bosznay Csaba

Nemzetállam vagy multikulturális társadalom?

Kisebbségi oktatáspolitikai Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európában 1945-től napjainkig

Bachmaier, Peter (Hrsg.): Nationalstaat oder multikulturelle Gesellschaft? Die Minderheitenpolitik in Mittel-, Ost- und Südosteuropa im Bereich des Bildungswesens, 1945–2002. Frankfurt/M. etc. 2003. 294 p. (St. Pölner Osteuropa Studien; 1)

Az Osztrák „Kelet- és Délkelet-európai” Intézet alsó-ausztriai regionális központja (St. Pölten) a kisebbségi iskolaügy kelet- és kelet-közép-európai helyzetének szenteli sorozatnyitó kötetét. Tizenhárom egymástól független országelemzést kapunk benne – Albániától Oroszországig. Rajtuk kívül területekre kerül Bulgária, Csehország (itt leszűkítve a német kisebbségre), Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, a jugoszláv utódállamok közül Szlovénia, Macedónia, illetve – Szerbia-Montenegró képviselőiben – Koszovó, a szovjet tagköztársaságok közül pedig, az Orosz Föderáció mellett, Fehéroroszország és Moldova (ügymint „Nyugat-Moldova” és a szakadár Transznisztria); talán csak szervezési nehézségek miatt kimaradnak: Horvátország, Ukrajna, a balti államok, illetve, Koszovót leszámítva, maga Szerbia. A tanulmányok egy része felkészült helyi, másuk – ilyenek „hiányában” – külső szakértők tollából, míg a bevezető tanulmányt a kötet szerkesztő jegyzi. Szigorúan egységes téma-felfogás nem jellemző a szerzőkre, sem az országokon belül áttekintett kisebbségi kör teljességét, sem az oktatáspolitikai – tágabb kisebbségpolitika komplexitását illetően. Valamennyien, mintegy kötelességszerűen, kihangsúlyozzák ugyan, hogy a nyelv- és oktatáspolitikai minden kisebbségpolitika alfája és omegája, de többnyire ezzel elintézettnek is vélik az összefüggések tágabb egészét. Bizonyosan tévedés azonban az, hogy az iskolaügy adminisztratív, még oly megfogható statisztikát is adó képe – akár a pozitív, akár a negatív értékekkel – teljesértékűen tükrözné az adott állampolitika kisebbségpolitikai szeletét. A félreértést egyébiránt már a szűkebb és a tágabb téma között egyenlőségjelet tevő címadás (alcím) demonstrálja, ami egyértelműen a szerkesztői koncepció tisztázatlanságára utal. Maga a majdnem teljes körű párhuzamos bemutatásra törekvő célkitűzés természetesen előremutató. Mindennél, ahol a szerzők komplexen fogták fel a feladatot – mint az albán, a bolgár vagy a szovjet utódállamokra vonatkozó fejezetekben, ott valóságos és egyben eddig alig érintett, izgalmas kisebbségtörténeti tényekben bővelkedő képet nyerünk.

Abban egységesek a fejezetek, hogy a felvállalt időszakot 1945 és rendszerváltás közötti, majd az erre következő „jelen” szakasz szerinti bontásban tárgyalják, azaz a szovjet típusú diktatúra és a demokratizálódó – europaizálódó új korszak elvében eltérő fejlődését mutatják be. A bemutatás előnyére válik, ha a téma korábbi előtörténetére is visszamegy (így balkáni viszonylatban – körülbelül a térséget érintő 1878-as berlini szerződésig vagy az első világháborút lezáró békediktátumokig). Az előtörténet során még aligha lehet intézményes kisebbségvédelemről beszélni, a kisebbségi kérdésre – legáltalánosabb vonatkozásokban – legfeljebb a területi elcsatolásokat szentesítő békeszerződések záradékai térnek ki, valóságos gyakorlati khatások nélkül. Az anyanyelvű iskolázás megtört gyakorlat formájában, csökkenő támogatottsággal, ott folytatódik, ahol történeti előzményei voltak, de közigazgatási és egyéb „reformok” útján hamar napirendre kerül a visszaszorítása. A Szovjet-Oroszországban és társköztársaságaiban a bolshevik forradalom szellemében aktuálissá vált analfabetizmus elleni harc elkerülhetetlen módon tá-

maszkodik ugyan az anyanyelvekre, sőt, írásbeliséget létesít ott, ahol ez történetileg még nem jött létre. A „kultúrforradalmi” időszakon túl azonban inkább csak sanda politikai számítás övezi a kisebbségi nyelveket: mindenekelőtt a megindított oroszosítás eredményeinek kibontakozásáig – a „burzsoá nacionalizmus kísértetével” szemben mindent latba vetve – az állampárti ideológia közvetítő nyelveként kapnak szerepet.

Az 1945 utáni csatlós diktatúrák voltaképp ezt a szovjet mintát követik, bár az előzmények tekintetében nem minden tekintetben és nem akárhol indíthatnak újra null-pontról. Ilyen tekintetben némelyik tanulmány esetében (így Kerner Anna magyar fejezetében is) nagyon hiányzik az előzmények ismertetése. A német kisebbségek hosszabb-rövidebb időre szóló, teljes körű jogfosztása mellett bármely kisebbségpolitikai „nyitás” többnyire elsősorban propaganda értékű, az ideológiai–politikai blokk-közösség protokoll-céljait követő, esetleg szűkebb szomszédságpolitikai gesztus, rendszerint visszavonásig. A „proletár internacionalizmus” semmilyen szinten nem írt elő elvi alapokon álló kisebbségvédelmet. De a tényleges etnikai viszonyok valósága, a kisebbségi oktatás gyakorlati minimuma (az új és újjálag megerősített terület-elcsatolások tükrében) mindenestre országunként más és más. Például az erőteljesebb létszámú, kompakt elhelyezkedésű kisebbségek szerzett jogai nem egykönnyen kiiktathatók. A képletből különösen kirí a koszovói „kultúrforradalom” menete, amely az írástudatlanság-kérdés megoldása után folytatódik az albán többségi „kisebbségi” iskolázás átfogó, alapjában véve jóhiszemű programjában (egészen a felsőoktatási szintig), s az albánság nemzetté érése kész, mire Belgrádban észbe kapnak. A későbbi, katasztrófális albán – szerb konfliktus előtörténetének e nem éppen közkeletű beállítását (moszkvai szerző részéről) sajátos kérdésfeltevésre ad alkalmat a szerkesztő számára a bevezető tanulmányban: „kérdés, hogy helyes-e olyan kollektív jogokat biztosítani kisebbségeknek, mint az iskolázás teljes körű autonómiája – éppen a Balkánon, ha az nem a lakosság integrációját szolgálja, hanem éppen a politikai dezintegrációhoz vezet?” (24. o.) Azt gondoljuk, hogy egészen másról szól a kétségkívül páratlan történet, s hogy a kérdések főként a korábbi pontjain merülhetnek fel. (Például: hogy kerülnek albánok Szerbiába, albán régiók Szerbiához?) Mintha a könyv hangzatos címének kérdése: „nemzetállam vagy multikulturális társadalom?” azt sugallná: multikulturalizmust – szivárványszínekben, ám kollektív identitások nélkül!

A felemás szerkesztői koncepció láthatóan része a nemzettudatot és annak kóros túl működését egybemosó, doktriner nyugati közfelfogásnak, amely eleve, hagyományosan híján van átfogó kisebbségpolitikai elképzeléseknek. A nyugati politika sürgette, siettetve a keleti rendszerváltást, de magát is meglepte a lappangó multietnikus örökség hirtelen felszínre törése, melyet a helyi diktatúrák egyenlősítő mesterkedése vagy már a világháború alatti és utáni, sokirányú kivéreztetés cselekményei nyomán feledhetőnek gondolt. Még készületlenebbül érte a kölcsönös népiítés ütemére váltó délszláv felbomlás útvesztése, aminek során végül fegyverrel kellett békét diktálnia. A bevezető tanulmány előjáróban áttekinti azokat az ismert, érintőleges határozatokban és állásfoglalásokban rögzült, tájaink etnikai viszonyait tekintve irreleváns európai vagy ENSZ-szintű normákat, amelyeket az európai fórumok a rendszerváltó és a csatlakozási folyamatba bekapcsolódó államoknak ajánlanak kisebbségpolitikájuk alakításához. Ezek alig lépik túl a civil „emberi” jogok általános, a kisebbségi értelemben nem specifikált kereteit. De legalább súlyt helyeznek a nyelvi jogokra mint az identitásmegőrzés fontos (de nem egyedüli) elemeire. Az országtanulmányok igazolják: 1890 után mindenütt van minőségi ugrás szűken az oktatási területen is a rendszerváltó kontinensrész kisebbségi politikáiban, ha gyakran fej fej mellett haladva is a visszafordíthatatlan asszimilációs folyamattal. A pozsonyi szerző Szlovákia- vagy a bécsi szakértő Románia-elemzése mindenestre nem

szól az ottani oktatási törvények és nyelvtörvények, botrányok és viták világáról. A pozitív változások közepette másutt a problémák főként olyan – remélhetően csak kezdeti – gyakorlati nehézségekből adódnak, mint a megfelelő tankönyvek vagy pedagógusok hiánya, a szórványban élő tanulók bentlakása és hasonlók, emellett szubjektív gátakból mint a szülői döntés az „európai” nyelvek (főként az angol), illetve – középfoknál – a többségi nyelvű iskola mellett a kisebbségi anyanyelv rovására – a többséggel azonos esélyű további előmenetel biztonsága érdekében. A lehetőségek kétségtávolon azonban bővülnek (az új egyházi és magániskolák belépésével is), de valóra váltásuk (s erről az elemzések szintén sorra megfelelkeznek) nem nélkülözheti a civil szerveződések és az érdekképviselők politikai fellépését.

Komáromi Sándor

Hova fordulunk vissza...

Thurzo, Igor: Kam sa to vraciame... = Slovenské pohľady, 4. r.+120. 2004. 4. no. 1-4. p.

A kollektív emlékezet visszaszorult. A fiatalok történelem iránti érdeklődése csökken, néha azt sem tudják, ők maguk kik. Napjainkban keresik azokat a módszereket, hogyan lehet a történelmet közel hozni az emberekhez, de melyik történelmet?

Néhány évvel ezelőtt Szlovákiában új egyház alakult pravoszláv alapon a Nagy-Morva uralkodó, Bölc Rastislav tiszteletére. A vallás követői ráébredtek arra, hogy ő milyen meghatározó szerepet játszott az európai kereszténység történetében. Nélküle Cirillről és Metódról sem beszélhetnénk. A két térítő évszázadokkal megelőzte korát, kultúrát kezdtek építeni az emberek és nemzetek egyenjogúságának elve alapján. Vezetésük alatt a Nagy-Morva Birodalom Európa kulturális bástyája lett, pillére egymással vetélkedő két részre szakadó világnézetnek. A Nagy-Morva Birodalom küldetése hasonlatos volt a jezsuiták dél-amerikai tevékenységéhez, melynek keretében a „keresztény egyenlőség” elve alapján köztársaságot akartak létrehozni.

T. G. Masaryktól származik a mondás, miszerint: „az államokat a létrehozó ideológia tartja össze.” Európában két, több évszázada létrejött és folyamatosan fennálló demokratikus köztársaság létezik: San Marino és Svájc. A demokráciákat nevezhetjük „az igazságos uralkodók hazájának” is. Európát általánosságban a demokráciák bölcsőjének nevezik, gondoljunk csak az ókori görög vagy római demokráciákra, illetve a Bibliából ismert, a Földközi-tenger partvidékén létrejövő mózesi demokráciára, ahol a törvény előtti egyenlőség, a szolidaritás, a szociális igazságosság érték volt.

A mi uralkodónk nem volt igazságos, mikor külföldi nyomásra kikergette országából a testvéreket, ennek a hibás döntésnek a következményeit napjainkig viseljük.

A szlávok (így a szlovákok is) a mai Európa letéteményesei voltak, védték azt a tatároktól, törököktől, a napóleoni hadsereg és a nemzetiszocialista önkény ellen. A szlávok sokszor voltak, és talán most is rajta vannak néhány nagyhatalom etlapján.

Cirill és Metód tevékenysége napjainkig az érdeklődés középpontjában van. Reinhard Heydrich – SS. Obergruppenführer Cseh- és Morvaország protektora 1941. szeptember 28-án úgy nyilatkozott, hogy „Cseh- és Morvaország története során mindig a némettség bástyája volt, amit Cirill és Metód vallási palást alatt akart elszakítani a német övezettől (szimbolikus jelentőséggel bír, hogy Heydrich merénylői a prágai Szent Cyrill és Metód székesegyházban rejtőzködtek).

Cirill és Metód munkássága írásos formában a Matica Slovenská létrehozása kapcsán és Ján Hollý művében élt tovább, működésük után 1000 évvel is. A szlovák Memorandum mozgalom idején Ján Francisci így fogalmazott: „ez a szlovák nemzet első gyűlése a Nagy-Morva Birodalom bukása óta”. A Memorandum-mozgalom a svájci közvetlen demokrácia mintájára adott hangot a nemzet akaratának, szervezett forma és politikai pártok nélkül. Az egyedüli problémát a demokratikus mozgalom központja okozta, mivel Túrócszentmárton spontán módon vált a kinyilvánított akarat centrumává és az apró, egyszerű házból álló kisvárosban nem voltak udvari hivatalok, fényes főúri paloták, franciakeretek, a város nem rendelkezett királyi kiváltságokkal sem, ezáltal éles ellentétben állt az állami főhatalommal és annak struktúrájával rendelkező uralkodó osztállyal. Az ősi

közársaságok szimbólumai San Marinóban a vár, Svájcban a klasszikus árkádsor, ilyen szimbólumokkal Túrócszentmárton nem rendelkezett, de nem is volt rá szüksége.

A szlovák demokrácia történetét vizsgálva mindenképpen meg kell említenünk Štúr, Hurban és ellenlábasuk, Kossuth nevét.

Az igazságos uralkodók ritkák, a feudális uralkodók és a kiváltságos osztályok hajlamosak a despotizmusra. A történelmi Magyarország az arisztokrácia paradicsoma volt, melyben a szűk kiváltságos réteg gyakorolta a hatalmat az elnyomott nép felett. A történelmi Magyarország egész történetén átvonult az arisztokrácia uralkodó-, polgár-, népelenessége. Kossuth ehhez még hozzáadta a nemzeti büszkeség pátozát, a fanatizmust és az egyediséget, melyben a kiváltságos nép uralkodik az ország többi kiváltságoktól megfosztott népei felett. A történelmi Magyarország a kiegyezés után (1867), fennállása utolsó évtizedeiben skanzenje volt a hanyatló, korrupt rezsimnek, melyben paradox módon a hatalmat birtokló kiváltságos rendek a gyönyörű Duna-parti Parlamentben ülészttek. A történelmi Magyarország bukása után, rövid intermezzo után a még sötétebb Horthy-korszak következett az első zsidóellenes törvényekkel, és a szomszédos országok elleni területi követelésekkel. Ebben az időben emeltek szobrot Kossuth Lajosnak, Rozsnyón.

A második világháború a szövetségesegek győzelmével zárult a nácista, horthysta rezsim felett, ebben a győzelemben komoly szerepet játszottak a szlovákok otthon a Szlovák Nemzeti Felkelésben, külföldön az angliai légi csatában, a nyugati és a keleti fronton, Jugoszláviában és a varsói felkelésben való közreműködésükkel, s voltak szlovákok a Heydrich elleni merénylet résztvevői között is.

A Történelmi Magyarország ellen harcolt – győzelmesen – Milan Rastislav Štefánik, aki a nagy múltú alföldi gimnáziumban, Szarvason érettségizett. Emlékeére 1991-ben mellszobrot avattak a szarvasi szlovák iskola falán. Az iskola tavalyelőtt kezdődött rekonstrukciója során időlegesen eltávolított szobor azóta sem került vissza a helyére.

Rozsnyón azonban Kossuth szobra újra áll. Azaz Kossuth igen, ám Štefánik, Cirill és Metód nem.

Kossuth rozsnyói szobra tán egy nosztalgikus visszarévedés a múltba, egy 1945 előtti vagy tán 1918 előtti világba? Azon erők, melyektől nincs távol a fanatizmus tradíciója, akiket nem zavarja a horthysta rezsim rehabilitációja, biztos nem fognak protestálni emiatt. Hol vannak ekkor a demokratikus európai tradíciók? A folyók nem tudnak visszafelé folyni...

Cirill és Metód a történelemben, napjainkig a haladást, a fejlődést szimbolizálják. Cirill (Konstantin) szavaival élve „...a párbeszéd tisztelet a partner, az ember iránt...”. Az az egyenlőség a népek, nemzetek között, egyenlő mérték szegények, gazdagok, erők, gyengék számára. Demokrácia a gyakorlatban.

Lehet, hogy nem vagyunk tisztában azzal, hogy mekkora kincs birtokában vagyunk. Mit ér hogy Cirill és Metód szerepel az Alkotmány preambulumban, ha a közös történelmi tudatunk üres vagy ballaszttal teli, s szívünkben kicsinyes viszálykodás uralkodik.

Azt gondolom, Cirill és Metód gondolkodásmódjának, gondolatainak a felhasználása sok mai problémánkra is megoldást nyújtana.

Mindenki érdeme szerint...

Lesfalvi Tibor

Szlovákia jelene, a Matica slovenská jövője

*Markuš, Jozef: Slovenská súčasnosť, maticná budúcnosť.
= Slovenské pohľady, 4. r.+120. 2004. 6. no. 1–4. p.*

Emlékezhetünk még az 1989 előtti „szabad” választásokra, amelyeken a versenytárs nélkül induló Népfront képviselőjelöltjei a szavazatok 99%-át szereztek meg a leadott 99,98%-ból, 1981-ben. Ezt az eredményt a demokratikus közegben tevékenykedő szociológusok és politológusok nem tekintették hitelesnek és megkülönböztetve a független, demokratikus választástól „lábbal történő szavazásnak” titulálták. A fogalom azt kívánta kifejezni, hogy a majdnem 100%-os részvételi arány mellett majdnem 100%-os arányú választási győzelem mellett a Népi Demokratikus Csehszlovákiából a zöld határon keresztül miért menekültek annyian Nyugatra – ez volt a fennálló rendszerrel kapcsolatos valós véleménynyilvánítás.

A független Szlovákiában, napjainkban, hasonlólt élhetünk át, azzal a különbséggel, hogy a demokrácia örve alatt a politikusok bármit mondhatnak, függetlenül attól, hogy az igaz-e, ezzel saját maguk lesznek a demokrácia hátramoszítói, hiszen a demokrácia alapsejtje a nép, amely közvetett demokrácia esetén felhatalmazza képviselőit a hatalom gyakorlására.

Azok a politikai erők, melyek a 2004-es szlovák elnökválasztás második fordulójában arra buzdítottak, hogy az emberek ne menjenek el szavazni, megfélemlítettek a demokrácia alapköveiről, a véleményalkotás és a többségi vélemény szentségéről.

Gyakori megállapítás, hogy az 1989 előtti Szlovákiában jobb volt az élet, mint napjainkban, amikor mély társadalmi problémák nehezítik az emberek életét. A megállapítás mondanivalója, hogy a problémák megoldása, a nemzeti kérdések kezelése akkor lesz eredményes, ha a saját céljainkat sikerül elválasztani a sajátunknak tűnő, illetve a mások által ránk erőltetett hamis céloktól.

A politikusoknak a nemzeti érdekeket kell képviselniük: haza, család, fejlődés.

A közvetlen demokrácia a népakarat kifejeződésének legtisztább forrása, merjük megkérdezni magunktól, „mit akarunk?”. A feladatok nem fognak egyik pillanatról a másikra megoldódni, ám ez a követendő út (ezt a svájci példa is igazolja). A népszavazások nem a demokrácia csökevényei, hanem a princípiumai.

Ilyen politikai miliőben vessünk egy pillantást a Matica Slovenská jelenére és közelmúltjára az 1999–2004 közötti időszakban. Ebben az időben a szlovák nemzetet, államiságot képviselő szervezet válságba került az államhatalom magas polcain lévő ismert személyek igazságtalan tevékenysége folytán, melynek célja a Matica Slovenská szerepének, súlyának leértékelése volt. Mi lehetett ennek az oka? A következménye viszont nem lehet kérdéses: a szlovákság, a szlovák haza, a szlovák kultúra a szlovák nyelv pusztulása.

A globalizáció ellenére a nemzetállamok, a nemzeti kultúrák nem veszítik el jelentőségüket, sőt éppen ellenkezőleg. Ezzel a szlovákoknak, tisztában kell lenniük, hiszen létük a tét. A 21. századi Szlovákia kultúrájának megőrzése, ápolása, fejlődése érdekében alapvetően fontos az ezt a feladatot ellátó Matica Slovenská léte, működése, támogatása. A Matica európaiságunk záloga és letéteményese. Történelmi értékeink, kulturális hagyományaink.

mányaink ápolásával teret biztosít az új generációk számára a szlovák kultúra továbbéléséhez európai, illetve világviszonylatban.

Így tölti be a Matica Slovenská azt az intézményi szerepet, melyre rendeltetett, a szlovák kultúra európaiságának őrzését és ez európai kultúra szlovák kultúrára gyakorolt hatásainak ösztönzését, az új értékek támogatását. A Matica szikla, melyben a múlt, a jelen és az ígéretes jövő fonódik össze.

Lesfalvi Tibor

Nekem is van álmom!

*Hrnko, Anton: Aj ja mám sen!
= Slovenské pohľady, 4. r.+120. 2004. 11. no. 1-5. p.*

Martin Luther King, az ismert polgárjogi aktivista, aki az 1960-as években az Amerikai Egyesült Államokban a színes bőrűek egyenjogúságáért folytatott tevékenységét a nevezetes atlantai felszólalásában a „Van egy álmom!” szlogennel hirdette meg. Az ő álma, hogy az Afrikából évszázadokkal korábban erőszakkal áthurcolt négerrek végre egyenjogú, büszke állampolgárai legyenek az USA-nak.

A szerző álma, nem is ilyen grandiózus: a szlovák nyelv. Ezért a nemes célért írók, költők, művészek sora, közemberek tízezrei tették mindenüket kockára a 20. század elején. A sikeres küzdelem jutalma a nemzeti szabadság, egyenlőség elérése 1918 után, melyből majd egyenesen következett Szlovákia jelenkori állami önállósága.

Igen, a szerző álma a szlovák nyelv, a Szlovák Köztársaság hivatalos államnyelve. Szívszorító, hogy azok, akiknek óvniuk kellene, közéleti személyiségek, közszolgálati és kereskedelmi médiumok szerkesztői vagy egyszerű honpolgárok szinte csak kivételként használják helyesen. Ebben a folyamatban komoly felelősség terheli nyelvészeinket, akik a jövővényszavak, idegen kifejezések előtt korlátlanul megnyitják nyelvünket, s ezzel mintegy „konyhai” cseh nyelvet teremtenek, a szlovák nyelv évszázados tradícióinak védelme, ápolása helyett.

Nyelvünk tiszta forrásként, összetartó erőként működött a múltban, látva a jelen tendenciáit, felvetődik a kérdés, hogy szükségük van a szlovákoknak egyáltalán nemzeti nyelvükre? A szlovák televíziós csatornákon csak elvétve hallani szlovák szót, a könyvesboltok polcain lévő könyvek között csak elvétve találni szlovák nyelvűt. A televíziós csatornák műsoraiban gyakorta makaróniként keveredik a szlovák és a cseh nyelv, egyes gyermekműsorokat csak cseh nyelven sugároznak. A kábeltelevízió lakásunkba hozza a világ nyelvét, miközben a szlovák nyelvet szinte alig hallani.

Az iskolákban, óvodákban számítástechnika órán használt szoftverek szinte kivétel nélkül idegen nyelvűek – az anyanyelv kárára.

A közzsférában több tízezer cseh nyelvű Windows Professional 2000 verziót vásároltak meg, melyekkel a szlovák nyelvű Windows XP verziót cserélték le.

A színházainkban cseh nyelvű darabokat játszanak, cseh nyelven, szlovák színészekkel.

Külön kell említeni a tudományos szakmunkákban használt idézetek kérdéskörét, ha angolul, németül íródott, úgy lefordítják, ha azonban csehül, akkor nem, érthetetlen okból az anyanyelv elsőbbségét megelőzi egy idegen nyelv.

Hosszan lehetne még sorolni a példákat arra, hogy a szlovákok mennyire nem tartanak igényt saját anyanyelvükre. Végeredményként megállapítható, hogy Szlovákiában nagyon kevés szlovák beszél és ír az anyanyelvén. A mindennapokban megjelent egy má-

sik (idegen) nyelv (erre már volt példa a 19. században a szlovák irodalmi nyelv kialakulásakor), csak éppen fordított előjellel, ma a szlovák nyelv veszi át a csehizmusokat. Ebben viszont a nyelvészek, az írott és az elektronikus média szerkesztői, a szlovák emberek többsége nem lát kivetnivalót. A kérdés senkit nem érdekel.

Zárszóképpen a szlovák nyelv „modernizációjának” jellemző példája: a női nevekhez hozzá kell tenni az -ová végződést, amit napjainkban az anyanyelvünk alapszabályaival szöges ellentétben – jellemzően a médiában – külföldi mintára, nem használnak, holott a szlovák nyelvtan szabályai szerint a végződés alapján eltérő ragok kerülnek az egyes esetekhez.

Az álom nem olyan grandiózus, mint Martin Luther Kingé, csak annyi, hogy a szlovákoknak legyen szükségük a saját anyanyelvükre, azt tiszteljék, becsüljék, ápolják, és megfelelően használják.

A globalizáció nem mehet a nemzeti értékek kárára, a nyelv gazdagodása szükségszerű, ám a honi nyelv védelme mellett. Megvalósul az ez álom?

Csengődi Ágnes

Az etnikai konfliktusok szerkezete: forradalom kontra elszakadás Ruandában és Srí Lankán

Mason, T. David: Structures of Ethnic Conflict: Revolution Versus Secession in Rwanda and Sri Lanka. = Terrorism and Political Violence, 15. vol. 2003. 4. no. Winter 83–113. p.

A hidegháború végével megkezdődött az etnikai alapú konfliktusok elburjánzása mind nemzeteken belül, mind azok között is. A világ egyetlen térsége vagy politikai rendszer típusa – demokráciától a diktatúráig – sem volt mentes az etnikai küzdelmek véres következményeitől. Ez a tendencia a kutatások felszaporodását is magával hozta, amelyek megkísérelték megmagyarázni a jelenséget, vagy megjósolni annak természetét, legyen szó bár sérelem alapú modellekről, a strukturális teóriákon át a racionális választás magyarázatokig. Ez a tanulmány sem képes megoldani az itt felmerülő elméleti és empirikus kérdéseket.

A szerző azonban kísérletet tesz arra, hogy az elmúlt három évtized kutatásaiból kivonatolva felállítsa az etnikai politikák egy strukturális keretét, amely lehetővé teszi annak megértését, hogy egyes esetekben miért robban ki etnikai konfliktus, míg máshol nem, illetve miért ők esetenként forradalmi, máskor etnikai elszakadási formát. Az elemzés az etnikumok közti kapcsolatok két fő struktúrájának megvitatásával kezdődik: az etnikai rétegződés rendszere rangsorszerű, vagy nem rangsorszerű. A rangsorszerű rendszerekben a különböző etnikai csoportok földrajzilag keverednek, és a gazdasági státus egybeesik az etnikai státussal. Van egy domináns és egy alárendelt csoport, és a kettejük közötti interakció alá-fölrendeltségi rendszerben zajlik. Egy nem rangsorolt rendszerben az etnikai csoportok relatíve jól elkülöníthető területeken élnek. Minden egyes etnikai csoportnak megvan a külön társadalmi rétegződési rendszere. A csoportok közötti érintkezés jobban hasonlít a nemzetközi kapcsolatokhoz, mint a rangsorolt rendszerekre jellemző alá-fölrendeltségi viszonyok. Az etnikumok közötti kapcsolatok szerkezetének variációi egy nemzeten belül befolyással vannak a fejlődés által létrehozott javak etnikai csoportok közti elosztására. Mindenesetre az tény, hogy az etnikumok közötti kapcsolatok jellege – rangsorolt vagy nem rangsorolt – befolyásolja a társadalomban felmerülő etnikai

alapú sérelmek természetét és mértékét. Ahhoz, hogy ezek a sérelmek kollektív cselekményhez vezessenek, mindenekelőtt a sérelmet elszenvedő etnikai csoport tagjait kell mozgósítani a kollektív cselekmény végrehajtására. Ez megköveteli azt, hogy számíthatunk azokra a módokra, amelyek szerint az etnikai csoporton belül kiemelkednek a vezetők, és a közös etnikai identitást használják, hogy felülkerekedjenek a közép körben öntörvényű tendenciákon, és hogy mobilizálják őket etnikai alapú közös cselekmények végrehajtására. Végezetül a szerző feltárja azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák, hogy egy kollektív etnikai cselekmény erőszakos formát fog-e ölteni. Az erőszakos konfliktus további súlyos kockázatokat testesít meg a közös cselekményben résztvevők számára, és mint ilyen intenzívebbé teszi a kísértést az öntörvényű megnyilvánulásokra. Mivel kísérletet tesz az etnikai erőszakot megmagyarázó elmélet felállítására, meg kell határozni azokat a feltételeket, amiknek a fennállása egy értelmes egyént rávesz arra, hogy részt vegyen ilyen cselekményben az erőszakos konfliktus által magában hordozott kockázatok ellenére. Ezeket az elveket két eset elemzésénél alkalmazza a szerző, a sri lankai szingaléz és tamil, valamint a hutu–tuzsi ellentétnél Ruandában. A Sri Lanka-i példa egy nem rangsorolt etnikai rétegződési rendszer erőszakban való részvételére példa, ahol a tamil lázadók célja az elszakadás volt. Ruanda ellenben a rangsorolt etnikai rétegződésű rendszerben az etnikai alapú erőszakra példa, ahol a tuzsi lázadók célja a hutuk uralta rezsim megdöntése volt.

Az etnikai elválasztódás jelenléte segít először is megmagyarázni a sérelemből származó kollektív cselekmény létrejöttét. Amikor egy társadalom az etnikai vonalak mentén megosztottá válik, szinte teljesen biztos, hogy a fejlődés és a gazdasági növekedés gyümölcsei – beleértve a bevétel áramlásának irányát, új lehetőségeket a gazdaságban és hatalmi pozíciókat a kormányzásban – egyenlőtlen módon kerülnek felosztásra az etnikai csoportok között. Az egyik csoport előnyöket fog élvezni a másikkal szemben. Az etnicitás segít megmagyarázni azt is, hogy a felemelkedő vezetők hogyan képesek mobilizálni követőiket, hogy vegyenek részt, vagy más módon támogassák a közös cselekményt. Az etnikai identitás lesz minden kérdéskör keretének alapja és a nem elítelt meggyőzésének eszköze, hogy támogassák a kialakuló mozgalmat. Az etnikai identitás lehetőséget ad a vezetők számára, hogy megkülönböztessék a potenciális támogatókat azoktól, akik nem valószínű, hogy támogatni fogják a mozgalmat. Továbbá az etnikai jegyek lehetővé teszik az öntörvényűek megfigyelését és szankcionálását. Az etnikai rétegződési képlet különbségei lehetővé teszik számunkra egyes általunk is észlelt különbségek megjövendölését és azt, hogy egy esetleges kollektív etnikai cselekmény megtörténtének valószínűségét és lehetséges formáját megjövendöljük: forradalom kontra elszakadás.

A nem rangsorolt rendszerekhez képest a rangsorolt rendszerekben nehezebb a tömeg mozgósítása egy kollektív etnikai cselekmény céljából, mivel az alárendelt csoport kevésbé képes a mozgalom mozgósításához szükséges vezetők kinevelésére, és a fenntartási források biztosítására. Amikor egy rangsorolt rendszerben az alárendelt csoport mégis fellázad, akkor mozgalmuk sokkal valószínűbb, hogy egy etnikai forradalom alakját ölti, mint egy elszakadási lázadásét. Mindkét vizsgált esetben az állami elnyomás kritikus szerepet játszott abban, hogy a kollektív etnikai cselekmény eszkalálódott, és erőszakos etnikai felkeléssé alakult. Ha a konfliktus ilyen mértékig elmélyül, akár etnikai forradalom formájában (mint pl. Ruandában) vagy etnikai elszakadási háborúként (mint Sri Lankán), ismét a társadalom etnikai rétegződésének funkcióját fogja betölteni.

Bosznay Csaba

Német birodalmi vonatkozású felszabadított vatikáni iratok XI. Pius idejéből

Wolf, Hubert: *Pius XI. und die „Zeitirrtümer“*. *Die Initiativen der römischen Inquisition gegen Rassismus und Nationalismus*. = *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 53. Jg. 2005. 1. H. 1–42. p.

II. János Pál pápa a zsidó–keresztény történezbizottság 2000. évi kudarca nyomán kezdeményezte a holokauszt-témával összefüggő, 1922–1939 közötti – XI. Pius uralkodását felölelő – német vonatkozású vatikáni iratok részleges felszabadítását. A nyilvánosságra bocsátás a kúriai szint alatti anyagra terjedt ki. 2003 során ez meg is történt, és az azóta megismert dokumentumok valóban közelebb visznek valamelyest a Vatikán, különböző megközelítésekben régóta és folyamatosan bíralt, passzív vagy legalábbis erősen visszafogott magatartásának értelmezéséhez. „Égető gonddal” tekint ugyan az 1937. évi enciklika (*Mit brennender Sorge...*) a náci faji ideológia intézményesítésére, ám a zsidóellenes büntettek nyílt elítélésére sem akkor, sem később nem került sor. A „titok” természetesen az 1939 utáni dokumentumok tükrében nyílhatnék ki teljesebben, erre vonatkozó idő előtti feloldás a Vatikán részéről azonban semmilyen körülmények között nem várható.

Pár nap különbséggel bocsátja ki a Vatikán a bolszevizmust elítélő „*Divini redemptoris...*” enciklikát is. A most nyilvánosságra került iratok fényében élesen kiviláglik a két enciklika kimunkálásának összefüggése – egy átfogóbb program elemeiből kiszakítva, amelyek legalább még egy harmadikat ígérhettek volna, amire azonban XI. Pius életének hátralevő idejében már nem került sor, és utóda, XII. Pius sem pótolta a hiányt. A szóban forgó program Alois C. Hudal (1885–1963) osztrák egyházatya sokkal korábbi, 1934-es folyamodványa nyomán került folyamatba, de kivitelezése nagyon nehezen haladt előre. Az itt ismertetett elemzés az újonnan megismert dokumentumok tükrében az 1934-es keletű munkálatok menetét és a közbeeső kezdeményezések becsatlakozását követi nyomon.

A Hudal-féle kezdeményezés ténye voltaképp nem új információ, hiszen posztumusz, 1976-ban megjelent emlékiratai utalnak arra, miszerint annak idején személyesen XI. Pius kezébe adott folyamodványa három gyűjtőpontban, természetesen teológiai indoklással, indítványozta a kor téveszméinek – úgymint: 1. a totalitarizmus, 2. a rasszizmus és 3. az ultranacionalizmus – egyházi számbavételét és lehetőség szerinti elítélését. Az emlékiratban foglaltakat azonban a történészek általában kétkedve fogadták, ismerve Hudal későbbi, a náci állammal kompromisszumokra hajló magatartását, ami végül a pályáját is megtörte a háború után. Most kiderült: nem állított valótlant, a beadvány nemcsak létezett, de el is indította a gondolkodási folyamatot, melynek vezérgondolata már a beadványban megfogalmazásra került: a nevezett téveszméket illetően nem elegendő indexre helyezni kifejtésük, népszerűsítésük adott publikációit (miként előzőleg, ugyancsak Hudal indítványára, például Alfred Rosenberg: *A 20. század mítosza* című könyvét), hanem minden ember számára felvilágosítással és állásfoglalással kell szolgálni a szó szoros értelmében „eretnek”, „újpagány” tanok alapjaira helyezett politikai és államszervező gyakorlat keresztényellenességével kapcsolatban. A beadvány gondos, de elhúzó, jól dokumentálható véleményeztetési procedúra után 1936-ban (!) végre a Hit Kongregációja elé került. Az elemzések forrásai között Marx, Lenin vagy Sztálin műveiből vett idézetek éppúgy szerepelnek, mint Hitler vagy Mussolini írásai, melyek mint „művek” nem is kerültek betiltásra. (Jogos a kérdés, hogy miért is nem?)

A vitaanyag rendszerezésének bevált, hagyományos vatikáni módszere az elutasított tételek „listázása” („syllabus”). Ebben a formában összefoglaló teológiai álláspontot fej-

tenek ki, mellékelve a helytelenített nézetek sorát, melyeket egyenként nem cáfolnak. A munka dandárját a lista szerkesztése – és forráskritika bevonásával – fogalmi egységesítése teszi, mielőtt az egyházi nyilvánosság elé tárnák: a sorrend, a tételszám meghatározása, finomítása, illetve jelen esetben a résztémákat felölelő fejezetek egymás közötti aránya is, fejezetenként akár különbizottságokat foglalkoztatva. 1937 elején (mint még a következő évben is) még javában folyt a feldolgozás, amikor a német püspöki konferencia a német egyház válságosra fordult helyzete ügyében segítségért folyamodott a Szent-székhöz. A válság a Hitlerrel még 1933-ban megkötött konkordátum állandó és fokozódó mértékű megszegése miatt állt elő. Addigra a kétoldalú egyeztetés minden lehetősége kimerült, változást csak a legkeményebb válaszlépéstől remélhettek. Ilyen retorzióknak természetesen a német birodalmi vezetés „kiátkozása” sem felelhetett meg, hiszen formálisan még mindig fennállt a konkordátum; még kevésbé a konkordátum nyílt felmondása, ami a meglévőnél is kiszolgáltatottabbá tehetné volna a német katolikus egyházat. Emellett gyors válaszlépésre volt szükség. Ebben a helyzetben sorakozott fel valamennyi szereplő, Pacelli bíboros-államtitkárral bezárólag, M. von Faulhaber kölni érsek előterjesztése nyomán, az enciklika terve mögé. Az érdekeltek, Pacellivel az élen, eleget kívántak tenni azonban annak a feltételnek, hogy a nemzetiszocialista vonatkozású megnyilatkozás ne tűnjék geopolitikailag egyirányú lépésnek. Ezt egy, a bolsevizmust is elítélő, párhuzamos enciklikával látták elérhetőnek, amire a spanyol polgárháború viszonyai kínálták az alkalmat.

A két enciklika természetesen felhasználta a Hudal-féle kezdeményezés nyomán folyó átfogó vizsgálódás kész vagy félkész elemeit. Egyben világos volt, hogy a kor „téveszméivel” és azok erkölcsi és politikai kihatásával kapcsolatos állásfoglalás a két enciklikával egyáltalán nincs kimerítve. Így a munka tovább folytatódott – a „syllabus”-szerkesztés szintjén, anélkül azonban, hogy további nyílt lépésekhez vezetett volna. Ismertetett elemzésünk híven bemutatja a további, itt nem részletezhető lépéseket és fordulókat is. Egy 1938-as, olasz, illetve francia egyházi lapokban (Civitta Cattolica, La Documentation Catholique) megjelent 8 pontos változat közlésekor, amely a kezdetek 40-nél több téziszszámáról egyszerűsödött idáig, nem volt ismert a forrás és a háttér. Az akkori közzététel súlyát jelzi, hogy az anyagot információs céllal a náci német hivatalos sajtó is átvette (Nationalsozialistische Monatshefte).

Hogy milyen különös akadályok vagy meggondolások gátolták a továbbiakban a nyílt megütöztést, erre nézve az új dokumentumok számos, de összességükben egyelőre nem egyértelmű fogódzót tartalmaznak. A német vonatkozású enciklika hatása ismert: olaj volt a tűzre, ezzel értelmezhető lehet egy olyan magatartás, amely többet már nem kockáztat. Vagyis bizonyosan elmondható: a Vatikán alapjában véve mindvégig a Hitlerrel könnyelműen megkötött konkordátum foglya marad. Az sem egyértelmű, vajon Pacelli aggályossága, személyes politikai „ízlése”, „alkata” volt-e a döntő fékző erő. Pacelli mindenesetre mint XI. Pius trónját 1939-ben XII. Pius néven öröklő egyházfő elődjénél is óvatosabb egyházpolitikusként bizonyult, uralkodása alatt elhalni látszik a mérlegelés és/vagy az ítélkezés a kor bűnös „újpogányságával” és embertelenségével kapcsolatban. Bár végül is nem tudhatjuk, mi minden rejlik az idevonatkozólag továbbra is ismeretlen dokumentumokban.

Komáromi Sándor

Német „nemzet” és Német Birodalom – Politikai önmeghatározás ellenség-képekben a vesztfáliai béke után

*Wrede, Martin: Der Kaiser, das Reich, die deutsche Nation – und ihre „Feinde”.
Natiogenese, Reichsidee und der „Durchbruch des Politischen” im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden.
= Historische Zeitschrift, 280. Bd. 2005. 1. H. 83–116. p.*

A vesztfáliai béke (1648) hosszúra nyúlt német belháborús időszakra („harmincéves háború”) tesz pontot, a régi feudális tagozódás s az új vallás-szakadás mentén repedező, aszimmetrikus birodalmi felépítmény mintegy száz évre, még egyszer és utójára látszat-egyensúlyba kerül, a németiség megerősíti a maga számára a „birodalom” mítoszát, jelképével: a császári intézménnyel egyetemben. A kisebb és nagyobb szuverenitások kaleidoszkópszerűen tarka és változékony együttese természetesen a hajdani (zárt piramist akkor sem alkotó) hatalmi konglomerátumnak már csak a „paródiája”, erőközpontja nincs, csak területiális főhatalmi tényezője van – a császári intézményt is nevesítő Habsburgokkal. A Habsburg-térfél a század vége felé és a századforduló körül néhány évtizedre még valódi történelemalkító potenciálra is szert tesz a török feletti többlépcsős győzelmével, amivel a császári szimbolikának valamelyes valóságtartalmat kölcsönöz. A többiek számára egyelőre a Habsburgok és változó szövetségeik erőterében és egyúttal egymáshoz való viszonyukban adatik lehetőség a többnyire körkörös politikai cselekvésre. Ebben az erőterben a periféria saját, kisebb-nagyobb konfliktusait vívja a szomszédsággal, amely már 1648 előtt sem tétlenül szemlélte a német belküzdelmeket (svédek, franciák). A konfliktusok nyomán kivetülő ellenségképek segítik a „birodalmi” fikció minél szilárdabb rögzítését. A német belviszonyok a 18. század közepétől azután, a Habsburg főhatalmat megkérdőjelező porosz feltörekvéssel, ismét kritikusabbá válnak. A porosz-osztrák hétéves háború óta egyre halványabb a „birodalmi” fikció, mindinkább a helyébe lép „Németország” – egyelőre még mindig és még sokáig mint virtuális politikai formáció. A német nemzeti genesis „késleltetettsége” ezzel együtt maga is fikció: Európa és a világ valamennyi nemzete a környezet és a körülmények megszabta ütem szerint és belülről fakadó sajátosságokkal fejlődik. Egy adott fejlettségi fokon elért területi és társadalmi–kulturális integráció: inkább a szerencsés, kivételes lehetőségekhez tartozik.

A hosszabb ideig kitaró egyensúly azonban aligha az udvarokon múlik. A különböző külső konfliktusok és főként a törökkel folytatott küzdelem során természetesen az udvarok igyekeznek meggyőzni egymást az „összefogás” iránt, s ez a meggyőzés is „birodalmi” (a török kapcsán egyidejűleg hitbeli) érveléssel, adott ellenségkép kidomborításával folyik. Az érvelésnek azonban soha nincs saját, koherens eszméje. Ezzel szemben a helyzethez felnövő, lassanként polgárosodó „alattvaló” és képviselőjében a gondolkodó értelmiség a külső eseményektől független, mentális összetartozás igényével jelentkezik a „birodalmi” fikció színterén. Ez az értelmiség a valósággal burjánzó (a 16. századi hitvitai-irodalom helyett) politikai röpirat-irodalom – mintegy a kor közvéleményt formáló „publicisztikája” – kereteiben teremt nyilvánosságot, obligát ellenségképe patrióta alapokon áll, s már „német” önmeghatározásán dolgozik. Ez a formálódó közvélemény először fogja egységbe a német territóriumokat. A felülről jövő propaganda és a független véleménycsere persze szétválaszthatatlanul összekeveredik a röpiratokban.

A svéd „ellenség” kijelölése Brandenburgnak jut feladatul, melynek szomszédságában Svédország a protestáns szövetség megsegítésének örvén 1648-ban területhez jutott. A svédeknek meg kellett érniük, hogy ők a „rossz protestánsok”, „Lajos-aranyakért” hadba

szálló, „nyomorúságos” náció. A svédellenes kampány jelentősége mindazáltal periferikus marad. Átfogóbb és összetettebb a törökkel kapcsolatos (régébbi eredetű) diskurzus: keveredik benne az osztrák tartományok, a bécsi udvar reáltapasztalata és a távolabbi régiókban kialakuló, sematikus ellenségkép („Antikrisztus”). Bécsnek kemény diplomáciai küzdelmébe kerül a stratégiaileg kompatibilis török hódító-kép elfogadtatása. (Miközben a protestánsok számon kérik Bécs alá tartozó, magyarországi hitsorsosaik helyzetét.) A nemzetközi erők győzelmei végül mégis egyöntetűen a „német” siker büszkeségével töltik el a nációt (félretolva a lengyel vagy a velencei érdemeket). Vegyítisza, minden ízében instrumentalizálható kép a franciákról, s főképp királyukról, XIV. Lajosról alakul ki: henyé, hiú (mint a „Napkirály” udvartartása), csalárd (a törökkel is szövetező), álszent, gyáva stb. náció – szemben az egyszerűség és józanság, a hősiesség és becsület stb., immár „német” standard-értékeivel. Az átfogó erkölcsi minősítés persze kölcsönös a két oldalon. Minderre évszázados mítosz épül rá a későbbiekben, most azonban még a német önmeghatározás első kísérletének naív segédlete.

Komáromi Sándor

A romániai németek és a Waffen-SS

Georgescu, Paul: „Volksdeutsche” in der Waffen-SS – Die Deutschen aus Rumänien als Testfall, 1938–1945. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 53. Jg. 2004. 2. 117–123. p.

A Waffen-SS téma feldolgozottsága – egy-két régebbi áttekintés-kísérlettel, néhány hadosztály-történettel, a tábornok-émlékezésekkel - nem mondható sem teljes körűnek, sem rendszeresnek. A kutatás talán legnagyobb deficitje a határon túli („népi”) német vonatkozások körében keresendő. Holott a Wehrmachtal párhuzamos reguláris erővé kiépített szervezet 1938/39-ben kezdődő felfuttatása, aminek során a Waffen-SS sorozott-létszáma 1945 elejéig közelíti az 1 millió főt (a harcok áldozatait is beleszámolva), éppen a birodalmi befolyási vagy megszállási övezet országaiban megtalálható „népi németek” részvételére épült, miután a Wehrmacht sikerrel védte pozícióit a határokon belüli sorozásokat illetően. A „délkelet-német” profilú folyóiratban publikáló román történész romániai német vonatkozásban (és egyáltalán) elsőként nyúl a kérdéshez, a hosszabb távra szóló kutatási terv kapcsán a téma körvonalait, lényegi problematikáját vázolja fel cikkében.

A román háttérrel a bukaresti nemzetpolitika által ellenzékbe hajtott, nagy létszámú, (levéve az 1940-ben birodalmi részről evakuált regáti összetevőt) mintegy 600 ezres erdélyi és bánági kisebbség már a '30-as évek óta egyre elhatározóbb német tudata, nagynémet orientációja s végül az erdélyi szászoknál – a Berlin és Bukarest közötti politikai és katonai együttműködéshez hozzárendelve – a birodalmi totalitárius felépítményhez hasonlóan szervezett népközösségi autonómia adja. (Harci egységpárt, népközösségi vezetés alá vont intézmények, Hitler-Jugend típusú ifi-szervezet, mindennek az élén a „népközösség-vezetővel”, azaz a romániai „Führerrel” – e fejlődés feltárása, elemzése tulajdonképp folyamatban van). Ilyen körülmények mellett a birodalmi SS már 1938-tól gyarapszik szórványos formában romániai önkéntesekkel, mielőtt még szervezeten is verbuválna. Erre hamarosan rátér, s csak a német–román egyeztetések részkérdésekben folytatott kötelhűzése fékezheti időszakonként a nyílt toborzást. A toborzás mellett egyébként megszokottá válik a tömeges átállítás a Wehrmachtal frontszövegségben harcoló román katonai egységektől az SS-hez, amit a szerződő felek utólag szentesítenek. Dezertőrökből és újoncokból egyaránt ugrásszerű a gyarapodás Sztálingrád után, 1943-ban.

A romániai SS-toborzások esetében is felmerül az önkéntesség vagy kényszertoborzás kérdése. Történészünk itt abból indul ki: ismeretei szerint (bár erről mások mást is mondanak) román viszonylatban, egyes államokkal ellentétben, soha nem szerepelt a népi-németekre kiterjesztett birodalmi hadkötelezettség a kétoldalú megállapodásokban. Ehhez képest nagyon is szembeszökő a toborzások sikere (közel 70 ezer fő), nem beszélve az átállítás gyakorlatáról. Persze, az SS-kötelék vállalása bizonyosan nem tudatos. Ezek a „népiek” egyszerűen a birodalmi haderőhöz, a „románoktól” a „németekhez” pártolnak – szabad elhatározásukból. Más kérdés, hogy adminisztratív az SS-hez kerülnek, amelynek mibenlétéről, szerepéről különösebb ismeretük természetesen nincs.

Önkéntes jellegének függvényében különösen meglepő a romániai német részvétel tömegszélessége, amivel a teljes SS-létszám mintegy 12%-át érte el. Az elvégzendő kutatás feladata a népcsoport-autonómia intézményei, szervezeti részéről kifejtett propaganda és nyomás, a civil hangoltság vizsgálata, nemkülönben a román–német háttéralkuk pon-

tos menetének feltárása, ami ezt a sikert eredményezte. Csak adalék ebből a szempontból a kis „Führer” (A. Schmidt) bennfentessége az SS csúcsovezetőségénél (benősülve a hadkiegészítő főparancsnok családjába). Az 1943/44-re sorra kerülő évjáratoknál nyilvánvalóan a náci szellemű ifjúsági nevelés is meghozza eredményét a toborzásra nézve.

Van mit hozzátegyen a kutatás az eddig csak hézagosan feltárt eseménytörténethez is. De tovább kell jutnia ennél: a mentalitás-vizsgálat mellett alapvető cél (nem csak román vonatkozásban) az SS-ek ténykedése, harctéri vagy háterszági, rendfenntartó, rendőri szerepük a parancsvégrehajtó egységek kötelékeiben. Közönséges katonák, mint a többi, illetve csodálatot érdemlő elitharcosok? Rémtettekről nevezetes háborús bűnösök? Az apologetikus és heroizáló beállítás oldaláról a túlélő nemzedék érzelmei és a neonáci érület mára összeérnek. A kárpát-medencei és környéki népi-német SS-szerep mindenképp elválasztandó a balti vagy az ukrán fronton helyi német (és nem német) kollaboránsokból szervezett megtorló különítmények tevékenységétől. Minden szempontból sürgető az SS-ről alkotott közkeletű kép különböző előjelű egyszerűsítéseinek differenciálása. Tények sora ismert az egyik vagy a másik irányú általánosítás biztos cáfolataként. Egyáltalán a harci helyállás dolgában sem egyértelmű a kép; éppen népi-délkelet-német körben merültek fel már kételyek. A másik oldalon jelentkezik az, az emlékezések adataival alátámasztott megítélés, ami szerint elsősorban a népi-németeknek (s nagymértékben épp a Romániában toborzottaknak, főként a balkáni fronton) jutott az ágyúötlétek szerepe. A kutatásnak végre eligazítást kell adnia ezekben a kérdésekben. Ezt azzal teheti meg, hogy végigköveti azoknak a harci hadosztályoknak a tevékenységét, melyekbe romániai németek zömmel beosztásra kerültek (Maria Theresia, Prinz Eugen, Reich, Florian Geyer stb.), vagy az egyéb utakat, amelyek esetenként a haláltáborokig vezettek, Auschwitzból ismert például egy-egy, bíróság elé állt orvos, gyógyszerész Erdélyből. Néhány alak az irodalomba is „bevonult” (például Bernhard Schlink: *Der Vorleser* című regényében). A feladat nem kevésbé aktuális más országok vonatkozásában sem és egyáltalán a Waffen-SS teljes körű feltárásához.

Komáromi Sándor

Szepességi szász életrajzok: Ladislau Guzsak

*Tischler, Paul: Ladislau Guzsak (1924–1986) – ein Leben für die Zipser Gründe.
= Vierteljahrsblätter Südossteutsche, 53. Jg. 2004. 1. no. 19–24. p.*

A szepességi szászok („cipszerek”) régi világát Pukánszky Béla és mások 82–100 év előtti munkáiból, híradásaiból ismerjük, Trianon utáni életükről már kevesebbet tudunk (kivéve néhány, Budapestre húzódtott reprezentánsukat), s szinte semmit 1945 után szét-szórtatott családjaikról, személyiségeikről. A szlovákiai – volt magyar felvidéki német-ség, cipszerek és más táji csoportok kevés maradéka („kárpát-németek”, ahogy a cseh-szlovák időktől fogva nevezik magukat) a ’80-as évektől kezdve tette magát újra láthatóvá a „Kárpát-német Egyesület” színeiben. Maga L. Guzsak az alsó-szepességi bányavidéket lakó „gründlerrek” soraiból való, akiknek sajátos táji egyénisége későn vált ismertté, s nevesebb képviselőik azután is szerényen húzódtak meg a cipszerek árnyékában. A Németországba szakadt Guzsakról a Münchenben élő fiatalabb földije, P. Tischler emlékezik meg születése 80. évfordulója okán, rövid élet- és pályarajzzal. A későbbi tudós pedagógus svédleri bányászcsaládból származott. Válságos években apja, munkake-

resőben, sokadmagával a magyar határon is átjárt (Tatabányára). Fia a helyi népiskolából az iglói német (evangélikus) polgáriba, majd a késmárki német gimnáziumba kerül. Élénk tehetségére tekintettel tanítói pártfoglalják. A néhány szűkszavú adat érzékelteti: a kisebbségi oktatás lehetőségei Szlovákiában akkor valamelyest meghaladták a kései magyar időkét; erre a politika már csak a hagyományos magyar érzelem lehűtése érdekében is súlyt helyezett az új generációknál. Így köszönt rá a szlovákiai németekre a tisói báb-állam színeibe öltöztetett „Hitlerei”. Guzsakot mint hetedikes gimnazistát, tornász ifi-kiválóságot kitüntetésképpen „birodalmi” képzésben, majd SS-kiképzésben részesítik Németországban. Hazatérve a háború hátralevő idejére szlovák és német frontszolgálatot teljesít az ukrán fronton. Azt, hogy magával sodorta a hitleri hősi demagógia, az időszakra és a történetekre visszagondolva, később sem tagadja.

L. Guzsak 1945 elején, mint szülei is a maguk útján, menekül nyugat felé. Bajorországban kezd új életet: tanulmányait továbbfolytatva, az '50-es évektől pedagógusként működik. „Gründler”-örökségét a kitelepített/menekült közösség kinti sajtójába, évkönyveibe írt cikkekben, novellisztikus emlékrajzokban, néprajzi, irodalomtörténeti tanulmányokban, svédleri dialektusnyelven írt versekben kamatoztatja, melyek az egykorú helyi életből merítenek, de éppúgy felelevenítik Késmárk emlékképeit is. Néhány elbeszélése a frontélményeket és a menekülést is tematizálja. Eredeti írásainál talán maradandóbbat alkot viszont fontos honismereti művek szerkesztésével, közreadásával. Pályatársával, A. Hudakkal közösen összeállított életrajzi gyűjteményében hat évszázad 29 legkiemelkedőbb „kárpát-német” személyisége lép az utókor szeme elé (*Karpatendeutsche Lebensbilder*, 1971). Ugyancsak 1971-ben kiadja egykori késmárki tanára, A. Grosz német folk-lórgyűjtését (*Sagen aus der Hohen Tatra* – Mondák a Magas-Tátrából), később pedig Emil Klein (1899–1980) cipszer tájköltő kötetét (*Heimatliche Klänge* – Hazai melódiák, 1984). Munkásságát fő művének számítható, testes, alsó-szepességi albuma koronázza meg, mely szövegében is felerészt saját munkája: *Die Bergstädte der Unterzips* (Alsó-szepességi bányavárosok, 1983). Látnivaló: Guzsak a szepességi és azon belül a „gründler” hagyomány közkinccsé tételének méltó folytatója a jeles elődök nyomdokain. Guzsak kezdeményei alapján készül halála után a szűkebb tájhaza első dialektus-szótára (A. Haas: *Unterzipser Sprachschatz*, 1989), s ugyanígy csak korai halála akadályozza meg abban, hogy sokoldalú előmunkálatai után egy szepességi-német irodalomtörténettel is megajándékozza az utódokat és a kései közönséget.

Komáromi Sándor

A KISEBBSÉGGKUTATÁS című folyóirat
és a **KISEBBSÉGGKUTATÁS KÖNYVEK** egyes kötetei
a következő könyvesboltokban kaphatók:

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Baross u. 1.

Kódex Könyvárúhá

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrássy u. 45.

Osiris Könyvesház

1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

LITEA Könyvesbolt és Teázó

1014 Budapest, Hess András tér 4.

A **Líra és Lant**, valamint a **Libri** nagyobb üzletei

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás király u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.